

Державний заклад
«Південноукраїнський національний педагогічний університет
імені К. Д. Ушинського» Міністерства освіти і науки України

Кваліфікаційна наукова
праця на правах рукопису

СЕЛІВЕРСТОВА ГАННА СЕРГІЇВНА

УДК: 316:1-047.44(043.3)

ДИСЕРТАЦІЯ

ХАОС ЯК ПРЕДМЕТ СОЦІАЛЬНОЇ ФІЛОСОФІЇ

033 – Філософія

Подається на здобуття наукового ступеня доктора філософії

Дисертація містить результати власних досліджень. Використання ідей,
результатів і текстів інших авторів мають посилання на відповідне джерело
_____ /СЕЛІВЕРСТОВА Г. С./

Науковий консультант: Єршова-Бабенко Ірина Вікторівна, доктор
філософських наук, професор

Одеса – 2020

АНОТАЦІЯ

Селіверстова Г. С. Хаос як предмет соціальної філософії. – Кваліфікаційна наукова праця на правах рукопису.

Дисертація на здобуття наукового ступеня доктора філософії за спеціальністю 033 – Філософія. – Державний заклад «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К. Д. Ушинського», Одеса, 2020.

У кваліфікаційній науковій праці представлено результати дослідження проблеми хаосу як предмета соціальної філософії. Проведено історико-філософський аналіз поняття хаосу у міфологічній і філософській думці, починаючи від періоду античності – до сучасної постнекласичної філософії, виділено його суттєві сенси й значення. Розглянуто становлення природничо-наукових теорій, пов'язаних з вивченням процесів хаотизації у природних об'єктах та окреслено загальні характеристики інтерпретації цих процесів. Виявлено теоретико-методологічні основи досліджень соціального хаосу у соціальній синергетиці. Визначено роль хаосу і механізмів хаотизації соціальної реальності на підставі теорії соціальної самоорганізації, запропонованої у вітчизняній соціально-філософській думці ХХІ ст. Обґрунтовано можливість психосинергетичного підходу до дослідження соціальної реальності з використанням моделі «психомірної системи / середовища», що запропонована у психосинергетиці. Розкрито теоретичний і евристичний потенціал психосинергетичних стратегій (розробок і методик) взаємодії з соціальним хаосом з позицій самоорганізації особистості і суспільства.

Об'єктом дослідження є хаос як категорія соціально-філософської думки і феномен соціальної реальності.

Предмет дослідження – еволюція теоретико-концептуальних моделей соціального хаосу у постнекласичній соціально-філософській думці.

Наукова новизна дослідження полягає у комплексному аналізі феномену соціального хаосу і процесів хаотизації соціальної реальності, спираючись на

постнекласичну методологію, що представлена синергетичними і психосинергетичними дослідженнями представників філософської і наукової Української синергетичної школи. Введено у науковий обіг новий концепт «хаотизація психомірності соціальної реальності», в якому розкрита роль і вплив соціального суб'єкта та його психіки на процеси хаотизації соціальної реальності в періоди соціальних біфуркацій (соціальних конфліктів, криз, потрясінь).

Положення кваліфікаційної роботи можуть бути використані для розробки стратегії розвитку соціальних і філософських досліджень в Україні, наукового методологічного і філософського розвитку досліджень поняття хаосу і процесів хаотизації соціальної реальності у соціально-гуманітарній сфері, а також у психосинергетичних дослідженнях суспільства та особистості, в освітньому процесі, під час викладання таких освітніх компонентів: «Соціальна філософія», «Соціальна синергетика», «Психосинергетика», «Синергетика», «Соціологія», «Філософія», «Психологія», а також спецкурсів, присвячених вивченню феномену хаосу, соціального хаосу і теорії соціальної самоорганізації.

У вступі обґрунтовується актуальність теми, її зв'язок з науково-дослідними програмами, планами, темами, визначається мета, завдання, об'єкт і предмет дослідження, розкрита й деталізована новизна та практична значущість отриманих результатів, їхня апробація, структура й обсяг кваліфікаційної роботи.

У першому розділі – «Взаємозв'язок порядку і хаосу у соціально-гуманітарному пізнанні» – проаналізовано основні значення та смисли поняття «хаос» у філософському, науково-природничому і соціально-гуманітарному пізнанні, що дозволило зробити висновок про еволюцію уявлень про хаос у історико-філософській перспективі та встановити основні значення цього поняття, які існують у сучасному соціально-гуманітарному пізнанні. Розглянуто походження поняття хаос, починаючи з античної філософії, в якій хаос визначали як початковий етап утворення природного і соціального світу.

Підкреслено, що для міфологічної думки античності характерно розуміння переходу від хаосу до космосу. Проаналізовано концепції, пов'язані з осмисленням світового космогонічного процесу та їх тлумачення хаосу як початкового стану світу: перша – хаос як фізичний простір; друга – хаос як життєвоутворювальний початок. Найбільш актуальним філософським концептом хаос постає у сучасній філософській думці – у філософії постмодернізму, в якій утворюється допоміжний концепт «хаосмос», що поєднує поняття хаосу і космосу на противагу класичній філософії, яка їх протиставляла. Особливістю філософського аналізу хаосу, початого французькими філософами-постмодерністами, є звернення до наукової теорії динамічного хаосу, що з'явилася в ХХ столітті в рамках природничих наук (фізики, хімії).

Розглянуто феномен хаосу у природничо-науковому знанні. Відкриття фізичних явищ детермінованого хаосу повністю змінило ставлення до причинності: у поведінці систем різної природи виявлялася випадковість, яка мала неминучий характер. Цю випадковість математики називали хаосом, що призводить до руйнування стійкого уявлення протилежності порядку. Хаос, з математичного погляду, виявляється не просто не протилежним порядку, але й таким, що має більш складний рівень порядку. Розвиток математичної теорії динамічного хаосу і фрактальної геометрії довів, що у хаосі є порядок. Цей порядок, однак, не має звичних для нас форм рівномірності та симетричності.

Розвиток наукових досліджень хаосу у природничо-науковому пізнанні у другій половині ХХ ст. суттєво вплинув на розвиток наукових теорій динамічного хаосу та створення різних математичних моделей хаотизації будь-яких природних явищ. Галузеві дослідження хаосу спирались на специфіку тих чи інших природних об'єктів і тому визначення хаосу як цілісного феномену стало можливим тільки у синергетиці Г. Хакена і теорії дисипативних структур І. Пригожина.

Розглянуто концепції українських філософів, соціологів, психологів, педагогів кінця ХХ – початку ХХІ ст., які доводять обґрунтованість

застосування синергетичного підходу в соціально-гуманітарних науках. Природничо-наукові теорії, під впливом яких сформувалася синергетика, виробили свій теоретичний апарат для дослідження складних нелінійних систем, що самоорганізуються.

У другому розділі – «Сутнісні характеристики соціального хаосу» – з'ясовано теоретико-методологічні засади дослідження соціального хаосу, визначено теорію соціальної самоорганізації та засоби взаємодії з соціальним хаосом. Методологічні підстави дослідження соціального хаосу пов'язані з синергетикою як загальнонауковою дослідницькою програмою, яка уможлиблює експлікацію на сферу соціального знання теорії та концепції природничих наук, зокрема теорію динамічного хаосу. На її підставі в соціальних науках була запропонована концепція «соціального хаосу», яка набула в сучасних соціально-філософських дослідженнях значного поширення. Визначено, що теорія соціальної самоорганізації формує нове бачення процесів соціальних трансформацій і змін, адже вона розкриває найважливішу роль хаосу у встановленні нового соціального порядку, що представляє собою ускладнення і розвиток соціальної системи на структурному рівні. Соціальний хаос розглянуто як необхідний і постійно присутній елемент складної соціальної системи, що самоорганізується, який сприяє її зміні й розвитку.

Встановлено, що у сучасному суспільстві такі соціальні структури як гра, міф не втратили своєї соціальної значущості та функції, а навпаки, перевтілюючись у різні нові форми, вони продовжують формувати самоорганізаційні механізми соціальної системи. Описано поняття керованого хаосу, яке передбачає розгляд проблему хаосу, випадковості та непередбачуваності розвитку соціально-політичних систем (суспільств) крізь призму виділення стратегій взаємодії з хаосом. Розглянуто концепцію культури як соціальної самоорганізації.

У межах теорії соціальної самоорганізації важливий аспект належить багатовимірності людини як соціального суб'єкта, який бере участь у процесах

самоорганізації, здійснюючи соціальний вибір, що суттєво впливає на розвиток соціальної системи. Вивчення багатовимірності людини дозволяє розширити коло підходів і дисциплін, що можуть бути корисними для дослідження процесів самоорганізації та хаотизації соціальної реальності. Ми підкреслюємо роль психологічного аспекту, оскільки психосинергетика як дисципліна, що виникла на стику синергетики і психології, дозволяє виявити нові грані й питання самоорганізації як на рівні соціальної системи в цілому, так і на індивідуальному рівні соціального суб'єкта.

У третьому розділі – «Психосинергетичні стратегії взаємодії з соціальним хаосом» – досліджено стратегії взаємодії з соціальним хаосом з точки зору психосинергетичного підходу, який показує існування психомірних характеристик соціальної системи особистості й суспільства.

Нова теорія психіки як синергетичного об'єкта, яка запропонована І. В. Єршовою-Бабенко, уможливила розгляд людини як окремої особистості з її особливостями психічного розвитку. Зосередження уваги на людині дозволило розглянути соціальну реальність як психомірне середовище, що розвивається та трансформується в результаті психічної діяльності людини, групи, спільнот у різному масштабі. Фундаментальним визначено психічний фактор, який творить цілісність особистості, її єдність та інтеграцію різних рівнів – від біологічного до культурного.

Введено в науковий обіг нове поняття – хаотизація психомірності соціальної реальності, яке фіксує і закріплює ідею про те, що людська суб'єктивність відіграє ключову роль в моменти хаотизації соціуму, тобто проходження ним біфуркаційних (кризових) ситуацій, що ведуть до якісної зміни його подальшого розвитку. Екологію психіки індивіда представлено як одну з найбільш успішних і перспективних стратегій подолання хаосу на особистісному рівні. Доведено, що мережеве суспільство створює необхідні умови для встановлення різноманітних соціальних зв'язків і відносин, які сприяють самоорганізації суспільства в періоди соціальної нестабільності і кризи, оскільки мережа дозволяє об'єднуватися людям, які мають схожі

інтереси, цінності й прагнення.

Проаналізовано конструктивні стратегії розвитку особистості в умовах невизначеності і хаосу: здатність до саморегуляції і самокорекції психічних станів. Зазначене поняття базується на тому, що психомірна система не стільки спирається на свої апіорні внутрішні якості та адаптивні ресурси, скільки на свою постійну взаємодію з навколишнім середовищем. Доведено, що психосинергетичні стратегії органічно входять у сучасний соціальний дискурс (теорію соціальної самоорганізації), оскільки відкривають нові можливості і перспективи для розвитку самоорганізації особистості як складного психомірного середовища/системи, що самоорганізується в умовах соціального хаосу і соціальних трансформацій.

Ключові слова: хаос, соціальний хаос, хаотизація психомірності соціальної реальності, психомірність, психосинергетика, психомірна система, що самоорганізується, порядок.

Annotation

Seliverstova G. S. Chaos as a subject of social philosophy. - Qualifying scientific hearing on the rights of the manuscript.

The dissertation on competition of a scientific degree of the doctor of philosophy on a specialty 033 - philosophy. - State Institution "South Ukrainian National Pedagogical University named after K. D.Ushinsky", Odessa, 2020.

The results of the research of the problem of chaos as a subject of social philosophy are presented in the qualifying scientific work. A historical and philosophical analysis of the concept of chaos in mythological and philosophical thought, from the period of antiquity to modern post-nonclassical philosophy, its significant meanings and meanings are highlighted. The formation of natural science theories related to the study of chaotic processes in natural objects is considered and the general characteristics of the interpretation of these processes are outlined. Theoretical and methodological bases of researches of social chaos in social synergetics are revealed. The role of chaos and mechanisms of chaos of social reality

is determined on the basis of the theory of social self-organization proposed in the domestic socio-philosophical thought of the XXI century. The possibility of a psychosynergetic approach to the study of social reality using the model of "psychomeric system / environment" proposed in psychosynergetics is substantiated. The theoretical and heuristic potential of psychosynergetic strategies (developments and methods) of interaction with social chaos from the standpoint of self-organization of the individual and society is revealed.

The object of study is chaos as a category of socio-philosophical thought and a phenomenon of social reality. The subject of research is the evolution of theoretical and conceptual models of social chaos in post-classical socio-philosophical thought.

The scientific novelty of the study is a comprehensive analysis of the phenomenon of social chaos and chaotic processes of social reality, based on post-classical methodology, represented by synergetic and psychosynergetic studies of representatives of the philosophical and scientific Ukrainian synergetic school. A new concept "chaoticization of the psychomerism of social reality" was introduced into scientific circulation, which revealed the role and influence of the social subject and his psyche on the processes of chaotic social reality in periods of social bifurcations (social conflicts, crises, upheavals).

The provisions of the qualification work can be used to develop a strategy for the development of social and philosophical research in Ukraine, scientific methodological and philosophical development of research on the concept of chaos and chaotic processes of social reality in the socio-humanitarian sphere, as well as in psychosynergetic studies of society and personality. time of teaching the following educational components: "Social Philosophy", "Social Synergetics", "Psychosynergetics", "Synergetics", "Sociology", "Philosophy", "Psychology", as well as special courses on the phenomenon of chaos, social chaos and social theory self-organization.

The introduction substantiates the relevance of the topic, its connection with research programs, plans, topics, defines the purpose, objectives, object and subject of research, revealed and detailed novelty and practical significance of the results,

their testing, structure and scope of qualification work.

The first section - "The relationship of order and chaos in socio-humanitarian cognition" - analyzes the basic meanings and meanings of the concept of "chaos" in philosophical, scientific and socio-humanitarian cognition, which led to the conclusion about the evolution of ideas about chaos in history -philosophical perspective and establish the basic meanings of this concept, which exist in modern socio-humanitarian knowledge. The origin of the concept of chaos is considered, starting with the ancient philosophy, in which chaos was defined as the initial stage of formation of the natural and social world. It is emphasized that the mythological thought of antiquity is characterized by an understanding of the transition from chaos to space. Concepts related to the understanding of the world cosmogonic process and their interpretation of chaos as the initial state of the world are analyzed: the first - chaos as physical space; the second is chaos as a life-giving principle. The most relevant philosophical concept of chaos appears in modern philosophical thought - in the philosophy of postmodernism, which forms an auxiliary concept of "chaos", which combines the concepts of chaos and space as opposed to classical philosophy, which opposed them. A feature of the philosophical analysis of chaos begun by French postmodern philosophers is the appeal to the scientific theory of dynamic chaos, which appeared in the twentieth century in the natural sciences (physics, chemistry).

The phenomenon of chaos in natural science knowledge is considered. The discovery of physical phenomena of deterministic chaos completely changed the attitude to causality: the behavior of systems of different nature revealed a coincidence, which was inevitable. This coincidence of mathematics was called chaos, which leads to the destruction of a stable idea of the opposite order. Chaos, from a mathematical point of view, is not just not the opposite order, but also one that has a more complex level of order. The development of the mathematical theory of dynamic chaos and fractal geometry proved that there is order in chaos. This order, however, does not have the usual forms of uniformity and symmetry.

The development of scientific research on chaos in natural science in the

second half of XX century. significantly influenced the development of scientific theories of dynamic chaos and the creation of various mathematical models of chaos of any natural phenomena. Sectoral studies of chaos were based on the specifics of certain natural objects, and therefore the definition of chaos as a holistic phenomenon became possible only in the synergetics of G. Haken and the theory of dissipative structures of I. Prigogine.

The concepts of Ukrainian philosophers, sociologists, psychologists, teachers of the late XX - early XXI centuries are considered, which prove the validity of the application of a synergetic approach in the social sciences and humanities. Natural science theories, under the influence of which the synergetics was formed, have developed their theoretical apparatus for the study of complex nonlinear self-organizing systems.

The second section - "Essential characteristics of social chaos" - clarifies the theoretical and methodological foundations of the study of social chaos, defines the theory of social self-organization and means of interaction with social chaos. The methodological foundations of the study of social chaos are related to synergetics as a general scientific research program that allows explication in the field of social knowledge of the theory and concept of natural sciences, in particular the theory of dynamic chaos. On its basis, the concept of "social chaos" was proposed in the social sciences, which has become widespread in modern socio-philosophical studies. It is determined that the theory of social self-organization forms a new vision of the processes of social transformations and changes, because it reveals the crucial role of chaos in establishing a new social order, which is a complication and development of the social system at the structural level. Social chaos is seen as a necessary and ever-present element of a complex, self-organizing social system that contributes to its change and development.

It is established that in modern society such social structures as games, myths have not lost their social significance and function, but on the contrary, transforming into various new forms, they continue to form self-organizing mechanisms of the social system. The concept of controlled chaos is described, which provides for the

consideration of the problem of chaos, randomness and unpredictability of the development of socio-political systems (societies) through the prism of the selection of strategies for interaction with chaos. The concept of culture as a social self-organization is considered.

Within the theory of social self-organization, an important aspect belongs to the multidimensionality of man as a social subject who participates in the processes of self-organization, making social choices that significantly affect the development of the social system. The study of human multidimensionality allows us to expand the range of approaches and disciplines that can be useful for the study of self-organization and chaos of social reality. We emphasize the role of the psychological aspect, as psychosynergetics as a discipline that emerged at the intersection of synergetics and psychology, allows us to identify new facets and issues of self-organization at the level of the social system as a whole and at the individual level of the social subject.

The third section - "Psychosynergetic strategies of interaction with social chaos" - explores strategies of interaction with social chaos in terms of psychosynergetic approach, which shows the existence of psychomeric characteristics of the social system of the individual and society.

The new theory of the psyche as a synergetic object, proposed by IV Ershova-Babenko, made it possible to consider man as an individual with its own peculiarities of mental development. Focusing on the person allowed to consider the social reality as a psychomeric environment that develops and transforms as a result of mental activity of a person, group, community on different scales. Fundamental is defined as a mental factor that creates the integrity of the individual, its unity and integration of different levels - from biological to cultural.

A new concept has been introduced into scientific circulation - the chaoticization of the psychomerism of social reality, which captures and consolidates the idea that human subjectivity plays a key role in moments of chaotic society, ie the passage of bifurcation (crisis) situations leading to a qualitative change in its further development. The ecology of the individual's psyche is presented as one of the most

successful and promising strategies for overcoming chaos on a personal level. It is proved that the network society creates the necessary conditions for establishing various social ties and relationships that contribute to the self-organization of society in times of social instability and crisis, as the network allows people to unite who have similar interests, values and aspirations.

Constructive strategies of personality development in conditions of uncertainty and chaos are analyzed: the ability to self-regulation and self-correction of mental states. This concept is based on the fact that the psychomeric system is not so much based on its a priori internal qualities and adaptive resources, as on its constant interaction with the environment. It is proved that psychosynergetic strategies are an integral part of modern social discourse (theory of social self-organization), as they open new opportunities and prospects for the development of personal self-organization as a complex psychomeric environment / system that self-organizes in social chaos and social transformations.

Key words: chaos, social chaos, chaoticization of psychomerism of social reality, psychomerism, psychosynergetics, self-organizing psychomeric system, order.

НАУКОВІ ПРАЦІ, В ЯКИХ ОПУБЛІКОВАНІ ОСНОВНІ РЕЗУЛЬТАТИ КВАЛІФІКАЦІЙНОЇ РОБОТИ:

1. Seliverstova A. The problem of social chaos from the psychosynergetic position // Theory and Practice of Introduction of Competence approach to higher education in Ukraine. *Monograph*, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Vienna, 2019. p. 59-66.

2. Yershova-Babenko I., Kozodrodova D., Seliverstova A. 2020. Psychosynergetic Approach to Formation of Teacher's Pedagogic Self-organization in the New Ukrainian School// Theory and Practice of Future Teacher's Training for Work in New Ukrainian School: monograph / Edit. I.F .Prokopenko, I.M. Trubavina. Prague, OKTAN PRINT, pp. 72-81.

3. Yershova-Babenko I.V., Peklina G., Seliverstova A. 2020. Psychosynergetic Foundations of the Educational Process in the New Social Conditions of Preparation of English-Speaking Medical Students // International Journal of Arts and Social Science. Vol.3. Issue 4 (July, 2020), pp.8-14.

Статті в спеціалізованих виданнях, зареєстрованих в МОН України:

1. Селиверстова А.С. 2018. Развитие представлений о хаосе как предмет социально-философского анализа // Наукове пізнання: методологія та технологія. № 2 (41), с. 102-114.

2. Селиверстова А.С. 2018. Социальный хаос как проблема социальной философии // Scientific Journal Virtus. November #28, с. 43-47.

3. Селіверстова Г.С. 2019. Входування постнекласичного гуманітарного поняття «хаос» в освітню сферу: соціально-філософський аспект проблеми соціалізації особистості // Освітній дискурс: збірник наукових праць (філософія, педагогіка). Випуск 12 (4), с. 36-45.

4. Селиверстова А. С. 2019. Теория динамического хаоса в исследованиях социально-философской и социальной направленности // Науково-теоретичний альманах «Грані». Т. 22. - № 2. - с. 40-47.

5. Ершова-Бабенко И.В., Селиверстова А.С. 2020. Хаотизация психомерности социальной реальности: социально-философский и психосинергетический контекст: монография / Одесса: Украинское синергетическое общ-во, Бондаренко М.А., 196с.

Праці, які засвідчують апробацію матеріалів кваліфікаційної роботи

Тези доповідей на міжнародних та всеукраїнських конференціях:

1. Селіверстова Г.С. 2018. Об'єднуювальна роль хаосу; від природознавства до соціо-гуманітарної сфери // Міжнародна наукова конференція “Методологія та технологія сучасного філософського пізнання”, ПНПУ ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 25 травня 2018р.

2. Ершова-Бабенко И.В., Селиверстова А.С. 2019. Социально-философские аспекты теории динамического хаоса // V Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми філології і професійної підготовки

фахівців у полікультурному просторі». ПНПУ ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 15-16 квітня 2019р.

3. Селиверстова А.С. 2019. Место хаоса и самоорганизации в феномене, выраженном концептом “BRAIN- PSYCHE-MIND / CONSCIOUSNESS” // Международная научная конференция “Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства”, ПНПУ ім. К.Д.Ушинського. Одеса, 24 травня 2019р.

4. Єршова-Бабенко І.В., Пекліна Г.П., Козобродова Д.М., Селіверстова Г.С. Актуальні питання сучасної соціальної філософії у світлі психосинергетичної парадигми як нелінійного середовища: хаос, самоорганізація та складність // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. Вип. 32. Одеса, с. 185-189

ЗМІСТ

Вступ	16
РОЗДІЛ 1 Взаємозв'язок порядку і хаосу у соціально-гуманітарному пізнанні	24
1.1. Історико-філософський зміст поняття «хаос»	24
1.2. Феномен хаосу у науково-природничому знанні	47
1.3. Входження поняття «хаос» у соціально-гуманітарне знання	62
Висновки до I розділу	81
Список використаних джерел	84
РОЗДІЛ 2 Сутнісні характеристики соціального хаосу	95
2.1. Теоретико-методологічні засади дослідження соціального хаосу	95
2.2. Теорія соціальної самоорганізації та засоби взаємодії з соціальним хаосом	109
Висновки до II розділу	132
Список використаних джерел	134
РОЗДІЛ 3 Психосинергетичні стратегії взаємодії з соціальним хаосом	141
3.1. Суспільство як психомірне середовище/система	141
3.2. Самоорганізація особистості в умовах соціального хаосу: психосинергетичні стратегії	156
Висновки до III розділу	167
Список використаних джерел	168
Висновки	173
Список використаних джерел	179

Вступ

Актуальність теми дослідження. Актуальність теми хаосу в сучасному соціально-гуманітарному знанні не викликає ніяких сумнівів, настільки очевидними є ті виклики, кризи і глобальні проблеми, з якими стикається сьогодні весь цивілізований світ. Але якщо в природничо-науковому знанні темі хаосу присвячені численні дослідження і роботи, що подані у таких фундаментальних науках як математика, фізика, хімія, біологія тощо. То у соціально-гуманітарному знанні, в першу чергу в філософії та соціальній філософії, ще відчувається потреба у повному і всебічному вивченні феномена хаосу, в розвитку і удосконаленні теоретико-концептуальних моделей інтерпретації соціального хаосу і взаємодії з ним у різних сферах соціального, політичного, економічного і культурного життя.

У соціально-філософському пізнанні актуальність досліджень хаосу набуває значущості в зв'язку з проблемою зміни і розвитку соціальних систем, які самоорганізуються, що розширює поле досліджень соціальної нестабільності і невизначеності, пропонує нові моделі соціального управління і прогнозування на підставі синергетичної методології. До цієї проблеми в Україні увагу дослідників (філософів, соціологів, методологів тощо), з одного боку, залучено у зв'язку з триваючим процесом становлення її політичної, економічної і культурної цілісності, який розпочався ще в 1990-х рр. минулого століття і досі не є незавершеним. Але також і під впливом глобальних політичних, економічних, екологічних, соціально-культурних потрясінь і криз, що охопили світ в першій третині нового тисячоліття: «стратегічна нестабільність XXI століття лякає своєю непередбачуваністю, створюючи образ глобального хаосу». Дійсно, в сучасному глобальному світі, де все більше і очевидніше виявляється взаємодія і взаємозалежність між різними народами і країнами, так само з'являються лінії розлому і розподілу, що підтримують всілякі протистояння і різного роду конфлікти.

Осмислення проблеми хаосу і процесів хаотизації соціальної реальності в

Україні знаходиться ще у самій початковій стадії, оскільки перші роботи, присвячені цій темі з'явилися тільки на початку 2000-х рр. У роботі Н. Омельченко «Соціальний хаос: самоорганізація соціальних систем» (2006) вперше була розглянута тема соціального хаосу і представлені історичні закономірності станів соціального хаосу і соціального порядку у суспільстві, а також еволюція поняття «хаос» у філософській думці і її експлікації в міфології, натурфілософії і синергетиці. У роботі О. Кулика «Еволюція філософських стратегій взаємодії з хаосом», що вийшла у 2014 році, тема хаосу була представлена з загально філософських позицій, в якій виділені основні філософські теорії хаосу і стратегії взаємодії з ним (впорядкування, перетворення, уникнення, запобігання, управління та злиття).

Актуальність і важливість осмислення феномена хаосу і хаотизації соціальних процесів у сучасній соціально-філософській думці та їх недостатнє висвітлення зумовили постановку **наукового завдання**, а саме проаналізувати феномен соціального хаосу на підставі психосинергетичного підходу. Цей сучасний постнекласичний підхід розкриває можливості психосинергетики як нової дисципліни, сформованої на стику синергетики і психології, що дає нові перспективи для дослідження соціальних систем (особистість і суспільство) як психомірних систем/середовищ, що самоорганізуються. Також його застосування дозволяє поширити психосинергетичні методи дослідження на сферу соціальної філософії для вирішення проблем буття людини, екології її життєдіяльності у внутрішньо особистісному і соціальному вимірі, актуалізуючи питання її самореалізації, саморозвитку і самоорганізації.

Зв'язок роботи з науковими програмами, планами, темами.

Кваліфікаційну роботу виконано в рамках планової наукової теми кафедри філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності Державного закладу «Південноукраїнський національний педагогічний університет імені К.Д. Ушинського» «Інновації у сучасному соціально-філософському пізнанні» (державна реєстрація №0111U010462). Тема дослідження затверджена на засіданні вченої ради протокол № від року.

Мета і завдання дослідження. Метою дослідження є аналіз феномену хаосу і соціального хаосу у соціально-філософській думці, а також виявлення сучасних стратегій взаємодії з ним.

Для досягнення цієї мети були розроблені **наступні завдання:**

- провести історико-філософський аналіз поняття хаосу у міфологічній і філософській думці, починаючи від періоду античності і до сучасної постнекласичної філософії, виділяючи його суттєві сенси і значення;

- розглянути становлення природничо-наукових теорій, пов'язаних з вивченням процесів хаотизації у природних об'єктах і виявити загальні характеристики інтерпретації цих процесів;

- проаналізувати потенціал синергетичних досліджень, пов'язаних з хаосом, встановлюючи роль хаосу в процесах самоорганізації природних і соціальних об'єктів;

- виявити теоретико-методологічні основи досліджень соціального хаосу у соціальній синергетиці;

- визначити роль хаосу і механізмів хаотизації соціальної реальності на підставі теорії соціальної самоорганізації, запропонованої у вітчизняній соціально-філософській думці ХХІ ст .;

- обґрунтувати можливість психосинергетичного підходу до дослідження соціальної реальності, використовуючи модель «психомірної системи / середовища», що запропонована у психосинергетиці;

- розкрити теоретичний і евристичний потенціал психосинергетичних стратегій (розробок і методик) взаємодії з соціальним хаосом з позицій самоорганізації особистості і суспільства.

Об'єктом дослідження є хаос як категорія соціально-філософської думки і феномен соціальної реальності.

Предметом дослідження - еволюція теоретико-концептуальних моделей соціального хаосу у постнекласичній соціально-філософській думці.

Методи дослідження. У ході дослідження було встановлено, що теоретично ефективним у вивченні феномену хаосу і соціального хаосу є

комплексна методологія, яка включає наступні методи: діалектичний, системно-аналітичний, конкретно-історичний, синергетичний методи, що дало змогу виявити основні значення і смисли поняття «хаосу» в філософській і соціально-філософській думці; дати визначення «соціальному хаосу» і процесам хаотизації соціальної реальності.

Також для дослідження проблеми хаосу і соціального хаосу використовувалися як загальнонаукові методи (аналіз, синтез, абстрагування, узагальнення, індукція, дедукція), а також спеціальні наукові методи (історико-порівняльний, герменевтичний, метод єдності логічного та історичного, порівняльний). Використовуючи історико-порівняльний та герменевтичний методи, ми змогли представити основні філософські смисли і значення, які містилися у понятті «хаос» у міфологічній, релігійній та філософській думці періоду Античності і Стародавнього світу. Крім того, в роботі представлена еволюція інтерпретацій і значень хаосу, що тривали від античної філософської думки до сучасні філософії постмодерну.

За допомогою методу єдності логічного та історичного були виявлені основні значення хаосу і його характеристики у наукових теоріях, що входять до складу математичного, фізичного та біологічного знання, в яких зберігається специфічність процесів хаотизації природних об'єктів, і відповідно існують різні визначення хаосу. На підставі цього методу також було показано, що тема хаосу наприкінці ХХст. і на початку ХХІст. була актуалізована під впливом розвитку природничо-наукового знання, а саме теорії нелінійної динаміки, теорії дисипативних структур, теорії аутопоезісу, теорії катастроф та інші.

На підставі історико-порівняльного методу була проведено вивчення різних теорій соціальної самоорганізації, що представлені у сучасній вітчизняній соціально-філософській і соціологічній думці (Л.Бевзенко, І.Донікова, Н. Омельченко), розкрито основні положення даних теорій та виявлено їх особливості по осмисленню та інтерпретації хаосу і процесів хаотизації соціально-культурної реальності. Синергетичний метод застосовувався для аналізу суспільства як відкритої соціальної системи, що

самоорганізується і саморозвивається. Психосинергетичний метод використовувався для аналізу психомірності соціальної реальності особистості і суспільства і виявлення в них процесів хаотизації. Але також і для формування стратегій взаємодії з хаосом на особистісному (внутрішньо психичному) і соціальному рівнях.

Використовуючи системно-аналітичний метод, було встановлено, що соціальний хаос є невід'ємною частиною розвитку і зміни соціальних систем, оскільки він сприяє руйнуванню старих структур і смислів і утворенню нових. Діалектичний метод був задіяний для виявлення співвідношення соціального хаосу і соціального порядку у соціальній системі, що самоорганізується. Використовуючи порівняльний метод, було зроблено висновок про єдність цілей і завдань досліджень, що використовуються у сучасній екологічній філософії, яка пропонує ідею екології людини і її психіки, соціальної поведінки і дій, і психосинергетики, яка теж орієнтована на збереження екології психіки людини, що знаходиться під впливом хаотизації психічної і соціальної реальностей, пропонуючи певні наукові методики і розробки для саморегуляції, самокорекції і самореалізації людини.

Наукова новизна отриманих результатів:

Наукова новизна дослідження полягає в тому, що вперше у вітчизняній соціально-філософській думці здійснено дослідження феномену хаосу і соціального хаосу з позицій психосинергетичного підходу.

Вперше:

- було здійснено комплексне дослідження феномену соціального хаосу і процесів хаотизації соціальної реальності, спираючись на постнекласичну методологію, що представлена синергетичними і психосинергетичними дослідженнями представників філософської і наукової Української синергетичної школи;

- обґрунтована можливість застосування психосинергетичної моделі «психомірна система/середовище», що самоорганізується до особистості як складної цілісності, що самоорганізується в моменти хаотизації соціальної

реальності;

- введено у науковий обіг новий концепт «хаотизація психомірності соціальної реальності», в якому розкрита роль і вплив соціального суб'єкта та його психіки на процеси хаотизації соціальної реальності в періоди соціальних біфуркацій (соціальних конфліктів, криз, трансформацій).

Уточнено:

- уявлення про соціальний хаос як необхідний елемент розвитку соціальної системи, що призводить до руйнування колишніх структур соціального порядку і сприяє становленню нових;

- значення поняття «психомірність соціальної реальності», яке показує значущість психологічної складової особистості в її соціальному вимірі (спілкуванні, поведінці, тощо.);

- зростаюча роль суспільства як психомірної системи / середовища, що самоорганізується в умовах соціального хаосу;

Набули подальшого розвитку:

- дослідження категоріально-понятійного поля постнекласичної соціально-філософської думки в Україні завдяки застосуванню психосинергетичного підходу до аналізу явищ соціальної реальності, в тому числі до аналізу соціального хаосу і хаотизації соціальної реальності;

- розширення евристичного потенціалу методології синергетики і психосинергетики в контексті проблеми соціальної самоорганізації суспільства і особистості;

- розвиток філософських підходів до вирішення проблеми екології людини, її психіки і екології її соціальної дії у сучасному складному і транзитивному світі;

Практичне значення отриманих результатів: положення дисертаційного дослідження, які були представлені, можуть бути використані для розробки стратегії розвитку соціальних і філософських досліджень в Україні, наукового методологічного і філософського розвитку досліджень поняття хаосу і процесів хаотизації соціальної реальності у соціально-

гуманітарній сфері, а також і у психосинергетичних дослідженнях суспільства і особистості. Результати і висновки кваліфікаційної роботи можуть бути використані у освітньому процесі, в ході викладання таких курсів: «Соціальна філософія», «Соціальна синергетика», «Синергетика», «Соціологія», «Філософія», «Психологія», а також спецкурсів, присвячених вивченню феномену хаосу, соціального хаосу і теорії соціальної самоорганізації, тощо.

Основні положення та висновки кваліфікаційної роботи можуть бути також задіяні у подальших психосинергетичних дослідження соціальної реальності і проблем соціальної філософії.

Апробація результатів дисертації. Окремі положення кваліфікаційної роботи пройшли апробацію на кафедрі філософії, соціології та менеджменту соціокультурної діяльності «Південноукраїнського національного педагогічного університету імені К.Д. Ушинського», а також були відображені у доповідях на наступних конференціях: Міжнародна наукова конференція «Методологія та технологія сучасного філософського пізнання», ПНПУ ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 25 травня 2018р.; V Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми філології і професійної підготовки фахівців у полікультурному просторі». ПНПУ ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 15-16 квітня 2019р.; Международная научная конференция «Концепти соціокультурної трансформації сучасного суспільства», ПНПУ ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 24 травня 2019р.; VI Всеукраїнська мультидисциплінарна конференція «Чорноморські наукові студії», Міжнародний гуманітарний університет, Одеса, 15 травня 2020р.

Публікації. Основні положення кваліфікаційної роботи викладено у 12 наукових працях, з них 4 статті у фахових наукових виданнях, зареєстрованих МОН України, 1 розділ у науковій наукометричній монографії за фахом, 4 – тези і матеріали конференцій, 3 – у зарубіжних виданнях.

Структура і обсяг дисертації. Текст дисертації становить 188 сторінок і складається з трьох розділів і семи підрозділів, висновків і списку використаних джерел до кожного розділу, а також загальних висновків та списку використаної літератури, що включає 228 найменувань.

РОЗДІЛ 1

ВЗАЄМОЗВ'ЯЗОК ПОРЯДКУ І ХАОСУ У СОЦІАЛЬНО- ГУМАНІТАРНОМУ ПІЗНАННІ

1.1. Історико-філософський зміст поняття «хаос»

За своїм походженням поняття "хаос" давньогрецьке. Його першим вжив античний поет (рапсод) Гесіод (VIII-VII ст. до н.е.), який є першим в європейській літературі автором генеалогічних і дидактичних поем. До його творів відносять "Теогонію", або ("Про походження богів"), "Труди і дні" і ряд інших поетичних текстів. В "Теогонії" Гесіод звертається до космологічних проблем, даючи міфологічний опис виникнення і розвитку природи, світу і людини як процес народження і боротьби різних античних богів. Мабуть, однією з важливих цілей, яку поставив перед собою Гесіод була їх систематизація. Йому вдалося згрупувати в поемі за генеалогічною ознакою близько 300 імен різних божеств [Ярхо В.Н., 2001., с.9]. Але сама ця ідея не була повним новаторством, а була вписана в контекст існуючих у різних міфологічних традиціях Близького Сходу, (Месопотамії, Фінікії) і Азії тенденції до опису космології через генеалогію.

Згідно з його поемі, Хаос з'явився перш за все існуючого - інших богів і будь-якої іншої істоти: "У первопочині, отже, був Хаос, ..." [Гесіод 116]. Потім після Хаосу, але не з нього, з'явилися Гея, Тартар і Ерос. Всі ці "перші" космічні сили, або початки, були здатні породжувати наступні покоління богів. Так, Хаос породив Ніч і День, Гея - Небо, Німф і Понта. Далі починає розгортатися генеалогічне дерево і починається послідовність шлюбів між богами, а також розподіл їх функцій і доль. Опис Хаосу в поемі представлено досить скупко: Хаос є "похмурим і хмарним" [Гесіод 814], крім того його проживання поруч з Титанами в "безодні великої", перед якою "жахаються і тремтять" боги [Гесіод 735 -740]. Коментуючи цей фрагмент, А. А. Ахутін звертає увагу на вираз "безодня велика", описуючи це місце перебування Хаосу: "безодня велика - mega chasma - велика зяюча безодня.

Chasma від дієслова chaino - зіяти, позіхати пащу" [Ахутін А., 2018, с.283].

Дійсно, поняття "хаос" було, мабуть, придумано самим Гесіодом, у Гомера, це поняття не зустрічається [Рожанський І. Анаксагор, 1972, с.43]. І.Д. Рожанський дає два основних значення поняття "хаос": "а) розкриває, що розверзає; б) роззявляти рота або пащу" [Дворецький, II, с.1758]. Таким чином, χᾶος означає, перш за все, «зів», «позіхання», «зіяння», «розгорнений простір» [Дворецький, II, с.1758].

Також І.Д. Рожанський вказує на просторову характеристику Хаосу як на визначальну, яка відрізняє його від інших божеств. Підставою досліднику для цього була позиція Аристотеля, який вважав, що: «... Гесіод правильно говорить, роблячи першим Хаос. А саме, він говорить: «Раніше за все виник Хаос, а потім вже широкогруда Земля», бо насамперед належало дати суцього простір, бо, як і більшість [людей], він вважав що все [речі] знаходяться десь і в [якомусь] місці» [Аристотель, 1999, Фізика, кн. IV. 208 b 31-33]. Якщо підвести підсумок трактуванню І.Д. Рожанського, то хаос, за поданнями Гесіода, є похмурою безоднею, що виникла до утворення всіх речей, в тому числі і богів, яка або знаходиться між Небом і Землею, або під Землею і над Тартаром. Іншими словами, простір, який представлено Хаосом практично безмежний і глибокий, він повен мороку і темряви. "Хаос - зяюча безодня, примітивний спосіб майбутньої ідеї простору, - образ, фактично позбавлений будь-якої персоніфікації" [Рожанський І. Д., 1972, с.47]

Як відзначають багато дослідників (А. Лосев, І.Д. Рожанський та ін.), Космологічні погляди Гесіода багато в чому схожі з близькосхідними сюжетами з шумеро-вавилонської, фінікійської і інших міфологій. Одним із прикладів, що підтверджують цю думку, є текст відомого християнського автора Євсевія Кесарійського (IV ст.) "Приготування до Євангелія" (Eusebius Pamphili. Praeparatio Evangelica). У ньому він наводить уривки з різних давньосхідних міфологічних і космологічних трактатів, щоб

показати перевагу християнської релігії над ними. Зокрема він дає уривок з книги "Фінікійська історія" (100г. н.е.), автором якої вважається Філон Біблського (100 р. н.е.) [Тураєв Б.А., 1999, с.39-68]. У цьому тексті міститься опис створення світу за вченням фінікійського мудреця Санхунйатона, на якого посилається Філон, викладаючи свою історію. "Початком всього, [як він вважає], було Повітря, похмуре і подібне вітру, або подих похмурого повітря, і мутний похмурий Хаос; вони були безмежні, і в продовження багатьох століть не мали кінця. Коли ж [говорить він] Дух полюбив свої власні початки і відбулося змішання, це з'єднання отримало назву Бажання. Такий початок улаштування всього" [Цит. по: Фінікійська історія, 1999, с.69]. У цьому космогонічному описі, по-перше, хаос є початком разом з іншим елементом (повітрям), він також пов'язаний з мороком і темрявою, однак є безмежним і необмеженим у часі.

Коментуючи цей уривок, Б.А. Тураєв зазначає, що Філон Біблського, античний автор, що жив в епоху імператора Адріана, безсумнівно був знайомий з оригінальними перекладами фінікійської міфології і космогонії. Більш того, він поставив перед собою завдання її систематизації і його метою було показати, що "всі релігії особливо грецька походять від фінікійської, або, принаймі, тотожні з нею". Тому його виклад вже мав претензійний характер і, швидше за все, Філон вибірково підходив до наявних у нього зразків фінікійської міфології [Тураєв Б.А., 1999, с.39-68].

Американський дослідник С. Скуллі дає наступне трактування хаосу в цьому уривку: "тільки близькосхідна історія творіння завжди починається з хаосу, але це заманливо бачити прямий вплив Гесіода на більш пізнього фінікійського автора. Крім того, філоновське слово "похмурий" відповідає гесіодовському слову egebus, що означає "темний" ... Характеристика "мутний", так само відноситься до "хаосу", повністю співвідноситься з водою, і показує, що Філон розумів гесіодовської хаос так

само, як і стоїки, тобто як первісну воду. Але філоновске "похмурий і подібний вітру" (повітря) не має аналогії з Гесіодом і є відлунням, що походить від біблійного tohu-wa-wohu (безформною порожнечі, безодні) і божественного вітру (ruach), який рухався над водами (Бут. 1: 1)" [Skully S., 2016, p. 56].

Дійсно, згадка Духа і Повітря в контексті утворення світу можна розглядати як відсилання до перших віршів Біблії: "На початку створив Бог Небо і землю. А земля була пуста та порожня, і темрява була над безоднею, і Дух Божий ширяв над поверхнею води" (Буття 1:1-2 Пер. І.Огієнка). У єврейському тексті Тори у 2 вірші книги Берейшіт для опису стану землі використовується вираз tohu-wa-wohu, яке викликає дискусії і різні тлумачення в християнському і єврейському середовищі, які пов'язані з різним розумінням процесу творення. Але загальним контекстом інтерпретації цього виразу, як вказує Х.Тойріла (Touryla H.), буде вказівка на "порожнечу, хаос, безодню, але також марність і відсутність цінності. Стародавні арамейські переклади, Таргуми переводять цей вислів як "марний і порожній", або "який не має людей і худоби" [Touryla H. 2000, p. 91-110]. Ця інтерпретація також показує, що між гесіодовським хаосом і tohu-wa-wohu можна встановити деяку залежність.

Певні паралелі між міфологією Гесіода і близькосхідним (шумеро-вавилонським) космогонічним епосом "Енума Еліша" встановлюють П. Уолкот [Walcot P., 1966] і Г.В. Драч [Драч Г.В., 2003]. Так, англійський дослідник вважає, що загальним в цих космогоніях є те, що в них йде розповідь про богів, в тому числі і про верховне божество, і про хаос як першооснову. Хоча у вавилонському міфі хаос персоніфікований водною стихією Тіамат, яка уособлює собою солоний океан-хаос, з тіла якої боги після перемоги над нею створюють небо і землю. Проте, хаос представляється первісної стихією, в результаті боротьби і протистояння з

якою, виникає порядок світобудови (космос).

Г.В. Драч займає більш виважену позицію, вказуючи на те, що схожість між цими космологічними картинами існує, але є й істотні відмінності. Особливо вони проявляються в трактуванні хаосу, який у Гесіода представлений абстрактним і безформним, не підлягає персоніфікації і чужим якомусь образу: "Хаос чужий Олімпу як духовно, так і просторово. Потомство його - безформні і ворожі сили - контрастує з потомством Геї. Боги ненавидять Хаос, недарма він є місцем, де приречені жити титани. Це, на наш погляд, вказує на те, що породження Хаосу цікавлять Гесіода лише як природні стихії, і не самі по собі, а як підлеглі богам-олімпійцям, і перш за все Зевсу, так би мовити, що входять в гармонійно і розумно влаштований світ"[Драч Г.В., 2003 с.75]. У той час як в "Енума Еліша" хаос не тільки представлений у вигляді певного способу, але і пов'язаний з конкретною стихією (водою).

Цей зв'язок хаосу з водою неодноразово згадувалася в ранній грецькій філософській думці. Так, Лебедев А.В. наводить свідчення про погляди Ферекида Сіросского і Акусілая, які вважали хаос початком всього існуючого. "Фалес і Ферекид Сіросский вважають початком всіх речей воду, яку Ферекид називає також Хаосом, ймовірно запозичив це у Гесіода ..." [Лебедев А.В., 1989, с.87]. У цьому фрагменті на думку А.В. Лебедева, привертає увагу на себе, перш за все, те, що хаос у Ферекида мислиться в дусі іонійців, як якась перша речовина, або першооснова, що, мабуть, є спотворенням думки Гесіода. Інше свідчення, пов'язане з ім'ям Акусілая, якого відносять до "древніх істориків" (Климент Олександрійський), або "мудреців" (Діоген Лаертський), говорить про те, що "хаос був першим ...". Однак важко в повноті прояснити ідеї Акусілая про хаос, оскільки збереглося дуже мало фрагментів про це. Наступний фрагмент з Дамаскія вказує тільки на те, що хаос був "абсолютно непізнаваний" [Лебедев А.В., 1989, с.90].

Більш важливе значення в філософському відношенні має теогонія орфіков, релігійної течії пов'язаної з ім'ям Орфея. У фрагментах, що дійшли до нас, орфічна космогонія представлена в декількох редакціях. Так, в "Рапсодічній теогонії" приймають "Хронос [Час] за єдиний початок усіх речей, Ефір і Хаос - за двоїцу, яйце пояснюють як абсолютне буття і вважають цю тріаду першої" [Лебедев А.В., 1989, с.48]. Пізніший філософ-неоплатонік і коментатор Прокл замість імені Хаос використовує традиційно приписувані йому епітети: "сей нестаріючий Хронос, нетленномудрий, народив Ефір і безодню велику, жахливу ... і не було знизу ні кордону, ні дна, ні підстави", "[все було] в темній млі ... " [Лебедев А.В., 1989, с.48]. В іншому схожому варіанті, що наводиться Апіоном сказано: "Орфей Хаос уподібнює яйцю, в якому було злиття перших елементів" [Лебедев А.В., 1989, с.48].

Християнський автор Руфін, підбиваючи підсумок грецької космогонії, зазначає, що "серед безлічі авторів у греків, які писали про походження світу, особливо виділяються двоє Орфей і Гесіод. Їх твори допускають двояке тлумачення: буквальне і алегоричне. Буквальний сенс привернув увагу неосвіченого натовпу черні, а алегоричний став предметом захоплення всіх філософів і людей освічених. Орфей каже, що спочатку був вічний, безмежний, ненароджений Хаос, з якого виникло все. Цей Хаос, за його словами, не темрява і не світло, не вологе і не сухе, чи не тепле і не холодне, але все разом змішане; він був вічно, єдиний і безформний. Проте одного разу він породив і зробив з себе омріяний протягом безмежного часу як би "на зразок величезного яйця" якийсь "подвійний образ", який вони [язичники] називають "чоловічеженочим"; він утворився з такою різноманітною суміші протилежностей. Це початок усіх речей ... ". [Лебедев А.В., 1989, С.62-63].

Таким чином, дійсно рання грецька думка зазнала впливу Гесіода, але надавши йому таке теоретичне пояснення і тлумачення, яке було

відсутнє у самого автора. "Теогонія" Гесіода справила величезний вплив на подальшу еволюцію грецьких космогонічних уявлень. При цьому намітилися дві основні тенденції. Одна з них висловилася в розвитку індивідуальної міфотворчості Ферекида Сіросского, теогоніческая концепція якого зазнала, крім Гесіода, помітний вплив іранської міфології. У тій мірі, в якій ми можемо судити про орфічну космогонію, вона також ввібрала в себе деякі східні мотиви (наприклад, образ світового яйця). В цілому ж однак цей напрямок виявилось тупиковим" [Рожанський І.Д., 1989, с.9].

Інший напрямок, за твердженням І.Д. Рожанського, прагнув до відмови від міфологічних побудов і виробленні раціональних підстав космогонії. Але і тут в самій початковій стадії, виявляється безсумнівний вплив східних міфів, які визначили важливе положення грецької науки: "уявлення про первинний, безформний стан Всесвіту ..." [Рожанський І.Д., 1989, с.10].

З давньогрецьких письменників і поетів мало хто вживали поняття "хаос". Згідно А.Ф. Лосеву, "ні Гомер, ні Піндар, ні Есхіл, ні Софокл жодного разу не вживають цей термін. У Евріпіда Хаос є простором між небом і землею, а Проб, який призводить цей фрагмент з Евріпіда, вважає Хаос повітрям, що заповнює місце між небом і землею" [Лосєв А.Ф., 2008, с. 579]. У Арістофана в комедії "Хмари" Хаос також представлений в якості нового божества - повітря, яке вводить Сократ поряд з іншими, щоб замінити богів народної релігії (Зевса і Олімпійців) [Аристофан, Хмари, 424].

В іншому своєму творі "Птахи" Аристофан будує "власну" теогонію, сатирично обігруючи орфічні і гесіодовські сюжети:

"Хаос, Ніч і Ереб - ось що було спершу,

та ще тільки Тартару безодня.

Зовсім не було повітря, неба, землі.

У безмежному Еребовом лоні

Ніч, від вітру зачавши, першенароджене-яйце принесла.

Але змінювалися роками

Швидкоминучі роки, і ось з яйця

з'явився Ерот хтивий.

Він з'явився в сяйві крил золотих,

легкононому вітру подібний.

З чорним хаосом в Тартарі зблизився він,

в безмежній обителі мороку,

І від цього ми з'явилися на світ,

утроби плем'я Ерота "

[Цит по: Ахутін А. А., 2018, с.283].

Таким чином, в античній міфології (Гесіод) і в ранній період грецької філософії (Ферекид, орфіки) і літератури (Арістофан) вже складається певна космологія, яка потім піддається аналізу і коментарів пізніших філософів (Платон, Арістотель, Зенон з Кітіона та ін.). На слушне міркування А.Ф. Лосева, видно, що ця космогонія "найостаннішу і саму абсолютну безодню і підставу всякого буття знаходить в тому, що є або повної порожнечею і «зіяючим простором» (така етимологія слова «хаос»), або заповненою порожнечею, але не вище біологічного зародка. Вся тео-космогонічна епопея розігрується в межах між чорним безмежним простором і зародком організму, не більш того; і очевидно, все, що з цього виходить (боги, люди, мир), в останній своїй підставі, за своїм остаточним змістом є для античного світовідчуття не більш як символом чисто природних, органічних або неорганічних, процесів" [Лосев А.Ф., 1996, с.683].

У космогонічних уявленнях, відображених в міфологіях Стародавнього світу, можна знайти подібні сюжети про хаос, які вплетені в різні культурно-історичні особливості життя древніх народів. Так, ідея споконвічного безладдя, безформності і початкової темряви чітко

виражена і в єгипетській міфології: "різні теологічні центри Давнього Єгипту, найбільшими серед яких були міста Геліополь, Мемфіс, Гермопіль і Фіви, висували кожен свою космогонічну версію, оголошуючи свого головного бога творцем світу, а всіх найбільш популярних в країні богів - створеними ним або провідними від нього походження. Загальною для всіх концепцій була тільки ідея про первинного Хаосу" [Рак І.В., 2000., с.28].

В цілому, як правильно робить висновок Е.М. Мелетинський: "уявлення про первинність морської стихії, з надр якої виникає або створюється земля, має, по суті, універсальний характер, і це уявлення можна знайти майже у всіх міфологіях світу, починаючи з австралійської. Набагато рідше (типові приклади - скандинавський і іранський) фігурує мотив виникнення світу в силу взаємодії двох стихій води або льоду з вогнем" [Мелетинський Є.М., 1976, с. 168].

Також універсальними є і уявлення про хаос як початковий етап утворення природного і соціального світу: "міфологічної інформацією *par excellence* є космогонія як розповідь про структурування, формування упорядкованого світу з його хаотичного первісного стану. Образ хаосу, як такого, знаходимо в полінезійської, японської, китайської, давньоамериканської (доколумбової), єгипетської, вавілонської, грецької, скандинавської, іудейської та інших міфологіях ... Хаос здебільшого конкретизується як морок або ніч, як порожнеча або зіяюча безодня, як вода або неорганізована взаємодія води і вогню, як аморфний стан речовини в яйці, а також у вигляді окремих демонічних (хтонічних) істот, таких, як змії-дракони, стародавні велетні і боги старшого покоління" [Мелетинський Є.М., 1976, с.218]. При цьому суть космогонічного процесу - в переході від хаосу до порядку, тобто від аморфного стану світу до впорядкованого і оформленого. Цей перехід в цілому можна позначити як перетворення "хаосу в космос". У міфологіях цей процес представлений в різних образах: 1) перехід від водної стихії до суші; 2) відділення неба від

землі; 3) боротьба з різними чудовиськами і хтонічними силами 4) перехід від темряви до світла в результаті перемоги над злими силами, тобто захист космосу від загрозливих йому сил хаосу і тощо. [Мелетинський Є.М., 1976, с. 220-224]. Однак ці міфологічні концепції хаосу, які є у великого числа древніх народів сформовані вже більш-менш розвиненим міфологічним мисленням, здатним створювати картини світобудови і космогенеза. За твердженням В.М. Топорова, в самий ранній період формування міфологій концепції хаосу не існувало: "мітопоетична концепція хаосу є породженням щодо пізньої епохи, яка передбачає вже певний рівень спекулятивної думки про витоки і причини сущого. Найбільш архаїчні культури (наприклад, австралійських аборигенів) практично не знають поняття хаосу ... " [Топоров В.Н., 1980, с.581].

У філософській думці Стародавньої Греції перехід від хаосу до космосу представлений зовсім іншим чином - як завдання світової душі, або світового розумного початку, упорядкувати хаос, або "побудувати космос". Так, Платон, наприклад, практично не використовує це поняття. Саме слово «хаос» в діалогах Платона зустрічається лише двічі: один раз в діалозі "Бенкет" Федр згадує про Хаос і Ерота як персонажів гесіодовської теогонії (Платон. Бенкет. 178b). Другий раз устами Сократа в бесіді з Аксіохом про загробне життя говориться про Хаос, який спільно з Еребом, є місцем, де душі отримують покарання: "тих же, чиє життя було понівичене злодіяннями, Еринії ведуть через Тартар до Ереба і Хаосу, в оселю нечестивців, де Данаїди нескінченно черпають воду і наповнюють нею посудини, де мучиться спрагою Тантал, де вічно пожираються і виростають знову нутроці Тітія і Сізіф безвихідно котить в гору свій камінь ... " [Платон. Аксіох. 371e].

Однак незважаючи на це, у Платона присутня ідея хаосу як змішання, або того, що він називає "всеосяжною природою". Це - щось невидиме і невідчутне, позбавлений всіляких фізичних якостей початок: "її слід

завжди іменувати тотожньою, бо вона ніколи не виходить за межі своїх можливостей; завжди сприймаючи все, вона ніколи і жодним чином не засвоює ніякої форми, яка була б подібна формам речей, що входять до неї. Природа ця по суті своєї така, що приймає будь-які відбитки, перебуваючи в русі і міняючи форми під дією того, що в неї входить, і тому здається, ніби вона в різний час буває різною ... " (Платон. Тимей. 50 bc). Це - чиста матерія, самий факт існування тіла, незалежний від яких його реальних властивостей.

Згідно з Платоном, ця природа (матерія) являє собою ту первісну (первосутнісну) реальність, яка існує до утворення світу. Намагаючись описати фізичні характеристики цієї реальності Платон використовує образи фізичних елементів, а не міфологічних персонажів: "... вона і розтікається вологою, і горить вогнем, і приймає форми землі і повітря, і зазнає усю череду подібних станів, являючи різноманітний лик, і оскільки сили, що наповнювали її, не були ні взаємно подібні, ні взаємно врівноважені і сама вона ні в одній своїй частині не мала рівноваги, вона всюди була нерівномірно струшувана і гойдається цими силами, і в свою чергу сама коливає їх своїм рухом» (Платон, Тимей, 52de). Таким чином, первісний стан світу Платон представляє як змішання різних елементів, як щось безладне і неврівноважене, у вигляді якогось хаосу, що потребує впорядкування і врівноваження для створення гармонійного космосу.

Грунтуючись на цьому, Платон будує свою філософію як вчення про впорядкованість (космізацію) світу. Тому можна погодитися з висновком А. Кулика: "в роботах античного філософа йдеться про хаос як про той первинний хаотичний стан світу, який було упорядковано богом при творенні космосу. Також там йде мова про те, що первинна хаотична сутність світу здатна прориватися назовні через накладені розумним початком обмеження і узи, сіючи безлад в актуальну дійсність. Позиція Платона по відношенню до цього безладу полягає в тому, що він

постулював необхідність впорядкування хаотичних феноменів" [Кулик А., 2013, с.124].

Звертаючись до Аристотеля, можна, на думку А.Ф. Лосєва, виявити, його ставлення до Гесіода і його міфології було позитивним. Стагірит багато разів цитує гесіодовські вірші, "особливо там, де йдеться про першопочатки вічні або часові" [Лосєв А.Ф., 1975, с.553]. Але, тим не менш, він не був згоден з Гесіодом і його прихильниками щодо природи цих першопочатків: "оскільки приймаючи богів через початок і все виводячи з богів, вони (*Гесіод і його послідовники* - курсив мій А.С.) міркували тільки про те, що здавалося їм правдоподібним ... " [Аристотель. Метафізика. кн. III. 1000 A 5-22].

Також говорячи про виникнення і знищення речей в творі "Про небо", Аристотель знову звертається до Гесіода з критикою. Ця критика стосується твердження Гесіода про виникнення усіх речей (спочатку Хаосу і богів, а потім і людей). За Гесіодом виходить, що "немає такої речі, яка була б невиникшею, все, що є таким, що виникає, а виникнувши - одне залишається незнищуваним, а інше знову знищується" [Аристотель. Про небо. ч. III. гл. 1. 298 b 25-29]. Сам Аристотель вважає, що існують вічні початки, які не виникають і не знищуються.

Все ж Аристотель визнає правоту Гесіода в одному питанні - у визнанні початкового виникнення простору, або місця для існування різних речей світу. Саме цей простір як "вмістилище речей", за Аристотелем, слід назвати хаосом. Таким чином, для Аристотеля хаос є ні божеством, ні змішанням елементів, а просто порожнім простором, необхідним для існування світу.

У стоїків (Зенон з Кітіону) хаос оголошувався або «вологодю», або просто «водою», що зближує його погляди з ранніми грецькими філософами. Однак Зенон дає свою інтерпретацію космогонічним процесам, яка помітно відрізняється від них. По-перше, відповідно до

Зенону світ (космос) оточений нескінченної порожнечою (kenon), як про це свідчать Фемістій, Аетій, Феодорит Кіпрський та ін .: "Зенон і його послідовники стверджують, що всередині світу немає порожнечі, а поза ним порожнеча безмежна" [Столяров А.А. 1998, с.49-50]. По-друге, основною першоосновою, або першоелементом, Зенон вважає вогонь, з якого відбувається подальше утворення і упорядкування світу: "далі, каже Зенон, в якись призначений долею час весь світ запалюється, а потім знову упорядковується. Цей первоогонь є якби насіння, що містить логос і причини всіх речей, які виникали, існують і виникнуть в майбутньому "[Столяров А.А., 1998, с.50]. Крім того, Зенон називає цей первоогонь богом. По-третє, всі інші речовини утворюються з вогню: "... має відбуватися таке впорядкування світобудови з готівкової речовини, коли з вогню, що переходить в повітря, утворюється вода, частина її згущується в землю, а з залишку одна частина залишається водою ж, інша, випаровуючись, стає повітрям; нарешті, з частини повітря знову запалиться вогонь ... "[Столяров А.А., 1998, с.52].

Більш того, Зенон використовує для пояснення гесіодовського поняття хаос свою власну етимологію. Так, коментуючи відому тезу Гесіода, засновник стоїцизму, вважає, що: "... вода тут була названа Χάος; від χέειν («лити»)" [Столяров А.А., 1998, с.53]. Отже, поняття хаос Зенон тлумачить в іншому значенні - матеріальному, але ніяк не в просторовому. Хаос як вода утворюється на одному з етапів космогонічного процесу і потім зазнає змін: з води утворюється мул, "коли вона осідає", а з мулу - земля, "коли мул твердне" [Столяров А.А., 1998, с.53- 54]. Таким чином, згідно з Зенону, хаос-першоречовина бере участь в космогонічному процесі, не є порожньою і темною, але наділена деякою творчою потенцією. По відношенню до вже існуючого космосу хаос є свого роду "комора", що підживлює космос.

Представник скептичною школи Секст Емпірик, коментуючи Гесіода,

пропонує своє трактування хаосу, яка співзвучне аристотелеїському, оскільки теж пов'язане з простором: "... існує і те, в "чому" що-небудь відбувається, тобто місце. Крім того, стародавні, ті, що все призвели до ладу, припустили, що місце є початок всього" [Секст Емпірик, Проти вчених, кн.10, с. 318]. Під "стародавніми" тут Секст Емпірик розуміє в першу чергу Гесіода, оскільки далі він цитує його і дає своє пояснення: "... Хаос є місце, що вміщує в себе ціле. Дійсно, якби він не лежав в основі, то ні земля, ні вода, ні інші елементи, ні весь космос не могли б виникнути. Навіть якщо ми по домисленню усунемо все, то не усунеться місце, в якому все було. Але воно залишається, утримуючи три виміри: довжину, глибину і ширину, не рахуючи опору" [Секст Емпірика, Проти вчених, кн.10, с.318].

Розуміння Хаосу як нескінченної протяжності, причому не відносно до простору, як це робили Арістотель і Секст Емпірик, а до часу, зустрічається у Марка Аврелія: "якщо ти охопиш думкою весь світ, подумаєш спочатку про вічний час, а потім про швидкість зміни, якому по черзі підлягають всі окремі речі, про те, як короткий проміжок між їх виникненням і зникненням, про *безодню часу* (курсив мій - А.С.) до їх виникнення і безмежності після їх зникнення", це стає зрозумілим [Марк Аврелій, Наодинці з собою, кн. 9, 32]. Таким чином, римський стоїк визначає первинний стан світу до появи в ньому речей - як "безодню часу", і хаос, в такому випадку, мислиться як певного роду вічність.

Неоплатоніки, починаючи Плотіна, зачіпали тему хаосу в контексті етичних міркувань. Так, Плотін чітко пов'язує «зло» і «хаос»: «вина же у всьому непривабливому лежить на потворної і відсталого матерії, що вносить у світову гармонію сум'яття і хаос. А тому і зло незнищенне, що воно вічно не-суще і небуття, лише тимчасово впорядковує Ейдос Духа» [Плотін, Еннеад, кн.2, с. 80]. Але також Плотін як послідовний "платонік" міркує про хаос як про безлад, невлаштованість і розрізненість речей: "... але яка потреба, щоб і у світі істинно-сущого спочатку існувало Єдине, з якого виникає множинне? Необхідно це, відповідаємо, тому, що без Єдиного усі речі були б розрізнені і

розсіяні і, надані в своїх комбінаціях чистій нагоди, представляли б собою повний хаос [Плотин. Еннеады, кн. 5, 12]. Дійсно, для Плотіна і потім і для неплатників існування Єдиного як принципу абсолютного, самототожного і непізнаваного буття є незаперечним.

Таким чином, до кінця класичного періоду у Стародавній Греції існують дві концепції, пов'язані з осмисленням світового космогонічного процесу і вихідні з них різні тлумачення хаосу як початкового стану світу. Перша концепція ґрунтується на інтерпретації поняття хаосу як фізичного простору. Сюди можна віднести з деякими поправками на міфологічну образність самого Гесіода і тих, хто йому слідував в тлумаченні Хаосу як "похмурої безодні" (Акусілай, Арістофан, тощо), але більш суворе і раціональне оформлення ця концепція отримує у Аристотеля, Секста Емпірика, у вигляді тези: "хаос - це вмістилище речей".

Інша концепція пов'язана з розумінням хаосу як першоречовини, як основи світового життя, як життєутворюючий початок. При цьому хаос може ототожнюватися з будь-яким елементом, найчастіше це вода або повітря, або являти собою змішання всіх елементів. Її поділяли Ферекид Сіросський, орфіки, Зенон з Кітіону і в певній мірі Платон, який вважав матерію змішанням, чимось нерегульованим і непізнаваним. Однак, уявлення про початковий стан світу як відсутність будь-якої оформленості, організації, як щось аморфне і хаотичне було властиво не тільки давнім грекам, але майже всім без винятку древнім народам. Обидві ці концепції вкорінені в міфології і випробували на собі її вплив. Це відноситься до насамперед до міфології Близького Сходу (єгипетська, фінікійський, шумеро-вавилонська і ін.).

У римській філософській та літературній традиції уявлення про хаос, з одного боку, були запозичені з грецької міфології і літератури. З іншого, отримали власне трактування і розуміння: "римляни додали якийсь страхітливий афект і трагічний пафос перед цією усепоглинаючою безоднею" [Брагіна Н.В., 2007, с.282]. Так, у Овідія його світобудова прямо

починається з Хаосу, який трактується як «нерозчленована і груба глиба», хоча вже з потенційними можливостями творіння речей:

"Не було моря, землі, і над усім розпростертим небом, -
Лик був природи єдиний на всій широті світобудови, -
Хаосом звали його. Нечлененою і грубою громадою,
Тягарем відсталим він був, - і тільки, - де зібрані були
Пов'язаних слабо вещей насіння різно сутнісні вкупі "
[Овідій. Метаморфози. 5-10].

Потім Хаос як "глиба" був розділений, з'явилися небо і земля, які певний бог відділив один від одного; земля набула рівні форми, з'явилися повітря, вітри і далі почався процес утворення світу і встановлення порядку речей. Але в наступних сюжетах, описаних в "Метаморфозах" з'являється інший - лякаючий - образ Хаосу. Так, в історії про Фаетона, після початку світової пожежі, коли все на землі запалало і ніщо не могло зупинити цю пожежу, то Земля молиться, звертаючись до верховного божества з проханням проявити владу, інакше: "в древній ми Хаос знову будемо замішані ... "[Овідій. Метаморфози. кн. 2, 299]. Потім Орфей молить Персефону і Аїда про повернення Еврідіки, закликаючи Хаосом: "Хаосу безоднею молю і безмовністю пустельного царства ..." [Овідій. Метаморфози. кн.10, 29].

В іншому творі "Фасти" Овідій персоніфікує Хаос, даючи йому ім'я і нові характеристики, відсутні раніше. Так, Хаос був названий поетом Янусом, дволіким божеством, що має владу "відчиняти" і "зачиняти".

"Хаосом звали мене в старовину (я стародавнього роду)
Слухай, які справи минулих століть я заспіваю ... "
[Овідій. Фасти. 100-145].

Далі Хаос (Янус) розповідає про створення світу з одної речовини, що складається з полум'я, води і землі, яких розділив розбрат, і вони зайняли певні їм місця. Таким чином, образ Хаосу у вигляді дволікого Янусу

представлений як творче начало. Янус називає себе також *Res prisca* («стара річ»). Коли все стихії розподлились по своїх місцях і утворився стрункий космос, то Янус, який раніше був *globus et sine imagine moles* («глиба і безлика громада»), отримав певний *facies* («лик») і гідний бога вид. Але і тепер, каже він, є у нього залишок колишнього стану, а саме: здатність бачити все вперед і назад. Крім того, Янус своєю власною рукою на небі все відкриває і закриває, будучи як би світовими дверима. Він може розгорнути світ у всій його красі і може зрадити його до знищення.

У Вергілія в "Енеїді" Хаос також описаний як древній і могутній: перед самогубством Дідони жриця волає до богів, Ереба і Хаосу - характерна близькість Хаосу до підземного світу [Вергілій. Енеїда. кн. IV. 509-510]. Також Хаос мешкає там, де "безмовні тіні" і "рівнини мороку" і "мовчазні тіні" [Верлігій. Енеїда. кн. VI. 265].

Підводячи підсумок античним уявленням про хаос необхідно відзначити, що семантика хаосу дуже різноманітна. Його етимологія, запропонована Гесідом як "безодня", "зіяючий простір" була доповнена безліччю інших образів, до яких відносяться: стихії - вода, волога, повітря; або суміш стихій; світове яйце, що породжує з себе весь світ; нерозподілена і груба глиба; жахлива безодня; а також просторові характеристики: простір між небом і землею, вмістилище речей; безладний стан матерії і, нарешті, потенційний космос.

Таким чином, антична думка рухалася в напрямку тих формул, які, відштовхувалися від ідеї простору, прийшли розуміння хаосу як принципу становлення (первопотенції). В античності вперше було помічено, що в хаосі міститься свого роду єдність протилежностей: він все розкриває і все розгортає, всьому дає можливість вийти назовні; але в той же самий час він і все поглинає, все нівелює і ховає всередину. Вчення про збіг початків і кінців в хаосі для античного мислення - одна з типових тем. З цього видно, що хаос дійсно є принципом безперервного, нерозрізненного і

нескінченного становлення, тобто того, без чого неможливе існування ні богів, ні миру, ні людей, ні божественно-світової життя взагалі.

За художнім описом А.Ф.Лосева: "хаос представляється як величний, трагічний образ космічної першоєдності, де розплавлене все буття, з якого воно з'являється і в якому воно гине; тому Хаос є універсальний принцип суцільного і безперервного, нескінченного і безмежного становлення. Античний Хаос є граничне розрядження й розпорошеність матерії, і тому він - вічна смерть для всього живого. Але він є також і граничним згущенням будь-якої матерії. Він - континіум, позбавлений будь-яких розривів, всяких порожніх проміжків і навіть взагалі будь-яких відмінностей. І тому він - принцип і джерело всякого становлення, вічно творить живе лоно для всіх життєвих оформлень. Античний Хаос всемогутній і безликий, він все оформляє, але сам безформний. Він - світове чудовисько, сутність якого є порожнеча і ніщо. Але це таке ніщо, яке стало світовим чудовиськом, це - нескінченність і нуль одночасно. Всі елементи злиті в одне нероздільне ціле, в цьому і полягає розгадка одного з найоригінальніших образів античного міфологічно-філософського мислення [Лосєв А.Ф., 2008, с.581].

Подальший історичний розвиток філософії показав, що тема хаосу піднімалася філософами у Середньовіччі переважно в етичному ключі, пов'язуючи поняття "хаосу" і "зла", в той час як космогонічні аспекти хаосу виявилися забутими. Так, ранні середньовічні філософи, згідно з дослідженням А.В. Кулика, майже не використовували це поняття: "ранньохристиянські мислителі відкидають думку про існування хаосу як абсолютно неприйнятну" [Кулик А.В., 2014, с. 99]. У Августина Блаженного є лише єдина згадка про існування хаосу: "в ранній редакції трактату Августина Блаженного «Про книгу буття», де мова йде про знамениті слова Біблії про порожню і пусту землю на початку творіння, Августин відзначає: «змішана матерія по-грецьки називається хаос» [Цит. по: Кулик А.В., 2014

року, с. 100].

Етичні питання, пов'язані з хаосом, виникають в контексті ототожнення хаосу і безладу, який утворений субстанцією, що протистоїть Богу. Практично всі середньовічні автори дотримувались ідеї про зв'язок порядку і Бога: "порядок є одним з найважливіших понять ранньохристиянської філософської думки. Такі мислителі, як Афінагор Афінянин, Євсевій Памфіл, Климент Олександрійський, Оріген, Тертуліан, Августин Блаженний говорять про впорядкованість світу в усіх його проявах. Зокрема джерелом порядку і його уособленням проголошується Бог" [Кулик А.В., 2014, с. 100]. Тому будь-які ідеї та концепції, в тому числі античні, які стверджують необхідність або навіть можливість існування безладу як початкового стану світу ототожнювалися зі злом [Кулик А.В., 2014, с.60].

У філософії Відродження і Нового часу тема хаосу актуалізується в усіх аспектах - як космогонічному, так естетичному і етичному. Як справедливо зазначає А.В. Кулик: "в Новий час про хаос починають говорити ... десятки авторів самих різних поглядів і переконань - від Декарта до Дж.Донна" [Кулик А.В., 2014, с. 113]. Більшість філософів, однак, відкидають хаос, але є ті, хто пише про нього "з благоговінням" (Я. Беме), або визнають його неминучість (Б. Паскаль). Але все ж значення поняття хаос в Новий час змінюється, воно вже не має тих конотацій, які були присутні у Гесіода, орфіков, ранніх філософів і римських поетів. Хаос з області метафізичної глибини переміщується в площину "технічної" взаємодії: філософи Нового часу виробляють різні стратегії по відношенню до хаосу. "Одні мислителі вчать про необхідність упорядкування хаосу (Г. Лейбніц, Я. Коменський), інші кажуть про способи запобігання хаосу (Т. Гоббс, Дж. Локк), треті розробляють пропозиції щодо заходів захисту від хаосу (П. Гассенді, Д. Юм)" [Кулик А.В., 2014, с.115].

У сучасній філософії поняття хаос, по-перше, відроджується в дослідженнях міфології і ранніх форм релігії: "як би там не було, термін хаос вперше був прийнятий дослідниками релігій, як відсилання до первісного стану, до створення. У ньому комбінуються окремі згадки первинних вод або

первісної темряви, від якої новий порядок приходить ... В обох випадках хаос згадується, як початковий стан космосу, *in potentia*, і повинен бути сформований деміургом, до того, як світ може почати своє існування" [Хаос (міфологія)].

Так, у своїй концепції "вічного повернення" М. Еліаде піднімає питання "архаїчної онтології", тобто робить спробу осмислення реальності в свідомості людини стародавнього міфологічного суспільства. Він вводить поняття "архетипу" і "циклічності": "... архаїчна людина наділяє реальністю, значущістю і сенсом тільки ті предмети і дії, які причетні до трансцендентної, сакральної, міфологічної реальності. Ця реальність досягається первісним суспільством (або релігійною свідомістю взагалі) за допомогою інтенціонального переживання абсолютного об'єкту - "архетипу" [Макаров А.І., Пігаль А.І. Міф про вічне повернення. Архетипи і повторення]. Говорячи про особливий міфологічний (сакральний) час М. Еліаде показує, що за допомогою нього відбувається повернення в "минуле", яке пов'язується з першопочатком і витокom існування світу, відбитому, перш за все, в космогонічних міфах. Ці міфи являють собою картини творіння (творіння людини, небесних світил, тварин тощо) і одночасно вони є причинами (точніше першопричинами) для міфологічного мислення, які обґрунтовують сучасний стан світу. Для міфологічного мислення, як зазначає О.М. Мелетинський, характерно зведення пояснення існування речі або явища до розповіді про те, "як вона робилася, так само як опис навколишнього світу - те ж саме, що виклад історії його утворення. Таким чином, міфічні пра-події виявляються "цеглинками" у міфічній моделі світу "[Мелетинський Є.М. 1980, с.252].

Згідно з концепцією М. Еліаде, ритуали, обряди і свята, які встановлюються в архаїчному суспільстві необхідні для того, щоб відтворити пра-події початку. Так, він відзначає, що святкування Нового року "включає в себе цілий ряд драматичних елементів, призначення яких - знищення пройденого часу, відновлення первинного хаосу і повторення космогонічного акту" [Еліаде М., 1998, с. 124]. Таким чином, в архаїчних суспільствах

переживання часу пов'язано з циклічністю і повторюваністю, не тільки на увазі природних і біологічних циклів життя, але через ритуали і обряди, які фіксували повторюваність минулого в сьогоденні. Створюючи міфи, в яких життя природи і суспільства поєднувалася, архаїчне суспільство описувало своє життя і її історію "в термінах космогонії" (Е.М. Мелетинский).

Однак використані румунським дослідником філософські метафоричні поняття - "вічне повернення", "циклічність" та інші, вже мали свою історію. Першим, хто їх ввів в широкий обіг і обґрунтував, був Ф. Ніцше. Також його можна вважати одним з перших сучасних філософів, які звертаються до поняття хаосу в позитивному ключі, вважаючи його важливим і значущим у філософії. Так, говорячи про надлюдину Ніцше вважає обов'язковим згадати її творчий потенціал, пов'язуючи цю тему з хаосом: "... приходять час людині поставити собі за мету. Приходять час посадити паросток вищої надії своєї. Поки що ґрунт її досить родючий. Але колись скінчиться і збідніє вона, і вже не виросте на ній жодне високе дерево ... Кажу вам: щоб народити танцюючу зірку, треба мати в собі хаос. Кажу вам: в вас є ще хаос. Горе! Наближається час, коли людина більше не зможе народити зірки. Горе! Наближається час самого жалюгідного людини, вже не здатного зневажати самого себе "[Ніцше Ф., 1990, с.6]. Також значимість хаосу описується німецьким філософом у відомому визначенні культури: "культура - це лише тоненька яблучна шкірка над розпеченим хаосом" [Ніцше Ф., 1996, с. 767].

Але Ніцше вводить тему хаосу з певною метою, він вважає, що взаємодія з хаосом, який постійно присутній в житті людини і суспільства, здійснюється шляхом його подолання зусиллями свідомості і пам'яті про минуле. Так, він стверджує, що древнім грекам вдалося здійснити цю культурну задачу - подолати вплив східних культур і зберегти свою культурну самобутність. Ніцше вказує той шлях, який вони використовували: "в продовження століть грекам загрожувала та ж небезпека, якої зазнаємо ми, саме, небезпека загинути від затоплення чужим і прошлим - «історією». Вони ніколи не жили в гордої ізольованості; їх «освіта», навпаки, протягом довгого часу являла собою

хаотичне нагромадження чужоземних, семітських, вавілонських, лідійських, єгипетських форм і понять, а релігія їх зображала справжню битву богів всього Сходу; абсолютно так само, наприклад, як тепер «німецька освіта» та релігія являють собою хаос сил, що борються проти всіх чужих країн і всього минулого. І все ж таки еллінська культура не перетворилася в простий агрегат завдяки згаданій аполоновській заповіді. Греки поступово навчилися організовувати хаос; цього вони досягали тим, що в згоді з дельфійським вченням знову повернулися до самих себе, тобто до своїх справжніх потреб ...” [Ніцше Ф., 1996, с.229].

Таким чином, визнаючи важливу роль хаосу в соціально-культурному житті, Ніцше вважає, що упорядкування хаосу і його подолання це важливе культурне завдання. Специфіка його підходу в тому, що людина здатна подолати хаос: "Ф. Ніцше розглядає хаос як необхідний елемент, який потрібен для справжнього здійснення людини. Ніцше трактує хаос як те, що характеризується неповнотою, незавершеністю, відкритістю до здійснення. Ідея взаємної необхідності як хаосу, так і порядку добре видно, наприклад, в концепті аполонійського і діонісійського початків" [Кулик А.В., 2014, с. 22].

Вплив ідей Ф. Ніцше на сучасну філософію досить великий, багато сучасних філософів оголошують Ніцше "предтечею" постмодерністської філософії та її основним джерелом. "Німецький мислитель, який творив під час панування модерністського світогляду, виявився несподівано сучасним в епоху «постсучасності». Вся основна проблематика постмодерністів, так чи інакше, перетинається з головними положеннями ніцшеанської філософії. Більш того, багато протиріч, які присутні у постмодерністських штудіях, можуть бути краще осмислені і навіть вирішені за допомогою звернення до ідейної спадщини Ніцше ... У багатьох творах основоположників постмодерністської філософії, таких як Жиль Дельоз, Мішель Фуко, Жан-Франсуа Ліотар простежується пильний інтерес до ідей німецького філософа, якого по праву можна вважати першим провісником епохи постсучасності" [Ємелін В.А., Ніцше і постмодернізм].

Вплив Ф. Ніцше стосувався також щодо поняття хаос, яке в постмодерністській філософії стало трактуватися як поняття, що має "категоріальний статус" [Грицанов А., Хаос, с. 712]. У постмодерністській інтерпретації світу як тексту, в понятті хаос отримує відображення ідея про множинність і плюральності, тобто, по суті, можливості "необмеженої кількості інтерпретацій і переорієнтацій. Згідно парадигмі постмодерну, світ / текст являє собою хаотичну сукупність потенційно здатних до смислопородження центрів і розміщених в початково а-семантичному просторі" [Грицанов А., Хаос, с. 712].

Зокрема, для більш чіткого виділення цієї ідеї виник концепт "хаосмос", що відображає творчий потенціал смислопородження. Однак на відміну від Ніцше, який був переконаний в переборності хаосу завдяки життю і культурі, в постмодернізмі "хаосмос" означає принципову неусувність і неможливість подолання хаосу, оскільки хаос є частиною того середовища, в якій відбувається процес породження сенсу і інтерпретації. "Хаосмос" результат контамінації слів "хаос", "космос" і "хаосмос"; поняття постмодерністської філософії для характеристики особливих параметрів середовища, які не можуть бути осмисленими ні за допомогою опозиції "хаос-космос", ні за допомогою протиставлення сенсу і "нонсенсу" [Грицанов А., Хаосмос, с. 712].

Введення цього концепту приписується письменнику Дж.Джойсу в тексті "Поминки по Фіннегану" (1939), який прагнув поєднати космос і хаос таким чином, щоб стали можливими взаємопереходи і перетворення цих понять між собою, тобто становлення порядку з хаосу, і навпаки [Ламеко Н.В., 2005, с. 34]. По суті, мова йде про певні стратегії художнього твору. Але і не тільки, хаосмос передбачає заміну антитези "хаос-космос", де основна лінія розвитку полягає в переході (подоланні) хаосу і у встановленні порядку (космосу), до діалогу з хаосом. Зокрема, хаосмос став використовуватися теоретиками постмодернізму як синонім концепту "світ як лабіринт". "У "хаосмосі" - одному з початкових підстав дійсності - все рівноправно, рівно можливе, рівновипадкове" [Історія сучасної музики: музична культура США в ХХ столітті, 2019, с. 281]. Як в лабіринті існує множинність переходів, різних

можливостей їх перетину, так і в постмодернізмі світ описується як цілісність, якій притаманні різнорідні і рівнозначні форми, здатні до здійснення.

Так, Ж.Дельоз в своїй роботі "Різниця і повторення" звертається до концепту "хаосмос" в контексті ідеї "вічного повернення" (Ф. Ніцше): "Вічне повернення - не результат впливу Тотожнього на світ, який став подібним до нього, не зовнішній порядок, нав'язаний світовому хаосу; навпаки, вічне повернення - внутрішня тотожність світу і хаосу, Хаосмос" [Дельоз Ж., 1998, с.358]. Таким чином, французський філософ, описуючи новий стан тотожності хаосу і світу, стверджує, що підставою є безформний хаос: "ні у жодного ряду немає переваги перед іншими, жоден з них не володіє тотожністю зразка або подобою копії. Жоден з них не протистоїть іншому і не аналогічний йому. Кожен складається з відмінностей і комунікує з іншими за допомогою відмінностей. Анархії, які увінчують, замінюють ієрархії репрезентацій; кочові дистрибуції - осідлі дистрибуції репрезентацій" [Дельоз Ж. 1998 с.334].

Також і в іншій своїй відомій праці "Що таке філософія?" (1998) Ж. Дельоз спільно з Ф. Гваттарі вводять тему хаосу в сучасну філософію, розуміючи його як радикальну мінливість: "Хаос - це не інертно-стаціонарний стан, що не випадкова суміш. Хаос хаотизує, розчиняє всяку консистенцію в нескінченності" [Дельоз Ж., Гваттарі Ф., 1998, с.59]. Для них хаос є "невичерпним резервуаром потенційних можливостей. Ця плінність - результат віртуальності хаосу, його мультиструктурності. Ф. Гваттарі звертає увагу на те, що абсолютно неприпустимо змішувати поняття хаосу і безладу в звичному сенсі цього слова. Хаос - символ гіперскладної системи, яка генерує випадковість як вихідний принцип можливих побудов" [Рендл М., 2014, с.133]. При цьому вони розглядають три основні варіанти взаємодії з хаосом: наука, філософія і мистецтво. Найбільш відповідним вони вважають філософський підхід до хаосу, оскільки він дозволяє реалізувати внутрішню сутність хаосу - постійну мінливість. "На думку, Ж.Делез і Ф. Гваттарі, в процесі філософської стратегії, людина за допомогою філософських концептів (варіативних за своєю суттю) намічає координати нескінченних рухів-проявів хаосу. Причому,

філософія робить це не "зовні", а іманентно хаосу, що і забезпечує успішність даної стратегії" [Кулик О., 2014, с.153].

Особливістю філософського аналізу хаосу, початого французькими філософами-постмодерністами, є звернення до наукової теорії динамічного хаосу, що з'явилася в ХХ столітті в рамках природничих наук (фізики, хімії). Ця теорія стала підставою для розвитку синергетики як напрямку, який ставить собі за мету з'єднання гуманітарних і природничих наук у вирішенні фундаментальних питань еволюції людського суспільства, природи і культури. Синергетика, що розвинулася на підставі постнекласичного природничо-наукового знання, проте, далеко вийшла за його межі в область філософських і гуманітарних дисциплін. Оскільки тема хаосу є однією з центральної її тем, то в наступному розділі буде розглянуто внесок природничих наук в розвиток уявлень про хаос в сучасній гуманітаристиці.

1.2. Феномен хаосу у науково-природничому знанні

Тема хаосу в природничих науках до ХХ століття практично ніколи не піднімалася. Більш того, здавалося немає нічого настільки далекого від науки, ніж хаос, який традиційно зв'язувався з випадковістю, свавіллям, невизначеністю. Наука ж розумілася з моменту її зародження як універсальний інструмент, який встановлює порядок речей, що передбачало її протистояння хаосу як безладдю. Мета науки - пошук твердих підстав, універсальних законів і об'єктивних норм. Наукове дослідження будувалося на таких принципах як об'єктивність, причинність, необхідність. Причинність - це одна з найбільш важливих характеристик науки, починаючи з Аристотеля, який першим висунув вчення про чотири причини і обґрунтував його значимість для наукового пізнання. У класичній науці причинність розумілася як «одна з найважливіших форм взаємозв'язку і взаємозумовленості явищ і процесів буття, що виражає такий генетичний зв'язок між ними, при якому одне явище (процес), зване причиною, за наявності певних умов неминуче породжує, викликає до життя інше явище (процес), званий наслідком (або дією). Будь-які

зміни у стані об'єктів і систем реальності мають свої підстави, і ідея причинності спрямована на розкриття цих підстав» [Сачков Ю.В., 2010].

У концепції причинності світ представлявся детермінованим, тобто таким, що складається з окремих тіл, взаємодія між якими передбачала лінійний однозначний характер. Іншими словами, зміна стану будь-якого тіла пояснювалося впливом на нього іншого тіла: «все, що рухається рухається чимось іншим» (Аристотель). Але потім були виявлені такі види руху, які виходили за рамки цього принципу, наприклад, рух за інерцією, тощо. Пізніше була доведена обмеженість розуміння причинності як силового впливу і з'явилися ймовірні моделі пояснення світу, які включали такі поняття як випадковість, система, незалежність, ймовірність, тощо. Однак в цілому, незважаючи на появу ймовірнісних методів, природничі науки залишалися на класичних позиціях розуміння причинності як «виділення обставин стабільності (або сталості, міцності, надійності, довговічності, або інакше, опірності)» [Чудов С.В., 2010].

Однак нові наукові відкриття, зроблені у фізиці, хімії, біології, геології, астрономії, а також у математиці в останні десятиліття ХХ століття, стали підставою для абсолютно нового розуміння не тільки причинності, але й принципів, норм і методів наукового пізнання. Найважливішим хімічним відкриттям ХХ століття стала реакція Білоусова-Жаботинського, яка протікала в коливальному режимі, тобто її деякі параметри - колір, температура, концентрація компонентів змінювалися періодично, утворюючи складну просторово-часову структуру. Це відкриття, зроблене випадково, було настільки неординарним, що повідомлення про нього не хотіли друкувати провідні академічні хімічні видання. Скепсис полягав у тому, що загальноприйнятим було твердження про неможливість автоколивань у хімічних системах. Пізніше А.М. Жаботинський, який став досліджувати механізм цієї реакції, створив її першу математичну модель, яка пояснювала коливальну поведінку [Жаботинський А.М., 1974]. В даний час виявлені численні аналоги цієї реакції в різних хімічних системах і в різних напрямках

досліджень.

Наступним важливим відкриттям стала математична модель американського вченого Е.Лоренца, яка була створена для вивчення рухів атмосферних потоків, що сприяло вирішенню питання про можливість довготривалих прогнозів погоди [Lorenz E.N., 1965, p.321-333]. До відкриття Лоренца вважалося, що довгостроковий прогноз погоди можливий, але ускладнений через безліч різних чинників, зокрема через недосконалість ЕОМ, датчиків для вимірювання атмосферних явищ, тощо. Вважалося, що у детермінованій системі (атмосфера) завжди можна передбачити стан системи (наприклад, дати надійний прогноз погоди), незважаючи на малі похибки, які завжди існують на практиці. Однак Лоренц виявив, що в атмосфері може встановитися «хаотичний режим, який характеризувався складною неперіодичною зміною динамічних змінних у часі» [Кузнецов С.П., 2001, с. 43].

Модель американського математика отримала назву «дивний аттрактор Лоренца» і поклала підставу розвитку нової галузі у математиці і фізиці - теорії динамічного хаосу. Свою статтю, в якій він описав відкриття, Е. Лоренц назвав «Передбачуваність: чи може помах крил метелика в Бразилії викликати торнадо в Техасі?» [Lorenz E.N., 1972, p. 181]. В даний час вираз «ефект метелика» став метафорою для позначення досить широкого кола феноменів, в яких можна знайти наступну властивість: незначний вплив на систему може мати великі і непередбачувані наслідки не тільки для цієї системи, але і в зовсім іншому місці.

Таким чином, класична природна наука, прийшовши до цілого ряду нових несподіваних відкриттів, пов'язаних з явищами самоорганізації і хаотизації, перейшла до нового етапу свого розвитку, який отримав назву - «постнекласичний» [Стьопін В.С., 2000]. Дійсно, можна погодитися з Дж. Глейком, який писав, що «з початком хаосу закінчується класична наука. Вивчаючи природні закономірності, фізики чомусь нехтували хаотичними проявами: формуванням хмар, турбулентністю у морських течіях, коливаннями чисельності популяцій рослин і тварин, аперіодичних піків енцефалограми

мозку або скорочень серцевих м'язів. Породжувані хаосом природні феномени, позбавлені регулярності і стійкості, вчені завжди воліли залишати за рамками своїх досліджень» [Глейк Дж., 2001].

Суть відкриття Е. Лоренца полягає в тому, що будь-яка динамічна система, при відсутності випадкових впливів на неї, починає поводитися непередбачуваним (хаотичним) чином. Наприклад, якщо є якісь початкові умови руху динамічної системи, то в майбутньому виявляється неможливим передбачити її рух з огляду на те, що система відхиляється від початкових умов і розвивається хаотично. «Основною властивістю динамічних систем, які демонструють режим детермінованого хаосу, є чутлива залежність режиму функціонування до як завгодно малих змін початкових умов. Саме ця обставина веде до втрати детермінованою передбачуваності і необхідності вводити ймовірнісні характеристики для опису динаміки таких систем. У цьому сенсі стає зрозумілим термін детермінований хаос, який характеризує народження випадкової, непередбачуваної поведінки системи, керованої детермінованими законами» [Аніщенко В.С., 1997, с. 75].

«Аттрактор» Лоренца отримав також назву «дивний аттрактор». Вибір цього терміна не випадковий, оскільки під поняттям «дивність» розуміється то, що при малих відхиленнях від початкових умов руху системи, її хаотичність наростає, але все ж описується деякою закономірністю. «Простий аттрактор - це область тяжіння фазових траєкторій. Простіше кажучи, це місце тяжіння. Наприклад, аттрактор для звичайного маятника - його нижня точка, на якій він виявиться в момент зупинки. А дивний аттрактор, в свою чергу, - це точка тяжіння, потрапляючи в яку, неможливо прорахувати подальшу поведінку системи, коли стан системи може стати хаотичним або більш впорядкованим» [Петров П.А. 2017, с. 81]. Таким чином, в умовах непередбачуваності (хаотичності) руху системи при більш уважному розгляді вдається знайти ряд повторюваностей і закономірностей в її поведінці, що відрізняє дане явище від класичних випадкових процесів. На відміну від класичних випадкових процесів, явище детермінованого хаосу може бути багаторазово повтореним у

лабораторних експериментах.

Явища детермінованого хаосу можливі тільки в нелінійних системах. Тому, з відкриттям детермінованого хаосу, повністю розвіялися раніше існуючі ілюзії в фізиці про те, що можливий будь-який адекватний опис реальних процесів за допомогою лінійних математичних моделей. Погляд на нелінійні системи, як на деяке «приблизне» удосконалення лінійних моделей, відходить у минуле. Детермінований хаос не є певним винятковим режимом поведінки динамічних систем, навпаки, такі режими спостерігаються практично у всіх областях природничо-наукового знання. Вони навіть іноді зустрічаються частіше і є більш типовими, ніж повністю передбачувані лінійні системи. Тому не буде перебільшенням зараз зроблений висновок про те, що матеріальний світ «занурений в хаос». «Тільки в останні роки почали чітко зізнаватися, що хаос в його повсюдності і настирливості зовсім не завжди і всюди є перешкодою пізнання, а тому чимось таким, що підлягає обов'язковому усуненню. Просто вчені, як це неодноразово бувало в історії науки, бачили те, що могли і хотіли бачити, як в силу лінійного (переважно) підходу поясненню і розумінню дійсності, так і через відсутність потужних обчислювальних засобів, необхідних для тривалих ітерацій рівнянь динаміки, що породжують феномен детермінованого хаосу» [Аршинов В.І., Буданов В.Г., 2002 с.14].

Таким чином, відкриття фізичних явищ детермінованого хаосу повністю змінило ставлення до причинності: у поведінці систем різної природи виявлялася випадковість, яка носила неминучий характер. Цю випадковість математики стали називати хаосом, що призводить до руйнування стійкого уявлення про те, що хаос протилежний порядку. Хаос з математичного погляду виявляється не тільки не протилежним порядку, але має більш складний рівень порядку. «Уявний парадокс полягає в тому, що хаос детермінований - породжений певними правилами, які самі по собі не включають ніяких елементів випадковості. В принципі майбутнє повністю визначено минулим, однак на практиці малі невизначеності ростуть і тому поведінка, що допускає короткостроковий прогноз, на довгий термін є непередбачуваною. Таким

чином, у хаосі є порядок: в основі хаотичної поведінки лежать витончені геометричні структури, які створюють випадковість таким чином, як її створює той, хто здає карти, тасуючи колоду, або міксер, розмішуючи тісто для бісквіта» [Картчїлд Дж.П., Фармер Дж.Д., Паккард Н.К., Шоу Р.С. 1987, с.17].

Однак Е. Лоренц не був першим, хто відкрив «порядок» хаосу. Так, французький математик А. Пуанкаре у 1880-х рр. займався описами орбіт небесних тіл. У той час була загальноприйнятою теза про те, що оскільки Всесвіт - строго детермінована система, то положення небесних тіл в майбутньому можна розрахувати, знаючи їх поточний стан і швидкість. Але Пуанкаре виявив, що в системах з трьох і більше тіл, при незначній зміні початкових умов (положення і швидкості), траєкторії тіл швидко віддалялися один від одного, або можна сказати, що небесні тіла рухаються по неперіодичним орбітам. Іншими словами, два набору початкових умов давали різні результати в кінці. Пізніше в роботі «Наука і метод» (1908) Пуанкаре писав, що «в нестійких системах зовсім мізерна причина, що вислизає від нас по своїй малості, викликає значні дії, які ми не в змозі передбачити ... Передбачення стає неможливим, ми маємо перед собою явище випадкове» [Пуанкаре А., 1990].

Теорія детермінованого (або динамічного хаосу) почала розвиватися у математиці, і за значення цю теорію прирівнюють до створення квантової механіки у фізиці. Її розвиток було продовжено в роботах французького математика Б. Мальденброта, який вважається засновником фрактальної геометрії [Мальденброт Б., 2002]. У своїй роботі «Фрактальна геометрія природи» [Maldenbrot B., 1982] він запропонував свій варіант неевклідової геометрії, який ґрунтується на понятті «фрактал» від латинського fractus, що означає «зламаний, розбитий» [Латинсько-російський словник І.Х. Дворецького].

«Мандельброт пояснює поняття фрактала як певного утворення, самоподібного або самоафінного в тому чи іншому сенсі» [Данилов Ю.А., 2008, с.191]. «Найпростіші фрактали, такі, як канторовської пил, сніжинки і

ламані фон Коха, килим і губка Серпінського, криві дракона, криві Пеано і Гільберта і багато інших, мають регулярну геометрично правильну структуру. Кожен фрагмент такого геометрично правильного фрактала в точності повторює всю конструкцію в цілому» [Данилов Ю.А., 2008, с.191]. Прикладами випадкових фракталів можуть бути берегова лінія, частки в порошках, пори в хлібі, дірки в деяких сортах сиру і тощо.

Метою фрактальної геометрії стає вивчення шорсткуватих, негладких, зламаних, нечітких форм: «... об'єктів, свого роду математичних парій, які за мовчазною домовленістю виганяли з розгляду на користь більш благовидних усереднених, згладжених, відполірованих, спрямлених об'єктів. Тим часом саме - неправильні - об'єкти складають переважну більшість об'єктів в природі. Сам Б. Мандельброт охарактеризував створену ним теорію як морфологію аморфного» [Данилов Ю.А., с. 193].

Над створенням цієї геометрії Мальденброт працював досить довго, використовуючи дані з абсолютно різних областей знання: лінгвістика, теорія ігор, аеронавтика, географія, фізіологія, астрономія, фізика та ін. Досліджуючи економіку, він виявив, що коливання ціни (він вивчав коливання цін на бавовну в протягом 100 років) можуть слідувати прихованого математичного порядку в часі. Хоча зовні ці коливання виглядали абсолютно довільними, проте, вдалося простежити симетрію в цих коливаннях, як короткочасних, так і довготривалих. Це зокрема допомогло йому передбачити те, що у 2004р. насувається світова фінансова криза [Потапов А.А. 2010 с.315-320].

Як зазначає Р.М. Кроновер, «здавалося б, два таких різних математичних об'єкта, як фрактали і хаос, слід вивчати незалежно один від одного: адже теорія фракталів спирається на геометрію і теорію розмірності, а теорія хаосу є розвиток теорії динамічних систем. З другої боку, між ними існує певний взаємозв'язок ... » [Кроновер Р.М., 2000., с.4]. Цей взаємозв'язок полягає в тому, що фрактали, які є, по суті, статичними об'єктами, змінюючись у часі стають динамічними системами. «Інтуїтивно зрозуміло, що динамічною протилежністю фрактала є хаос. Це означає, що хаос описує стан крайньої

непередбачуваності, що виникає в динамічній системі, в той час як фрактальність описує крайню іррегулярність або прорізанність, притаманну геометричній конфігурації» [Кроновер Р. М., 2000., с.147].

Таким чином, розвиток математичної теорії динамічного хаосу і фрактальної геометрії показав, що у хаосі є порядок. Цей порядок, однак, не має звичних для нас форм: рівномірності, симетричності, згодження. Те, що нам здається випадковим у природі - берегова лінія, руху атмосферних потоків, форми хмар, обриси гір, малюнок полум'я і тощо - в дійсності має певну приховану геометричну структуру. Наприклад, час биття серця людини, навіть якщо він не схильний до фізичного навантаження, виявляється мінливою величиною. Якщо провести спостереження і записувати інтервали між биттям серця в таблицю в межах деякого часу, а потім, створити другий стовпець, копіюючи значення з першого, але зі зрушенням на одне значення, то можна буде побудувати карту, де по вертикалі матимемо значення без зсуву (t), а по горизонталі - значення зі зсувом ($t + 1$). Точки на цій карті не будуть розсіпані у випадковому порядку, а будуть притягнуті до певної області, формуючи атрактор. Таким чином, певна інтерпретація процесів, що здаються випадковими показує їх внутрішній порядок. Крім того, хаос, з одного боку, накладає принципові обмеження на можливість прогнозування (наприклад, прогнози погоди), але, з іншого, передбачає причинні зв'язки там, де раніше їх ніхто не підозрював.

Значною областю природничо-наукового пізнання, яка торкалася проблеми хаосу, нерівноважності і нелінійності стали дослідження дисипативних структур, що проводились І.Р. Пригожином і учнями його школи, які поклали початок нерівноважної термодинаміки [Пригожин І.Р., 1960]. Згідно з визначенням І. Пригожина, «дисипативними» називаються структури, які виникають у відкритих сильно нерівноважних системах: «нині ми знаємо, що далеко від рівноваги можуть спонтанно виникати нові типи структур. В сильно нерівноважних умовах може відбуватися перехід від безладу, теплового хаосу, до порядку. Можуть виникати нові динамічні стани

матерії, що відображають взаємодію даної системи з навколишнім середовищем. Ці нові структури ми назвали дисипативними структурами, прагнучи підкреслити конструктивну роль дисипативних процесів в їх утворенні» [Пригожин І., Стенгерс І., 1986, с. 54]. Поняття «дисипація» *dissipatio* означає з латинського «розсіювання, руйнування, розпад» [Латинсько-російський словник І.Х.Дворецкого].

Найбільш поширеним прикладом утворення дисипативних структур є осередки Бенара (1900), які утворюються в однорідному шарі в'язкої рідини внаслідок підігріву до певної температури. Спочатку в шарі рідини починається дифузія, потім при досягненні критичної позначки рідина переходить у турбулентний стан (або у турбулентний хаос), в якому виникають впорядковані структури шестикутних конвективних осередків. Таким чином, рідина переходить в більш високий організований стан, ніж той, що було до її нагрівання. Відбувається її самоорганізація через те, що величезна кількість молекул рідини починає рухатися узгоджено, а значить виникає впорядкованість в їхньому русі. Термін «самоорганізація» був введений в науковий обіг американським вченим У. Ешбі у 1947р. [Ashby W. R. 1947].

Іншим прикладом самоорганізації у хімічних системах є так званий «хімічний годинник», реакція одним з варіантів, якої є описана вище реакція Білоусова-Жаботинського. І. Пригожин та І. Стенгерс дали загальний теоретичний опис подібного типу реакцій: «іншу картину ми побачимо, роздивляючись хімічний годинник: вся реакційна суміш матиме синій колір, потім її колір різко зміниться на червоний, потім знову на синій і тощо. Оскільки зміна забарвлення відбувається через правильні інтервали часу, ми маємо справу з когерентним процесом. Настільки висока впорядкованість, заснована на узгодженій поведінці мільярдів молекул, здається неправдоподібною, і якби хімічний годинник не можна було б спостерігати “у плоті”, навряд чи хто-небудь повірив, що такий процес можливий. Для того щоб одночасно змінити свій колір, молекули повинні “якимось чином” підтримувати зв'язок між собою. Система повинна вести себе як єдине ціле»

[Пригожин І., Стенгерс, 1986, с.201-202]. Дійсно, здається, що молекули, що знаходяться в різних частинах розчину якимось чином можуть спілкуватися одна з одною: в рівновазі молекула як би «бачить» тільки те, що знаходяться поруч інші молекули, а далеко від рівноваги кожна частина системи «бачить» всю систему в цілому. Таким чином, можна говорити про ефект когерентної і узгодженої поведінки елементів у хімічних системах в разі, якщо система потрапляє у сильно нерівноважний стан.

Німецький фізик Г. Хакен, який створив наукову школу нелінійної оптики і квантової механіки у Штуттгарті, вивчаючи процеси самоорганізації у фізичних системах, прийшов до висновку про необхідність створення нової наукової дисципліни, яка могла б вивчати загальні принципи самоорганізації в складних системах, починаючи від природних і закінчуючи соціальними. Г. Хакен також ввів нове визначення самоорганізації: «Самоорганізація – це процес упорядкування (просторового, часового чи просторово-часового) у відкритій системі, за рахунок узгодженої взаємодії безлічі елементів її складових» [Хакен Г., 2000., с.29]. Нову дисципліну він запропонував називати «синергетикою» і її об'єктом стали складні відкриті системи, в яких можуть утворюватися просторові, часові або просторово-часові впорядковані структури. «Синергетика займається вивченням систем, що складаються з багатьох підсистем різної природи, таких як електрони, молекули, атоми, клітини, нейрони, механічні елементи, фотони, органи, тварини і навіть люди» [Хакен Г. Синергетика, 1980, с.19].

Для Г. Хакена є істотним те, що синергетика займається загальними принципами самоорганізації, незалежно від природи підсистем. По суті справи, Г. Хакен дав нову назву вже наявним науковим теоріям у математиці, фізиці, хімії, біології тощо, які показували як відбувається утворення порядку (впорядкованих структур) в умовах нестійкості і нестабільності, тобто у разі хаосу. «Єдина наука про самоорганізацію в Німеччині була названа синергетикою (Г. Хакен), у франкомовних країнах - теорією дисипативних структур (І. Пригожин), в США - теорією динамічного хаосу (М. Фейгенбаум),

в Латинській Америці - теорією аутопоезису (У. Р. Матурана). У вітчизняній літературі прийнятий переважно перший термін, найбільш короткий і ємний, а також «нелінійна динаміка» (С.П. Курдюмов). Синергетика - одна з міждисциплінарних моделей, яку пронизує парадигма елевації: еволюційно ранні процеси розглядаються з урахуванням еволюційно пізніх, минуле крізь призму майбутнього» [Назаретян А.П., с. 405].

Термін «синергетика» походить від давньогрецького слова συνέρχων (synergon) «спільна діяльність, дія». Це поняття, мабуть, найкращим чином відображає мету синергетики - вивчати ефекти впорядкованості (самоорганізації) в різних динамічних системах, які саморозвиваються. Свої дослідження Г. Хакен проводив в кінці 60-х і на початку 70-х рр. минулого століття, а його книга під назвою «Синергетика» вийшла вперше в 1978р. [Haken H., 1978, 355p.]. З цього часу синергетика як загальнонаукова дослідницька програма стала розвиватися в багатьох країнах і в різних галузях природничо-наукового пізнання.

Так, в Радянському Союзі перші наукові конференції із синергетики проводилися у 80-х рр., але на той час вже були зроблені окремі відкриття в області математики - теорія хаосу КАМ (Колмогорова-Арнольда-Мозера), а також цілий ряд інших досліджень. В.Г. Буданов наводить таку періодизацію розвитку синергетики: «в 60-70 роки відбувається справжній прорив в розумінні процесів самоорганізації в самих різних явищах природи і техніки. Перерахуємо деякі з них: теорія генерації лазера Г.Б. Басова, А.М. Прохорова, Ч. Таунса; коливальні хімічні реакції Б.П. Білоусова і А.М. Жаботинського - основа біоритмів живого; ... теорія турбулентності А.Н. Колмогорова та Ю.Л. Клімонтовіча. Нерівноважні структури плазми в термоядерному синтезі вивчали Б.Б. Кадомцева А.А. Самарський, С.П. Курдюмов. Теорія активних середовищ і біофізичних додатків самоорганізації досліджувалася А.С. Давидовим, Г.Р. Іваницьким, І.М. Гельфандом, А.М. Молчановим, Д.С. Чернавським» [Буданов В.Г., 2009].

Незважаючи на те, що І. Пригожин не вживав терміну «синергетика»,

йому належить заслуга у формулюванні одної з ключових її тез, яка стала свого роду «візитною карткою» синергетичних досліджень. Цю тезу він навів у своїй найбільш відомій книзі «Порядок з хаосу. Новий діалог людини з природою» (1986), написаної у соавторстві з І. Стенгерс. Дійсно, цей вислів відбиває загальну теоретичну суть, що відбуваються у відкритих системах різної природи, що саморозвиваються. Як зазначає сам І. Пригожин в передмові до англійського видання: «в науковій спадщині, що нам дісталась, є два фундаментальних питання, на які нашим попередникам не вдалося знайти відповідь. Один з них - питання про ставлення хаосу і порядку. Знаменитий закон зростання ентропії описує світ як такий, що невпинно еволюціонує від порядку до хаосу. Разом з тим, як показує біологічна або соціальна еволюція, складне виникає з простого. Як таке може бути? Яким чином з хаосу може виникнути структура? У відповіді на це питання нині вдалося просунути досить далеко. Тепер нам відомо, що неравноважність - потік речовини або енергії - може бути джерелом порядку» [Пригожин І., Стенгерс І., 1986, с.36].

Відповідаючи на це питання про походження порядку з хаосу, Пригожин спирається на поняття самоорганізації, біфуркації і флуктуацій. Так, наприклад, його теоретична інтерпретація нестійкості Бенара виглядає наступним чином: «при подальшому видаленні від теплової рівноваги конвективний потік починає коливатися в часі. Чим далі ми йдемо від рівноваги, тим більше частот з'являється в коливаннях, поки нарешті не відбудеться перехід у турбулентний режим. Взаємодія коливань з різними частотами створює передумови для виникнення великих флуктуацій ... Іноді порядок, або когерентність, чергується з тепловим хаосом і нерівноважним турбулентним хаосом. Так відбувається, наприклад, в разі нестійкості Бенара: якщо збільшувати градієнт температури, то конфігурація конвективних потоків ускладниться, з'являться коливання, а при подальшому збільшенні градієнта упорядкована структура зникне, поступившись місцем хаосу. Не слід змішувати, однак, рівноважний теплової хаос з нерівноважним турбулентним хаосом. В тепловому хаосі, що виникає в рівноважних умовах, всі характерні просторові і тимчасові масштаби

мікроскопічного порядку. У турбулентному хаосі число макроскопічних просторових і часових масштабів настільки велике, що поведінка системи здається хаотичним. У хімії порядок і хаос пов'язані між собою складними відносинами: впорядковані (коливальні) режими чергуються з хаотичними. Така змінюваність, наприклад, спостерігалася в реакції Білоусова-Жаботинського як функція швидкості потоку» [Пригожин І., Стенгерс І., 1986, с.225].

Таким чином, перехід від хаосу до порядку в хімічних і фізичних системах може здійснюватися у різний спосіб. Найбільш простий з них описаний в послідовності Фейгенбаума: «виявлена Фейгенбаумом закономірність відноситься до будь-якої системи, поведінка якої характеризується досить загальною властивістю, а саме: у певній області значень параметрів система діє у періодичному режимі з періодом T ; при переході через поріг період подвоюється і стає рівним $2T$, при переході через наступний поріг період в черговий раз подвоюється і стає рівним $4T$ і тощо. Таким чином, система характеризується послідовністю біфуркацій подвоєння періоду» [Пригожин І., Стенгерс І., 1986, с. 226]. Ця послідовність є одним з типовим шляхів переходу від простого періодичного режиму до складного аперіодичного. В інших випадках перехід від хаосу до порядку може містити як моменти стійкості, так і моменти нестійкості, в яких перед системою відкривається можливість вибору одного з варіантів майбутнього розвитку. Слід підкреслити, проте, загальна схема переходу від порядку до хаосу має одну важливу умову - нерівноважність, або нестійкість. «У синергетиці закріплено поняття біфуркації (від латинського *bifurcus* - роздвоєний, вилка), введене А. Пуанкаре - як процес раптового і випадкового (революційного) переходу системи з одного стану в інший, зі стійкого - в нестійке» [Кокін А.В., 2011]. У нестійкому стані подальша еволюція системи виявляється непередбачуваною: можливі сценарії різного розвитку подій. У цьому випадку малі флуктуації можуть надати великий вплив на систему. «Поняття «хаотична поведінка» означає нестійкість фазових траєкторій, зростання малого

початкового обурення в часі, перемішування елементів фазового обсягу, і, як наслідок, непередбачуваність поведінки системи на великих періодах часу» [Різниченко Г.Ю., 2010, с.203]. Поняття «флуктуація» від латинського fluctuatio означає коливання, тобто будь-яке випадкове відхилення будь-якої середньої величини величини [Морозов В.Г., 1988, с.326].

Таким чином, в ході розвитку системи можливі складні ситуації, які передбачають вторинну і третинну біфуркації, і навіть так званий каскад біфуркацій, в якому розкриваються різні шляхи еволюції системи. Крім того, система при заданому наборі параметрів абсолютно індиферентна до вибору того чи іншого варіанту розвитку подій. Навіть коли експеримент повторюється багато разів, то вибір варіанту розвитку не визначається «пам'яттю» про минуле. Нові структури виявляються принципово іншими. Нове володіє неповторними властивостями і якостями: «проходячи через точку вибору, система може прийти в своєму розвитку до такого стану, який при погляді зсередини минулого її стану відносився б до категорії неможливих» [Можейко М., 2009].

У природничій літературі, присвяченій теорії хаосу, немає чіткого універсального визначення «хаосу», яке об'єднувало б математиків, фізиків, хіміків та біологів. У кожній науковій дисципліні існують як свої внутрішні нюанси, так і нюанси, пов'язані з описом хаотичних процесів і переходів у формуванні нових упорядкованих (дисипативних) структур. Так, в біології було встановлено, що «життя, наприклад, неможливе в умовах повного хаосу або абсолютного порядку. Для нормального функціонування організму необхідний певний ступінь хаотичності (флуктуацій) або періодичності: наприклад, дихання рослин і тварин. Необхідність вдиху і видиху визначає умови життя тварин і рослин» [Кокін А.В., 2011]. Крім того, процеси самоорганізації у біологічних системах виявляються на всіх рівнях - від процесу зародження життя до виникнення людини. «Живі системи - це відкриті, далекі від рівноваги системи, безперервно обмінюються речовиною, енергією та інформацією з середовищем» [Ісаєва В.В., Каретін Ю.В., Чернишов А.В., Шкуратов Д.Ю.,

2004, с.39].

З іншого боку, саме у біології, що розглядає процес еволюції життя як фундаментальний шлях розвитку матерії була сформульована концепція «універсального еволюціонізму». Одним з перших, хто висунув цю концепцію у 1980-1990 рр., був Н. Н. Моисеев [Моисеев М.М., 1987]. Він висловив припущення, що дарвінівські принципи еволюції є частковим проявом більш загальних закономірностей розвитку, властивому усім процесам в Універсумі. Він також вважав, що концепція «універсального еволюціонізму» може розвиватися тільки в рамках синергетики, оскільки предметом останньої є всі можливі існуючі види складних систем, що саморозвиваються. Природні системи з позицій універсального еволюціонізму представлені як такі, що безперервно розвиваються, в яких відбувається чергування повільних кількісних і швидких якісних змін. Закони природи безумовно існують, але поряд з ними зберігається критична роль випадковості і невизначеності в розвитку природних систем. Більш того, стійкість і надійність природних систем є результатом їх постійного оновлення. Шляхи і фактори цього оновлення, як правило, непередбачувані: минуле ні в якій мірі не визначає майбутнє.

Тому цілком можна погодитися з новим розумінням природи, запропонованим в контексті ідей універсального еволюціонізму А.В. Кокіним: «в цьому поданні «Природи», в ній немає поняття конкретного об'єкта, а є те, що являє собою матеріально-просторово-часову єдність частини і цілого - континуум. Для нього не існує миті, яку можна зупинити, вивчити і щодо якої ми зможемо сказати, що Світ прекрасний. У Природі усе пронизано рухом, обміном речовиною, енергією та інформацією. Вона і будь-яка її частина схильна до самоорганізації, яка вирівнює обурюючі фактори, яка прагне до стану динамічної рівноваги та ... ніколи не досягає його рівноважності. Природа перетворює хаос в структуровану конструкцію, а порядок руйнує у хаос за основною своєю властивістю - самоорганізацією ... сенс існування Природи укладений в законах збереження, в безперервності руху, зміни, взаємодії, в її

самоорганізації. Поштовх, як спусковий механізм, як тригер, що провокує початок (ззовні) або як зародження руху в природі, немає сенсу, оскільки є наслідком безперервних флуктуацій хаосу який здатний бути абсолютним, тому що перед нами розпростертий Світ, який із нього. Хаос у критичних станах завжди провокує нескінченні фазові переходи матерії і речовини: від безладного до впорядкованого, структурного і просторового станів матерії і речовини, мірою мінливості яких є час» [Кокін А.В., 2011].

Таким чином, відштовхуючись від фундаментальної ролі хаосу у природних процесах, які були вивчені в різних розділах фізики, хімії, біології, і описані за допомогою математичного апарату теорії хаосу, можна визнати цілком достовірними його наступні характеристики: «хаос не протистоїть, але супроводжує порядку. Кожен фрагмент порядку занурений в хаос. Між будь-якими фрагментами порядку завжди є область хаосу, в якій неодмінно знайдеться фрагмент порядку ... В той же час хаос є джерело всякого становлення, оновлення та переродження» [Деменюк С., 2017, с.5].

Отже, не тільки в уявленнях давніх греків ці дві базові філософські категорії виявляються взаємопов'язаними і доповнюють один одного. Хаос не тільки перетворився в Космос, що дало початок розвитку всіх природних і соціальних процесів з точки зору міфологічної свідомості. Але вірним виявляється і зворотне. Сучасна наука, даючи більш складний образ навколишньої дійсності - перехід від хаосу до порядку, і назад, з порядку в хаос, - демонструє новий образ світу, який поступово утверджується в сучасній свідомості. Цей образ світу, сформований науковими відкриттями ХХ-ХХІ ст. в даний час переходить у сферу гуманітарного знання. Тому одним із актуальних завдань, що стоять перед людством, є формулювання нових принципів ко-еволюції природного і соціального. За словами І. Пригожина, «новий діалог з природою», з одного боку, пов'язаний з розвитком природничо-наукового знання, з іншого, залежить багато в чому від діалогу між природними і гуманітарними науками. Остання умова, виявляється можливою тільки з позицій синергетики, яка може стати платформою, або простором, цього

діалогу.

1.3. Вхідження поняття “хаос” у соціально-гуманітарне знання

Розвиток синергетики як загальнонаукової дослідницької програми і її вхідження в соціально-гуманітарне пізнання було ініційовано під впливом різних факторів. В першу чергу це відбувалося внаслідок методологічної кризи в кінці ХХ століття, що охопила основні області соціо-гуманітарного знання, такі як історія, соціологія, психологія, економіка тощо. В цьому випадку впровадження нової методологічної програми допомогло вирішенню певних проблем і питань в соціально-гуманітарних науках. Воно також сприяло відкриттю нових тенденцій і перспектив досліджень, перегляду сформованих уявлень і теорій під новим кутом зору, розвитку міждисциплінарних досліджень тощо. "Синергетика як дослідницький інструмент зародилася в рамках природознавства, проте згодом її використання поширилося в більш широкий пізнавальний контекст, а в соціальних науках вона стала ідеологією, орієнтованою на формалізацію наукового пізнання ..." [Орлова Е.А., 2012, с.19]. Дійсно, синергетичний метод є незамінним тоді, коли мова йде про вивчення мінливих, неупорядкованих станів складних відкритих систем, що саморозвиваються, в той час як класична методологія дослідження, спрямована на вивчення повторюваних, стійких характеристик, тому не здатна до їх вивчення. "У цих умовах звернення до синергетичних ідей дозволяє простежити становлення порядку з хаосу, перехідні стани між цими концептуальними крайнощами завдяки засобам динамічного аналізу" [Орлова Е.А., 2012, с.19]. Отже, синергетична методологія дозволяє вивчати неорганізовані, хаотичні аспекти соціокультурної, психічної, історичної та інших видів реальностей, допомагає строго описувати породження і формування складних цілісностей, а також фаз переходу складних відкритих систем, що саморозвиваються, від одного стану до іншого.

Серед цілей і завдань, що стоять перед синергетикою було першорядним вивчення процесів самоорганізації в складних відкритих системах, до яких

відносили, крім природних і технічних, також і соціальні, або, точніше, "антропо-соціо-культурні системи" (О.Н. Астаф'єва). У зв'язку з цим впровадження синергетики в область соціально-гуманітарного знання означало, в першу чергу, звернення до її теоретико-методологічного потенціалу, до нового нелінійного мислення, до появи нових інтерпретацій соціо-культурної реальності, заснованої на поняттях "самоорганізація", "хаос" , "біфуркація," флуктуація ", "аттрактор", тощо.

Засновники двох провідних шкіл синергетики І.Р. Пригожин і Г. Хакен визнавали необхідність розширення синергетичних досліджень на область соціально-гуманітарних наук. Проте, між ними існувало розходження в аспектах застосування ідей синергетики до аналізу соціально-культурної реальності: І. Пригожин вважав, що в першу чергу синергетика може використовуватися для вивчення історичних процесів в контексті світової історії, а також при вивченні окремих соціокультурних цілісності. Г. Хакен звертав увагу на продуктивність синергетики в соціальному аспекті: вивченні функціонування і розвитку суспільства.

Так, І. Пригожин, писав про те, що історичний розвиток будь-якого суспільства може бути пояснено в рамках синергетичного єдності природного і соціального світу, ідея ко-еволюції природи, суспільства і людини. Вона заснована на тому, що світ як природний, так і соціальний, в своїй фундаментальній підставі нестабільний, невизначений, хаотичний, схильний до змін, які ведуть до його ускладнення. "Науки, які вивчають складність світу, ведуть тому до появи метафори, яка може бути застосована до суспільства: подія являє собою виникнення нової соціальної структури після проходження біфуркації; флуктуації є наслідком індивідуальних дій" [Пригожин І.Р., 2002 с.16]. Таким чином, історичний розвиток людства може бути представлений як "послідовність біфуркацій", які незмінно приводили до якісно нового рівня його розвитку [Пригожин І.Р., 2002 с.16]. Цей підхід дозволив І. Пригожина в одній з останніх своїх статей "Кістка ще не кинута" [Prigogine I., 2000., pp. 17-19] зробити висновок про майбутній розвиток людства, яке ще не визначено:

"моє послання майбутнім поколінням складається, стало бути, в тому, що кістка ще не кинута, що гілка, по якій піде розвиток після біфуркації, ще не вибрана. Ми живемо в епоху флуктуацій, коли індивідуальна дія залишається істотною" [Пригожин І.Р., 2002, с. 21]. Таким чином, на його думку, синергетика привносить у соціальне пізнання нове бачення і осмислення багатьох важливих проблем сучасності. Вона стає підставою для формування і розвитку "філософії нестабільності" [Пригожин І. Р., 1991, с.46-52].

Як справедливо зазначає Л.М. Васильєва: "Філософія нестабільності" Пригожина - це узагальнення якісних змін, які відбулися у наукових уявленнях про природу, суспільство і людину. Культура, творчість перестають бути абстрактними соціально-естетичними категоріями. Вони сприймаються як прояв законів світобудови ... "Лінійне" мислення повільно поступається місцем нової ідеології науки. Оскільки наука завжди вкорінена в культурі, це означає, що ми стоїмо на порозі глобальної біфуркації, що веде до нової цивілізаційної системи. Революція в умах завжди передусь переходу на нову стадію соціальної еволюції" [Васильєва Л.М., 2009, с.28].

Дійсно, абсолютно сучасними виглядають сьогодні висловлювання бельгійського вченого, хоча тоді, коли вони були написані, можливо, багатьом вони здавалися дещо незвичними: "нині ми знаємо, що людське суспільство являє собою надзвичайно складну систему, здатну зазнавати величезна кількість біфуркацій ... ми знаємо, що настільки складні системи мають високу чутливість по відношенню до флуктуацій. Це вселяє в нас одночасно і надію, і тривогу: надію на те, що навіть малі флуктуації можуть посилюватися і змінювати всю їх структуру (це означає, зокрема, що індивідуальна активність зовсім не приречена на безглуздість); тривогу - тому, що наш світ, мабуть, назавжди позбувся гарантій стабільних, неминучих законів. Ми живемо у небезпечному і невизначеному світі, це вселяє не почуття сліпої впевненості, а лише <...> почуття помірної надії" [Пригожин І., Стенгерс І., 1986, с.276].

У зв'язку з цим важко погодитися з думкою С.Ю. Лукашевича і Д.І. Груби про те, що мова синергетики недостатня для конструювання соціального світу,

оскільки вона не охоплює специфіку соціальних об'єктів [Лукашевич С.Ю., Груба Д. І., 2013, с.171]. Якраз навпаки, Пригожин є прихильником позиції універсальності основних понять і положень синергетики: “нова ситуація, можливо, допоможе нам навести мости між науками та іншими видами культурної діяльності людини ... Думка про те, що наука може допомогти нам навести мости і примирити протилежності, не заперечуючи їх, приносить мені глибоке задоволення” [Пригожин І., 2006, с.217].

Німецький фізик Г. Хакен в своєму баченні можливостей впровадження синергетики у соціальне знання спирався на концепцію суспільства, як “системи, що саморозвивається” [Хакен Г., 2009, с.350]. Він вважав, що результати синергетики як теорії самоорганізації “релевантні до суспільних процесів, хоча спочатку виявлені закономірності мали відношення до процесів неживої природи, а також до біологічних процесів” [Хакен Г., 2009, с.350]. Для нього найбільш істотним у соціальному пізнанні є питання управління та прогнозування розвитку суспільства. Саме в цих областях, він вважає, що самоорганізаційні механізми соціального життя діють перш за все. Оскільки вони спираються на принцип підпорядкування: “з точки зору синергетики ми маємо тут справу з циклічною причинністю. Параметри порядку визначають поведінку частин і, навпаки, частини визначають через свою колективну поведінку поведінку параметрів порядку. Звідси випливають важливі сліdstва для здійснення контролю над системами. При звичайному прямому контролі окремих частин їх поведінку предзадано. При непрямому, опосередкованому контролі в тому вигляді, як він досліджується синергетикою, на першому етапі змінюються керуючі параметри, тобто граничні умови. На них будуються спеціальні параметри порядку, які у відповідь на нові керуючі параметри відтворюють колективну поведінку системи. У таких ситуаціях, для яких часто характерні нестабільності, в багатьох випадках виникає, як показує синергетика, дивовижна поведінка, а саме така, що система має в принципі безліч варіантів, з яких вона, природно, може реалізувати тільки один. Який варіант буде реалізований, це вирішує часто, мабуть, нікчемна випадкова подія”

[Хакен Г., 2009, с.356].

Таким чином, згідно з Г. Хакеном, самоорганізація в суспільстві виникне тільки в тому випадку, якщо в ньому буде місце для людської свободи і активності. Тому він протиставляє “планове суспільство”, прикладом якого був СРСР, і “суспільство, що самоорганізується” західних демократій, і навіть пояснює крах радянського суспільства на підставі синергетичних принципів управління. При цьому німецький вчений показує і ризики, що існують у такому суспільстві: “на основі нових технічних, медичних та наукових можливостей ми прагнемо до розширення свого простору для вільної діяльності, яка здійснювалася б при мінімальному контролі або навіть без будь-якого контролю. При цьому ми повинні, однак, віддавати собі звіт, що ці можливості впливають на наше суспільство як нові зовнішні умови, в сенсі синергетики як змінені керуючі параметри. Тут виникають нестабільності - у соціологічному сенсі невпевненості, - які вимагають прийняття нових рішень” [Хакен Г., 2009, с.368]. Свобода у суспільстві, на його думку, можлива при реалізації певних умов соціального життя, а саме відповідальності індивідів за прийняті ними рішення: “Гідне людини суспільство, що самоорганізується, може тривало існувати тільки тоді, коли кожен робить так, як якщо б він в рамках своєї власної діяльності був відповідальний за ціле” [Хакен Г., 2009, с.369].

Ці фрагменти показують, що і І. Пригожин, і Г. Хакен бачили доцільність і необхідність застосування принципів і понять синергетики до соціально-гуманітарного знання. Хоча були ті, хто критично ставився до цього. Так, М. Беззубяк вважає, що експансія синергетики невиправдана, оскільки “сама специфіка предмета суспільне пізнання не дає можливості ефективно використовувати математичний апарат, і, отже, позбавляє синергетику предметного підстави, тобто того, що робить будь-яку теорію дійсно пояснювально-ефективною, а не простим словником. Всі підтвердження ефективності синергетичного підходу у соціальних науках зводяться до заснованого на аналогії уявлення про суспільство як про речовину, яка

відчуваючи зовнішні впливи, змінює власну структуру”[Беззуб'як М., 2006, с.14]. Крім того, “синергетична теорія у соціальних науках - це скоріше перевідкриття або пояснення новомодними термінами вже відомих і практично реалізованих уявлень про соціальні явища і процеси” [Беззуб'як М., 2006, с.16].

Однак, як показала практика, цей скептицизм не є виправданим.

Численні дослідження і теорії в соціальних, історичних, психологічних дослідженнях, які брали синергетичні принципи і поняття, довели дієвість і продуктивність синергетики в соціально-гуманітарному знанні. Виник новий науковий напрям, що отримав назву "соціальна / соціокультурна синергетика", в рамках якого з'явилася велика кількість різних стратегій і напрямків досліджень процесів "генезису порядку і хаосу, і становлення хаосу з порядку" [Астаф'єва О.Н., Добронравова І.С. 2009, с.634].

Таким чином, соціальна / соціокультурна синергетика охоплює широке коло процесів і явищ соціально-культурного життя: явища самоорганізації і динаміки соціокультурних систем (В.В.Васількова, О.Н.Астаф'єва, Л.Д.Бевзенко, В.С. Капустін, І. М. Предборська і ін.); процеси історичної динаміки і цивілізаційних криз (Н.Н.Мещерякова, Л.Й. Бородкін, А.В.Коротаєв, А.П.Назаретян, А.В. Халаспіс і ін.); процеси історичної динаміки культури (М. С. Каган, В. П. Бранській, А. Свідзинський, І. А. Донникова); явища і процеси соціальної трансформації, управління і самоврядування соціальних систем (В.Л. Романов, Д.С. Чернавський, М.С. Дмитрієва, Л.Д. Бевзенко та ін.) та ін. Крім того, розширення синергетичних досліджень торкнулося таких галузей знання як психологія, що призвело до формування нового напрямку досліджень - психосинергетика - (І.В.Ершова-Бабенко), педагогічна синергетика - у філософії освіти і педагогіці (В. Кремень, Л. Горбунова, В.С.Лутай, Н.В. Кочубей, А.В. Семенова та ін.), когнітологія (М. Нестеровим), тощо.

Поняття "хаос" також увійшло в арсенал соціально-гуманітарних концепцій і моделей, оскільки "поширення синергетики як загальнонаукової парадигми поставило питання не просто про розширення категоріального апарату соціально-гуманітарних дисциплін, але про використання деяких

універсальних математичних моделей, розроблених в рамках теорії нелінійних динамічних систем, і математичної теорії хаосу" [Бородкін Л.І., 2005, с.4-16]. Завдяки новому методологічному апарату увага дослідників (істориків, соціологів) переключилася на вивчення таких культурно-історичних явищ, як розпади держав, зовнішні інтервенції, державні перевороти, війни, фінансові та економічні кризи, форсовані реформи, революції тощо. Іншими словами, всі ті явища, які були пов'язані з хаосом, нестабільністю, невизначеністю і випадковістю у культурно-історичному процесі.

Під впливом синергетики в історичній науці стало широко поширеним положення про те, що в момент політичної та соціальної нестабільності і хаосу, коли та чи інша культурно-історична система досягає точки біфуркації, тоді саме незначна подія може повністю змінити траєкторію її розвитку. Цей механізм радикальної перебудови культурно-історичних товариств на нових підставах, що виникли під впливом малоймовірних подій, давно привертав істориків як проблема історичної випадковості, але не знаходив потрібного пояснення.

З позицій синергетики ця проблема отримує інтерпретацію і пояснення: "Які ж евристичні можливості надає синергетика історії? Вона знаходить закономірне місце самому важкозбагненному - випадковості. Показує, як, за яких умов незначні, на перший погляд, події, нові суперечливі ідеї, що вибиваються з ряду особистості раптом починають визначати хід подальшої історії. Синергетика за допомогою власного методологічного інструментарію та категорійного апарату вибудовує логіку подій, демонструючи, як зростання ентропії, неузгодженості в системі, дезінтеграції, зростання автономії елементів призводять її до точки біфуркації, де найменша флуктуація, яка і проявляється як випадкове, може привести до її зламу" [Мещерякова М.М., 2015, с. 534].

Цікавим видається той факт, що ця проблема виявляється пов'язаною з іншою не менш важливою і відомою історичною проблемою - роллю особистості в історії. У світлі синергетичної моделі виявляється цілком зрозумілий механізм успішного політичного лідера, який висувуючи певні політичні ідеї,

досягає їх реалізації завдяки тому, що широкі верстви суспільства висловлюють йому свою підтримку. Відбувається самоорганізація цього суспільства на основі нових, необов'язково гуманних, або справедливих ідей, але ідей, які знаходять резонанс з громадським умонастроєм і відповідають їх інтересам. Так, на думку Н. Мещерякової, більшовикам на чолі з їхнім політичним лідером вдалося не тільки отримати владу в Російській імперії, а й створити нову державу на зовсім інших ідеологічних підставах. “Ідеї марксизму в більшовицько-ленінської інтерпретації знайшли підтримку в певних соціальних прошарках суспільства: нижніх шарах села, які не впоралися зі столипінськими перетвореннями, здебільшого пролетарських верств міста і навіть частини інтелігенції, що чекала духовного оновлення в горнилі революційного вогню. Ці ідеї принципово по-іншому позиціонували соціальні статуси і ролі представників нижчих станів - «з грязі в князі», з принижених - в господарів своєї країни, своєї землі і всього, що на ній знаходиться, - тобто це підкріплювалось ще й істотним матеріальним аспектом. Завдяки потужній резонансній взаємодії своїх гасел більшовикам вдалося акумулювати достатній людський і матеріальний потенціал, щоб впоратися з Громадянською війною і інтервенцією і приступити до будівництва соціалізму в окремо взятій країні, що класики марксизму, взагалі-то, не припускали” [Мещерякова М.М., 2015, с.538].

Іншим важливим аспектом історичних досліджень також пов'язаних з синергетикою є залучення математичних моделей для пояснення історичних явищ, що відрізняються тривалим періодом розвитку. У сучасній методології історії ці нові математичні методи отримали назву “кліодинаміки”. “Кліодинаміка - нова міждисциплінарна область досліджень, яка об'єднує підходи історичної макросоціології, теоретичної історії, математичного моделювання довготривалих соціальних процесів, побудови і використання історичних баз даних, досліджень соціальної еволюції, історичної демографії та інше. Завданням кліодинаміки повинен стати пошук об'єднуючих теорій і перевірка їх на основі різноманітних масивів даних - історичних, археологічних

та інших ... “ [Теорія і методологія історії, 2014, с. 458].

В області соціальних наук розвиток синергетичної парадигми ґрунтується на вивченні співвідношення процесів соціального порядку і хаосу, які є центральними темами в теорії соціальної самоорганізації. Тому цілком слід погодитися з визначенням В.П. Бранський: “Соціальна синергетика досліджує загальні закономірності соціальної самоорганізації, тобто взаємини соціального порядку і соціального хаосу” [Бранський В.П., 1999, с.128]. У соціальні науки входить поняття "хаос", яке, однак, не має негативного відтінку, а воно лише показує, що суспільство входить в стан нестійкості, невизначеності, в якому варіанти його подальшого розвитку непередбачувані. “Хаос (безлад) і порядок - це модуси єдиного соціального явища, тобто два різних властивих йому стану. Це означає, що в принципі вони з'єднані в суперечливій єдності, тому знищити все, що пов'язано тільки, наприклад, з хаосом, залишивши лише те, що відповідає суворим критеріям цивілізованого соціального порядку, неможливо” [Овшинов А.Н., 2018, с. 66]. Їх з'єднання означає, що в соціальному розвитку того чи іншого суспільства відбувається періодична зміна станів соціального хаосу (дез-організації) і соціального порядку (організації). Цей циклічний процес може мати різний характер, але для суспільства як відкритої складної і саморозвивається, він буде закономірним.

Так, на думку А.Н. Овшинова, “прикладом дисипативної структури може служити держава як соціальна система. Модель процесу дисипації допомагає державі звільнитися від ентропійного надлишку, що накопичується, зберегти стійкий стан соціальної системи і тим самим підтримувати необхідний ступінь відносної життєстійкості всього соціуму” [Овшинов А.Н., 2018, с.67-68]. Однак для того, щоб держава змогла виконати цю функцію необхідно змінити класичний підхід до її цілям і задачам, пов'язаним з управління суспільством. Згідно з класичним визначенням, держава - це “механізм владного закріплення порядку в суспільстві і збереження відповідного режиму влади як засобу жорсткого управління національною спільнотою” [Романов В.Л., 2000., с.137].

Іншими словами, держава виступає як суб'єкт управління, а суспільство -

як об'єкт. Методи і способи, якими традиційно держава виконувала свої функції, були спрямовані на те, щоб будь-якими засобами зберегти стабільність і порядок в суспільстві, навіть якщо для цього потрібно придушення особистих прав і свобод громадян, як, наприклад, це відбувалося в радянській державі. Але навіть, якщо цей випадок представляється крайнім, то тим не менше, так чи інакше організація і управління в державі були спрямовані на “попередження, стримування та усунення будь-яких відхилень, що дезорганізують систему, зокрема і тих, які є соціально-конструктивними інноваціями” [Романов В.Л., 2000., с.138]. Отже, держава припиняла будь-яким спробам проникнення всіляких хаотичних впливів індивідів на систему влади, навіть якщо вони були орієнтовані на її поліпшення.

Однак, з позицій теорії соціальної самоорганізації, запропонованої В. Л. Романовим, можливий інший спосіб державного управління суспільством - самоорганізаційний, який полягає в тому, щоб створити умови для свободи і комунікації громадян. Тільки на цій комунікативній основі стають можливими процеси самоорганізації громадян, що, в кінцевому підсумку, сприяє перетворенню і оновлення суспільства, оскільки кожен індивід може прийняти в цьому процесі участь. Виходячи на рівень цього нового постнекласичного порядку, в якому хаотичний елемент (дії індивіда) отримує свою реалізацію, стає можливим стабільний еволюційний розвиток суспільства. Таким чином, можна погодитися з твердженням В.Л. Романова, що “впорядкованим слід вважати такий соціум, який відкритий для творчості індивідів, сприйнятливий до виникаючих при цьому інновацій і реагує на них структурними змінами, що розширюють можливості креативного поновлення свого компонентного складу і підвищують загальну стійкість у динамічному зовнішньому середовищі” [Романов В.Л., 2000., с.44].

Важливість людського спілкування як підстави соціальної самоорганізації також підкреслює В.І. Ворніков, який відзначає, що “самоорганізація соціальних процесів зумовлюється кооперативним процесом виробництва, спілкування та мислення людей. У кооперативному впливі на самоорганізацію

усі компоненти постійно змінюють один одного в цьому впливі. Однак ця загальна сентенція не виключає, що визначальним моментом тут виступає все ж не виробництво і мислення (хоча їх і не можна відривати від спілкування, бо вони взаємозумовлені, триєдині і утворюють цілісність), а спілкування” [Ворніков В.І., 2014, з .53].

Входження теорії хаосу у соціальні науки відбулося відносно недавно перша наукова монографія вийшла в 1996 р під редакцією Л. Кіля і Е. Еліота "Теорія хаосу в соціальних науках" [Chaos theory in the social sciences: Foundations and Applications, 1996]. Автори цієї монографії відзначають, що теорія хаосу являє собою практично єдину область природничих наук, досягнення якої можуть бути інтегровані у соціальне знання. Вона, на їхню думку, може розглядатися як спосіб пояснення і виявлення аспектів нелінійності, невизначеності, непередбачуваності в поведінці соціальних систем і людини. У цих системах, оскільки вони є складними і відкритими, постійно відбувається процес зміни існуючих структур, тобто одні структури змінюються іншими, руйнуються і зникають, але зате на їх місці з'являються нові, які формують нові форми складності.

Ця робота американських дослідників представляє собою колективну монографію, що складається з чотирьох частин, в якій кожна частина показує можливості застосування теорії хаосу в тій чи іншій галузі соціально-гуманітарного знання. Так, в ній представлені наступні розділи: 1) хаотична динаміка в даних соціальних наук; 2) теорія хаосу і політична наука; 3) теорія хаосу і економіка; 4) додатки в соціальних науках і управлінні соціальними системами (Chaos theory in the social sciences: Foundations and Applications). Також редактори монографії вважають, що соціальні науки особливо потребують теорії хаосу, оскільки очевидним фактом є нестабільність і слабка передбачуваність соціальної реальності, в якій виявлення причин і наслідків соціальних явищ завжди пов'язане з труднощами і складнощами.

В українській філософській думці однієї з перших робіт, в яких висвітлювалася синергетика як загальнонаукова дослідницька програма, була

робота І.С. Добронравової «Синергетика: становлення нелінійного мислення» (1990). Вона була присвячена дослідженню розвитку синергетики і нелінійного мислення, став основою нового постнекласичного етапу розвитку науки. За допомогою нелінійного мислення, на думку автора, стає можливим вивчати єдину «сутність самих різних явищ, що розглядаються як процес переходу від неупорядкованості до порядку» [Добронравова І.С., 1990, с. 3]. Таким чином, в роботі українського філософа розкривається евристичний потенціал синергетики, що передбачає її широке впровадження як в природничих, так і в соціально-гуманітарних науках. Багато в чому під впливом цієї піонерської роботи в Україні почалося широке застосування синергетичної методології в області соціо-гуманітарного знання.

Так, в 1995 р вийшла монографія І.М. Предборської «Невизначеність, соціум, людина», в якій були позначені основні риси нової парадигми «нестабільності» в соціальних науках [Предборська І. М., 1995, 136с.]. Її основними характеристиками є мінливість, невизначеність, нелінійність, складність і тощо В її рамках суспільство розглядається з позицій теорії соціальних змін як багатовимірне, тобто таке, яке має простір для всіляких соціокультурних трансформацій. У такому суспільстві роль явищ хаотизації, нестійкості оцінюється як позитивна і творча, оскільки без цих процесів, розвиток суспільства стає неможливим. «Мається на увазі необхідність розробки багатовимірного уявлення про суспільство на підставі парадигми нестійкості ... Ми бачимо в цьому понятті величезний евристичний потенціал і плідне методологічне значення. Його використання можна оцінити як каталізатор інтелектуального перевороту в області соціальної філософії. Поняття «багатовимірність» за своєю суттю не є ні економічним, ні політичним, ні соціологічним. Воно виступає як загальносистемна цивілізаційна характеристика, яка відображає не який-небудь аспект явища, але описує його повністю» [Предборська І. М., 1995. с.124].

Концепція «багатовимірного суспільства» також передбачає зміну розуміння ролі соціального суб'єкта, оскільки саме людина стає джерелом

інновацій, трансформацій і перетворень у суспільстві. Тому багатовимірне суспільство ґрунтується на ідеї активності індивіда: «багатовимірність ґрунтується на фундаментальній ідеї атомізації індивіда. Якщо цю позицію ігнорувати, то ми отримаємо плоску картину багатовимірного соціального феномена ... підсумовуючи можна сказати, що система суспільства більш плідна і здатна до виживання, чим більше в ній реалізовані або можуть бути реалізовані різні рівні свободи» [Predborska I., 2006, p.22].

Наукова монографія І.В. Єршової-Бабенко «Методологія дослідження психіки як синергетичного об'єкта» (1992) продемонструвала, що система людської психіки може бути розглянута як нелінійної складної система, що самоорганізується [Єршова-Бабенко І.В., 1992, 124с.]. На думку автора, психіка може бути розглянута «як гіперсистема синергетичного порядку з фазовою структурою переходу, включаючи межфазовий перехід нового типу; фази представлені відкритими нелінійними середовищами різного масштабу і складу, що самоорганізуються: дожиттєва, прижиттєва (система психічної реальності – СПР), післяжиттєва фази, кожна з яких в певних умовах може проявляти себе як керуючий параметр» [Єршова-Бабенко І.В., 2015, с.102]. Це дослідження поклало початок розвитку нового наукового напрямку - психосинергетиці - яке відкрило важливі перспективи у вивченні психічних феноменів і процесів, показуючи їх нелінійність, нестійкість, нестабільність і хаотичність.

Дослідження психіки як синергетичного об'єкта, проведеного І.В. Єршової-Бабенко, дозволяють зробити висновок про те, що психічна система людини перебуває в постійному становленні, розвитку і саморозвитку. В основі виникнення системи психічної реальності лежать процеси самоорганізації живої природи, що визначають на біологічному рівні як протікання онтогенезу. Тому організм людини як біологічний носій складної системи психічної реальності, відноситься до біологічних цілісних систем. Але в той же час в процесах самоорганізації і саморозвитку системи психічної реальності бере участь і соціальна складова (соціальна система як середовище), оскільки

організм людини, може бути, представлений як особистість. Таким чином, "в системі психічної реальності має місце синтез самоорганізованих структур, що входять до її складу, тому що, кожна з них відноситься до систем, що самоорганізуються і саморозвиваються, як на зовнішньому, так і на внутрішньому рівнях. Виходячи з цього інструментом аналізу психіки при дослідженні даного об'єкта можуть бути не тільки принципи системності та складності, але також принцип самоорганізації і закони системогенеза" [Єршова-Бабенко І.В., 1992, с. 82].

Психосинергетикою був зроблений перший крок у спробі переходу від багатоаспектного до синтезованого, різноманітного і проблемно орієнтованого підходу до дослідження психіки людини, а також вона досліджує психосинергетичну стратегію людської діяльності і пізнавальної системи людини, яка формується протягом життя [Єршова-Бабенко І.В., 2005]. З роботою психіки, так чи інакше пов'язаний будь-який аспект проблеми соціальної та інтелектуальної адаптації людини у світі, що змінюється надто швидко.

Як відзначають І. Єршова-Бабенко і Д. Козобродова: «в розробці соціальної синергетики беруть участь такі українські філософи як І. Донникова, Н. Кочубей, Ю. Мелков, В. Ханжі, А. Семенова та ін. Особливістю цього етапу розвитку синергетичних досліджень в Україні є акцент на людину як на вихідний початок соціальної самоорганізації, "як істоту, що включена до світу, який самоорганізується " [Єршова-Бабенко І.В., Козобродова Д. М., 2018, с.108].

Таким чином, суттєвим етапом у розвитку соціальної синергетики і теорії хаосу в Україні стали 2000-ті рр., коли почали з'являтися різні соціальні теорії самоорганізації суспільства, людини і культури. Так, роботи українського соціолога Л. Д. Бевзенко, що включають в себе статті і наукову монографію "Соціальна самоорганізація. Синергетична парадигма: можливості соціальних інтерпретацій "(2002) стали теоретичною та методологічною базою для синергетичних досліджень в соціальному знанні [Бевзенко Л. Д., 2002].

Зокрема, Л.Бевзенко зазначає, що синергетичні категорії (нелінійність, нестабільність, точка біфуркації, флуктуації т.д.) дозволяють описувати різні стани суспільства як системи: стани, в яких домінує соціальний порядок і стабільність, але також і стани, в яких починається дестабілізація, втрачає основний вектор суспільного розвитку і починається соціальний хаос. "Малі флуктуації, якими в соціальних системах є індивідуальні інтенціональні дії, придушуються системою (в більшій чи меншій мірі) в періоди стабільності, збереження гомеостазу, приводячи до того, що в результаті "невидима рука", за висловом А. Сміта, зводить все до системної організованості, яка ніким з соціальних акторів не задумувалась. Тут слід говорити про системний детермінізм і його домінування над соціальною дією. Але в моменти криз, соціальних біфуркацій ті ж флуктуації стають значущими і можуть повернути колесо соціальної історії. Особистість, індивідуальна дія, виступаючи в якості випадкової доленосною для системи флуктуації, стають визначальними для вибору шляхів подальшого системного руху. Правда, результат теж часто не збігається із задумом автора (в даному випадку - конкретного соціального актора), але завжди позначений його індивідуальністю" [Бевзенко Л.Д., 2002, с. 88-89].

Дискусії про впровадження синергетичної парадигми і теорії хаосу в сферу педагогіки і освіти в даний час ще тривають, хоча зусиллями таких дослідників як В. Кремень, В. Лутай, Л. Горбунова, А. Семенова та інші зроблений великий внесок у впровадження синергетичних ідей в педагогіку і освіту. Так, В. Кремень вважає, що не дивлячись на новизну концепції хаосу в традиційній освіті, тим не менш, вона пропонує ряд нових методів, які сприяють вирішенню багатьох важливих питань в теорії та методології освіти. «Синергетична освіта прагне досліджувати, яким чином в ході еволюційного процесу в результаті динамічної взаємодії різних сил стає можливим внутрішньосистемне (ендогенне) виникнення «хаосу», а також яким чином, в освітніх системах, далеких від рівноваги, розвиваються складні структури: спонтанні, нерівноважні і складноутворені, залежні від часу» [Синергетика і

освіта, 2014, с.60]. Дійсно, хоча освіта має свій особливий «космос» (тобто є освітній простір, організований певним чином), вона також нерозривно пов'язана з хаосом, оскільки система освіти глибоко вкорінена в різних соціальних зв'язках і відносинах, що включають особистість, суспільство і культуру. Тому, на думку В.Г. Кременя, «синергетичність освіти обумовлена її пов'язаністю з усіма сферами життєдіяльності суспільства (культура, політика, економіка, соціальна психологія і тощо). Також французький філософ Е. Морен вказує, що саме освіта у сучасному світі «має стати першою і універсальною побудовою, спрямованою на розуміння людського суспільства» [Морен Е., 2007, с.44].

Концепція «парадигмального моделювання» в професійній підготовці майбутніх вчителів була розроблена А.В. Семеновою [Семенова О.В., 2009, 42 с.]. Вона спирається на синергетичний підхід і пропонує методику застосування парадигмального моделювання в освітньому просторі педагогічного навчального закладу. «Синергетичний підхід забезпечує можливість ліквідації протистояння технічної, природничої та гуманітарної освіти з фундаменталізацією змісту всього навчального процесу вищої школи через концепцію парадигмального моделювання» [Семенова О.В., 2009 с.4].

Таким чином, завдання, що стоять перед сучасною системою освіти дійсно складні і неоднозначні, і вимагають нових стратегій і методів. Американський дослідник С. Бейкер висуває деякі положення теорії хаосу, які можуть бути використані в освіті: 1). теорія хаосу може пояснити нелінійні аспекти розвитку складної системи; 2). теорія хаосу пояснює як незначні зміни початкових умов мають досить значні наслідки в кінці («ефект метелика»); 3). теорія хаосу має відношення до відкритих систем [Baker S., 1995].

Зокрема, як вказує М. Катрайт, теорія хаосу стосується такого важливого аспекту як планування в системі освіти. Вона вносить свої корективи в цей процес, оскільки показує, що довгострокові плани в освіті можливі лише в обмеженій формі. Більш того, вони повинні бути гнучкими, варіативними і не містити дрібних деталей [Cutright M., 1997]. Теорія хаосу також, на думку М.

Катрайт, радикально змінює наше ставлення до майбутнього: майбутнє не є заранее встановленим (спланованим), а створеним, воно завжди знаходиться в процесі конструювання. Це положення теорії хаосу про неможливість точного передбачення майбутнього не має, на думку М.Катрайта, дати підстави для повної відмови від планування. Навпаки, в нелінійному плануванні є усвідомлення того, що планування - це творчий процес, в якому всі його учасники усвідомлюють, що внутрішні і зовнішні чинники є творчими елементами майбутнього [Cutright M., 1997].

У філософії освіти синергетичні ідеї розвиваються українським філософом Л. Горбунової, яка пропонує концепцію трансформативної освіти [Горбунова Л., 2015, 710 с.]. "Саме трансформативний підхід є релевантним для людини, яка знаходить себе у динамічних, переплетених потоках трансформуючих систем, які накривають острова життєвого світу, змиваючи, знецінюючи і знищуючи сенс життя індивіда. Трансформативність освіти допомагає індивіду, з одного боку, розкрити його власний потенціал як номадичної, трансверсальної особистості, яка завдяки здатності до трансгресії нескінченно завойовує нові культурні простори, з іншого - розвинути здібності до комунікації і взаєморозуміння з метою вибудовування нових загальних смислів і ціннісних орієнтацій" [Горбунова Л.С., 2017, с.316]. Безумовно, що такий підхід перебуває в руслі синергетичних позицій: він характеризується відкритістю, нелінійністю, мінливістю, складністю, тощо. За своєю суттю, він передбачає самоорганізацію особистості, задіюючи механізми конструювання, перестроювання, переходу від однієї смислової структури до іншої. Трансформативна освіта неможлива без складної і розгалуженої системи комунікацій, в якій, власне, особистість учня формує нові смисли. Ці сенси не дані заздалегідь, але вони шукають і втілюють в нові структури порядку, протиставляючи їх постійно мінливих зовнішнього середовища.

Таким чином, «характеризуючи синергетичну освіту, можна відзначити, що вона є відкритою нелінійною системою, у розвитку якої чергуються рівноважний і нерівноважний етапи, які співвідносяться як «порядок» і «хаос».

Виділяють кілька рівнів специфічної складності синергетичної освіти, які формують її «нелінійність»: становлення іноваційного-інформаційного типу зростання; перехід від неокласичного до постнеокласичного типу раціональності, який є виразом самодостатності освітньої системи, її здатності до саморозвитку. Це пов'язано з принципом збільшення інтелектуальної активності усіх, хто бере участь в навчальному процесі. Отже, зростання активності усіх гілок суспільства стає головною умовою його здатності до соціального, культурного, духовного зростання (саморозвитку)» [Кремень В.Г., 2014, с.63].

Застосування синергетичного підходу у сучасній педагогіці має важливе значення для організації навчально-виховного процесу, для діяльності управління та моделювання освітніх систем. Ідеї та концепції синергетики дозволяють по-новому представити навчальний процес як процес самоорганізаційний, в якому відбувається співпраця педагога і учнів на підставі принципів нелінійності, відкритості, складності, нестійкості. Оскільки особистість учня представляється як складна відкрита нестійка система, що має внутрішню активність, здатність до саморозвитку і ускладнення своєї структури, самоврядування і креативність.

Опора на особистість, що самоорганізується, притаманна і концепції І.А. Донікової, в якій пропонується досліджувати процес соціальної самоорганізації в контексті побудови нової комунікативної онтології, що дозволяє виявляти інтерсуб'єктивність зв'язку та відносини, що виникають в "вертикальному" і "горизонтальному" напрямках у соціумі [Донікова І., 2011]. Це відкриває можливості і перспективи для опису культурної сутності соціальної самоорганізації. Культура представляється не просто самоорганізуючим механізмом, що складається з різних підстав індивідуальних утворень, але також і саму людину слід розглядати як цілісність, що самоорганізується. Її життєвий світ конституюється символічними культурними змістами і формами, розвиваючись у комунікації з іншими створює умови формування соціальної самоорганізації. "У пізнанні складного світу як цілісності, що

самоорганізується, що включає людину, актуалізується інтерсуб'єктивний характер пізнавальної діяльності, розуміння її як відносини «Я» і «Іншого», в якому «Інше» - це невіддільний від людини пізнаваний світ ... Пізнаючи світ, що самоорганізується, людина і себе повинна усвідомити формою, що розвивається і яка виникає із диссипацій, флуктуацій і біфуркацій" [Донікова І., 2015, с.163].

Розглянуті вище різні концепції українських філософів, соціологів, психологів, педагогів, методологів і ін. кінця ХХ - початку ХХІ ст. показують обґрунтованість застосування синергетичного підходу в соціально-гуманітарних науках. В рамках цього підходу, як одне з ключових його ланок, теорія динамічного (детермінованого) хаосу може бути включеною в соціально-гуманітарні дослідження. Більш того, цікавим видається той факт, що визначення «хаосу», яке стало використовуватися в різних галузях соціально-гуманітарного знання перейшло саме з синергетики, а не з філософського словника. Природничо-наукові теорії під впливом, яких сформувалася синергетика, виробили свій теоретичний апарат для дослідження складних нелінійних систем, що самоорганізуються. Саме цей апарат виявився затребуваним в сучасних соціально-гуманітарних дисциплінах.

Висновки до I розділу:

1. Аналіз історико-філософської і релігієзнавчої літератури дозволив сформулювати загальні філософські значення і смисли поняття «хаосу» у міфологічній і філософській традиції різних стародавніх народів, включаючи Стародавню Грецію і Близький світ. Це поняття використовувалось для опису процесу утворення світу (космогенезу) і вперше зустрічається у текстах Гесіода, який вважає Хаосом певне божество, існування якого визнає як первинне у давньогрецькій генеалогії божеств. Антична філософська традиція, коментуючи Гесіода, відкидає будь-який міфологічний елемент, і пропонує різні інтерпретації цього поняття: від Арістотелевського розуміння хаосу як «фізичного простору», який є необхідним для існування речей і до інтрепретації

хаосу як первинної речовини (води, повітря, тощо) у ранніх філософів і Зенона із Кітіону. Загальною рисою цих уявлень про хаос було твердження про те, що він є невід'ємною складовою світу, завдяки чому світ виникає і існує, процес космогенезу античні філософи вбачали у перетворенні хаоса на космос, але він не був знищений, а залишався у підвалинах космосу або як «визначальна всеоб'ємлюча матерія» (Платон), або як джерело життєвих сил і потенцій (Зенон).

2. Негативний аспект у визначенні хаосу з'явився у філософській думці неоплатоників (Плотін), які трактували його з етико-моральної точки зору як безлад, зло, множина, що протистоїть порядку, благу, Єдиному. В період Середньовіччя це значення ще більш затвердилось у багатьох філософів, починаючи з Августина Аврелія, який ототожнює Бога з порядком, а хаос – з безладом і злом. Класична філософська думка (Р.Декарт, Г.Лейбніц, І.Кант та ін.) в цілому лише продовжила цю традицію. Але певне зрушення у цьому питанні відбулось у сучасній постмодерністській філософії ХХ ст., яка звернула особливу увагу на вивчення хаосу і розглядала його під іншим кутом зору. В філософії постмодернізму (Ж.Дельоз, Ф. Гватарі, Ж. Деріда та інші) пропонується новий концепт «хаосмос», який поєднує усталені смисли двох понять «хаосу» і «космосу». Отже, з'являється нова трактовка хаосу як творчого елемента, що породжує і конструює нові смисли і структури для перетворення дійсності. Руйнуючи усталені смисли і традиційні форми, хаос виконує позитивну роль у оновленні світу і його розвитку. Таким чином, сучасна філософська концепція «хаосу» дає нове розуміння процесуальності, нестабільності, складності і нелінійності розвитку світу і людини.

3. На підставі вивчення науково-популярної і філософсько-наукової літератури біло встановлено, що природничо-наукові дослідження хаосу і хаотичних процесів, що виникають у різних природних об'єктах, були розпочаті в кінці 60-х рр. ХХ ст. у фізиці, математиці, біології, хімії тощо. Вони призвели до появи різних значень поняття хаосу, які відображали специфіку той чи іншої галузі дослідження, але незважаючи на це, загальний сенс поняття

хаос встановився за рахунок синергетичних досліджень, що проводились у двох видатних наукових школах І.Пригожина і Г. Хакена. Математичні і фізичні дослідження призвели до формулювання теорії «динамічного хаосу», яка стимулювала ріст досліджень хаосу і в соціально-гуманітарному пізнанні.

4. Виявлення самоорганізаційних механізмів у різних природних і технічних системах сприяло виникненню «синергетики» як наукової дослідницької програми, метою якої постає формулювання загальних принципів і закономірностей самоорганізації. Теорія динамічного хаосу стає однією з її частин, оскільки упорядкованих структури утворюються у нелінійних (динамічних) системах тільки при хаотичних умовах. Таким чином, у синергетиці основною пропонується теза: «виникнення порядку із хаосу» (І.Р. Пригожин). В синергетичній теорії ключовими стають поняття «самоорганізація», «біфуркація», «флуктація», «хаос» і тощо. При цьому поняття «хаос» пов'язується не з безладом і остаточним руйнуванням, а зі складністю, невизначеністю, непередбачуваністю варіантів розвитку системи. Хаотичний режим функціонування відкритої динамічної системи сприяє її переходу у новий стан. Таким чином, у синергетиці підкреслюється позитивна і конструктивна роль хаосу у відкритих системах, що самоорганізуються .

5. Вивчення наукової-філософської закордонної і вітчизняної літератури, що пов'язана з синергетикою дозволило зробити висновок про те, що поширення синергетичних ідей і концепцій на галузь соціально-гуманітарного знання відбувається на певному етапі її розвитку, починаючи з 1990-х рр. В Україні і на Заході з'являється кілька провідних філософсько-методологічних робіт, в яких всебічно обґрунтовується необхідність розширення синергетики і теорії хаосу. Незважаючи на певну критику цих ідей, вони, тим не менш, успішно була реалізовані в Україні і виник новий напрям - соціальна / соціокультурна синергетика. В її рамках почали розвиватися синергетичні дослідження у соціальних науках (соціологія, економіка, політологія, тощо), у психології (психосинергетика), у педагогіці та освіті (педагогічна синергетика), у культурології (соціокультурна синергетика). Таким чином, поняття «хаос»,

яке стало у останні десятиріччя досить широко використовуватися у різних галузях соціально-гуманітарного знання, перейшло до них під впливом синергетики і теорії динамічного хаосу, а не з філософії та релігієзнавства. Оскільки поняття «хаос» було складовою частиною теоретико-методологічного апарату, який застосовується у синергетиці для аналізу відкритих складних і систем, що самоорганізуються.

Положення I розділу було відображено в наступних роботах:

1. Селіверстова Г.С. 2018. Об'єднуювальна роль хаосу: від природознавства до соціо-гуманітарної сфери // Міжнародна наукова конференція “Методологія та технологія сучасного філософського пізнання”, ПНПУ ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 25 травня 2018р.

2. Селіверстова Г.С. 2019. Вхідження постнекласичного гуманітарного поняття «хаос» в освітню сферу: соціально-філософський аспект проблеми соціалізації особистості // Освітній дискурс: збірник наукових праць (філософія, педагогіка). Випуск 12 (4), с. 36-45.

3. Селіверстова А. С. 2019. Теория динамического хаоса в исследованиях социально-философской и социальной направленности // Научно-теоретический альманах «Грані». Т. 22. - № 2. - с. 40-47.

4. Єршова-Бабенко І.В., Пекліна Г.П., Д.М. Козобродова, Г.С. Селіверстова. 2020. Актуальні питання сучасної соціальної філософії у світлі психосинергетичної парадигми як нелінійного середовища: хаос, самоорганізація та складність // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. Вип. 32. Одеса, с. 185-189.

Список використаних джерел:

1. Аврелий Марк. 1995. Наедине с собой // Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий / Вступ. ст., подгот. текста В.В.Сапова. М.: Республика, с. 271-363.

2. Анищенко В.С. 1997. Детерминированный хаос // Соросский

образовательный журнал. №6, с.70-77.

3. Аристотель. 1981. О небе // Аристотель. Соч. в 4-х т. Перевод /статья и примеч. П. Д. Рожанский. Т.3. М.: Мысль, 613с.

4. Аристотель. 1999. Физика // Философы Греции основы основ: логика, физика, этика / Пер. В.П. Карпова. Харьков: Фолио, 1056с.

5. Аристотель. 2006. Метафизика // Перевод с греч. П. Д. Первова и В. В. Розанова. М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 232 с.

6. Аристофан. 2000. Облака // Аристофан. Комедии. Фрагменты / Пер. А. Пиотровского. М.: Ладомир, Наука, 1080с.

7. Аршинов В.И., Буданов В.Г. 2002. Когнитивные основания синергетики // Синергетическая парадигма. М.: Прогресс-Традиция, с.12-59.

8. Астафьева О.Н., Добронравова И.С. 2009. Социокультурная синергетика в России и Украине: предметная область, история и перспективы // Постнеклассика: философия, наука, культура: Коллективная монография. СПб.: «Мирь», с. 634-670.

9. Ахутин А. 2018. Философское уморасположение: Курс лекций по введению в философию. М.: Рипол Классик, 384с.

10. Бевзенко Л. Д. 2002. Социальная самоорганизация. Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций., К.: Институт социологии НАН Украины, 437 с.

11. Беззуб'як М. 2006. Синергетика і суспільні науки – діалог класиків // Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку, випуск 17, с. 13-17

12. Бородкин Л.И. 2005. Методология анализа неустойчивых состояний в политико-исторических процессах //Международные процессы. Том 3. №1 (7).

с.4-16.

13. Брагина Н.В. 2007. Память в языке и культуре. М.: Языки славянских культур, 520с.

14. Бранский В.П. 1999. Социальная синергетика как постмодернистская

философия истории // Общественные науки и современность. №6, с.117-127.

15. Буданов В. Г. 2009. Синергетика: история, принципы, современность. Интернет-публикация. [Электрон. ресурс].Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/SinBud.htm>

[narod.ru/SinBud.htm](http://spkurdyumov.narod.ru/SinBud.htm)

16. Васильева Л.Н. 2009. Наследие И.Р. Пригожина и социальные науки // Социологические исследования, №6, с.28-37.

17. Вергилий. 2018. Энеида / Перевод С.А. Ошерова. М.: Азбука-Аттикус, 384с.

18. Ворников В.И. 2014. Самоорганизующееся общество как сложная конвенциональная среда. Наукове пізнання: методологія та технологія, №1 (32), с.50-55.

19. Гесиод. 2001. Теогония // Гесиод. Полное собрание текстов. / Пер. В.В. Вересаева, О.П.Цыбенко. Комм. О.П.Цыбенко и В.Н.Ярхо. М.: Лабиринт, 256с.

20. Глейк Дж. 2001. Хаос. Создание новой науки. Перевод с англ. М.Нахмансона, Е. Барашковой. СПб.: Амфора, 398с.

21. Горбунова Л. 2015. Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики. Монографія. Суми: «Університетська книга», 710 с.

22. Горбунова Л.С., 2017. Трансформативне навчання: стратегія самоорганізації індивіда в контексті складності сучасного світу / Людина в складному світі. Збірка наукових праць. Суми: Університетська книга, с. 286-321.

23. Грицанов А. 2007. Хаос // Новейший философский словарь. Постмодернизм. Минск: Современный литератор, 815с.

24. Грицанов А. 2007. Хаосмос // Новейший философский словарь. Постмодернизм. Минск: Современный литератор, 815с.

25. Данилов Ю. А. 2008. Красота фракталов // Прекрасный мир науки. Сборник. Сост. А. Г. Шадтина / Под общ. ред. В. И. Санюка, Д. И. Трубецкого.

- М.: Прогресс-Традиция, с.191-195.

26. Делез Ж. 1998. Различие и повторение. СПб.: Петрополис, 384с.

27. Делёз Ж., Гваттари Ф. 1998. Что такое философия? / Пер. с фр. и послесл. С.Н. Зенкина. М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 288 с.

28. Деменок С. 2015. Просто хаос. СПб.: Страта, 288с.

29. Драч Г.В. 2003. Рождение античной философии и начало антропологической проблематики. М.: Гардарики, 318с.

30. Древнегреческо-русский словарь Дворецкого И.Х. 1958. В 2-х тт. Т.2. М.: Государственное изд-во иностранных и национальных словарей, 1906с.

31. Добронравова И.С. 1990. Синергетика: становление нелинейного мышления. К.: Либідь, 149 с.

32. Донникова И. 2011. Культурогенная сущность социальной самоорганизации: монография, Одесса: Печатный дом, 2011, 280с.

33. Донникова И. 2015. Постнеклассическое гуманитарное знание: границы и возможности // Філософія освіти. №1(16), с.157-167.

34. Емелин В.А. Ницше и постмодернизм // <http://emeline.narod.ru/nietzsche.htm>

35. Ершова-Бабенко И.В. 1992. Методология исследования психики как синергетического объекта. Одесса: ОДЭКОМ, 124с.

36. Ершова-Бабенко И.В. 2015. Психосинергетика. Херсон: изд-во Гринь Д.С., 488с.

37. Ершова-Бабенко И.В., Козобродова Д. М. 2018. Дальнейшее развитие представлений о самоорганизации в ложных социо-гуманитарных средах/системах в работах украинских философов (2010-е гг.) // Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету. Зб.статей, від.ред. К.Ю.Гормовенко. Вип.№28, Одеса: Гельветика, с. 107-110.

38. Жаботинский А.М. 1974. Концентрационные автоколебания. М.: Наука, 179с.

39. Исаева В.В., Каретин Ю.В., Чернышов А.В., Шкуратов Д.Ю. 2004.

Фракталы и хаос в биологическом морфогенезе. Владивосток: Институт биологии моря, ДВО РАН, 132с.

40. История современной музыки: музыкальная культура США в XX веке. 2019. Под ред. М. Переверзевой. М.: Юрайт, 540с.

41. Картчилд Дж.П., Фармер Дж.Д., Паккард Н.К., Шоу Р.С. 1987. Хаос // Scientific American. Издание на русском языке, №2, с.16-28.

42. Кокин А.В. 2011. Синергетика и самоорганизация // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.avkokin.ru/mirovozzrenie/osmyslenie-mira/2011/02/24/2-5-3.html>

43. Кроновер Р.М. 2000. Фракталы и хаос в динамических системах. Основы теории. М.: Постмаркет, 352 с.

44. Кузнецов С.П. 2001. Динамический хаос (курс лекций). М.: Физматлит, 294с.

45. Кулик А. 2013. Представления Платона о хаосе // Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». Том 26 (65). No 4. с. 119–126.

46. Кулик А.В. 2014. Идеи раннехристианской философской мысли о необходимости порядка // Грамота. Философские науки. № 2 (40): в 2-х ч. Ч. I.

с. 99-101.

47. Кулик А.А. 2014. Взаимосвязь понятий “хаос” и “зло” в истории философской мысли // Вестник РУДН, серия Философия, № 2, с.58-65.

48. Кулик А.В. 2014. Идеи философов Нового времени о способах взаимодействия с хаосом // Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. Тамбов, № 5, Ч. 1. с. 113–116.

49. Кулик А.В. 2014. Учение Ф.Ницше о должном отношении к хаосу // Грани. 2014, №6 (110). с. 20-23.

50. Кулик О. 2014. Теорії Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі щодо взаємодії з

хаосом // Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць. Вип. 665-666. Філософія. с. 150-154

51. Ламеко Н.В. 2005. “Хаосмос” Джеймса Джонса как мультистабильная система (синергетическая природа художественного феномена) // Весник Беларускаго государственного университета. Сер. 4. №3. с. 37–41.

52. Латинско-русский словарь И.Х. Дворецкого // Электронный ресурс: Режим доступа: <http://linguaeterna.com/vocabula/alph.php>

53. Лебедев А.В. 1989. Фрагменты ранних греческих философов. Т.1. М.: Наука, 576с.

54. Лосев А.Ф. 1975. История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика. Т.IV. М.: Искусство, 675с.

55. Лосев А.Ф. 1996. Мифология греков и римлян. М.: Мысль, 948с.

56. Лосев А.Ф. 2008. Хаос // Мифы народов мира : Энциклопедия. Электронное издание / Гл. ред. С. А. Токарев. М., 2008 (Советская Энциклопедия, 1980).Т. 2. с.579-581.

57. Лукашевич С.Ю., Груба Д. І. 2013. Історичні та теоретичні підвалини застосування синергетичної парадигми в соціально-гуманітарному знанні // Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого», № 2 (16), с.167-175.

58. Макаров А.И., Пигалев А.И. 2002. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторение // История философии. Энциклопедия. Под ред. А.А.Грицанова. Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 1376 с. Электронный ресурс: Режим доступа: http://velikanov.ru/philosophy/mif_o_vechnom_vozvraschenii_arhetipy_i_povtorenie_eliade.asp

59. Мандельброт Б. 2002. Фрактальная геометрия природы. М.: Институт компьютерных исследований, 656 с.

60. Мелетинский Е.М. 1976. Поэтика мифа. М.: Наука, 407с.

61. Мелетинский Е.М. 1980. Время мифическое // Мифы народов мира: Энциклопедия. М.: Советская энциклопедия. Т. 1. с.252-253.

62. Мещерякова Н.Н. 2015. Закономерное место исторической

случайности // Исторический журнал: научные исследования. №5 (29). с. 533-541.

63.Морозов В.Г. 1988. Флуктуации // Физическая энциклопедия. 1988. Ред. А.А. Прохоров. М.: Советская энциклопедия, с.326-327.

64.Можейко М. 2009. Теория хаоса, или порядок через флуктуации // Философия в мире научного поиска. №12(82). Электронный ресурс. Режим доступа: <http://innosfera.by/node/607>

65.Моисеев Н.Н. 1987. Алгоритмы развития. М.: Наука, 304с.

66.Морен Э. 2007. Образование в будущем: семь неотложных задач / Синергетическая парадигма. Синергетика образования. М.: Прогресс-Традиция. с. 24–96.

67.Назаретян А.П. 2004. Универсальная перспектива творческого интеллекта в свете постнеклассической методологии // Вызов познанию: стратегии развития науки в современном мире / Отв. ред. Н.К. Удумян М.: Наука, с.389-434.

68.Ницше Ф. 1990. Так говорил Заратустра. Пер. с нем. В.В. Рынкевича, под ред. И.В. Розовой. М.: Интербук, 304с.

69.Ницше Ф. 1996. Злая мудрость. Афоризмы и изречения / [пер. с нем. К. Свасьяна] // Сочинения в 2 т. Т. 1. – М. : Мысль, 1996. с. 720-768.

70.Ницше Ф. 1996. О пользе и вреде истории для жизни // Ницше Ф. О пользе и вреде истории для жизни / Ф. Ницше [пер. с нем. Я. Бермана] // Сочинения в 2 т. Т. 1. М. : Мысль, с. 158 – 230.

71.Овидий Публий Назон. 1983. Любовные элегии. Метаморфозы. Скорбные элегии / Перевод с латинского С.В.Шервинского. М.: Художественная литература, с.5-879.

72.Овидий Публий Назон. 1994. Фасты // Овидий. Собрание сочинений в 2-х тт. Т.2. Пер. Ф. Петровского, М.: Студия биографика, 528с.

73.Орлова Э.А. 2012. Синергетические идеи в изучении микродинамики”// Культура и искусство, №4 (10), с.18-31.

74.Овшинов А.Н. 2018. Хаос и порядок – модусы социальной диффузии

как процесса (коммуникативный подход) // Гуманитарий Юга России, т.7, №5, с.63-75.

75.Петров П.А. 2017. Теоретические основания концепции “управляемого хаоса” в социальной философии // Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки. Т.8. №4, с. 77-87.

76.Платон. 1993. Пир / Пер. С.К. Апта // Платон. Соч. в 4 т. : Т. 2 / Под общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи. М.: Мысль, с.97-161.

77. Платон. 1994. Аксиох / Пер. С. Я. Шейнман-Топштейн // Платон. Соч. в 4 т. : Т. 3. Ч. 2. М.: Мысль, РАН ИФ, с. 603—611.

78.Платон. 1994. Тимей // Платон. Соч. в 4 т. : Т. 3. Ч. 1. М.: Мысль, РАН ИФ, с.495-588.

79.Плотин. 1995. Эннеады. Пер. с греч. и англ. К.: УЦИММ–ПРЕСС, 394с.

80.Потапов А.А. 2010. Б. Мальденброт — человек, «преодолевший пропасть размерностей» // Материалы IV Всероссийской конференции «Радиосвязь и радиолокация»ИРЭ РАН, Москва, 29 ноября-3 декабря 2010г., с.315-320.

81.Предборська І. М. 1995. Мінливість, соціум, Людина. Суми : Видавництво «Слобожанщина», 136 с.

82. Пригожин И.Р. 1960. Введение в термодинамику необратимых процессов. М.: ИЛ, 150с.

83. Пригожин И., Стенгерс И. 1986. Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой. М.: Прогресс, 432с.

84.Пригожин И.Р. 1991. Философия нестабильности // Вопросы философии. №6, с.46-52.

85.Пригожин И.Р. 2002. Кость еще не брошена // Синергетическая парадигма. Нелинейное мышление в науке и искусстве. Пер. с англ Е.Н.Князевой. М.: Прогресс-Традиция, с.15-21.

86.Пригожин И. 2006. От существующего к возникающему. Время и сложность в физических науках. М.: КомКнига, 296с.

87. Пуанкаре А. 1990. Наука и метод. Книга I. Ученый и наука. Глава IV. Случайность. М.: Наука // Электронный ресурс: Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/poincare/4.htm>

88. Рак И.В. 2000. Египетская мифология. СПб.: «Журнал “Нева”», «Летний сад», 212с.

89. Рендл М. 2014. Актуализация метафизического хаоса в современной философии // Вестник Волжского университета им. В.И. Татищева. № 3 (16), с. 127-136.

90. Ризниченко Г.Ю. 2010. Лекции по математическим моделям в биологии. М.– Ижевск: Институт компьютерных исследований, НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 560 с.

91. Рожанский И.Д. 1972. Анаксагор. У истоков античной науки. М.: Мысль, 320с.

92. Рожанский И.Д. 1989. Ранняя греческая философия // Лебедев А.В. Фрагменты ранних греческих философов. Т.1. М.: Наука, с.5-32.

93. Романов В.Л. 2000. Социальная самоорганизация и государственность. М.: РАГС, 141с.

94. Сачков Ю.В. 2010. Причинность. Новая философская энциклопедия: в 4т. М.: Мысль, Институт философии РАН; Интернет-версия: <https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH01beef7cc272acb9a82e9dbe>).

95. Секст Эмпирик. 1976. Против ученых // Секст Эмпирик. Сочинения в двух томах. Общ. ред. А. Ф. Лосева. Пер. с древнегреч. Т. 1. М.: Мысль. с. 61-376.

96. Семенова А.В. 2009. Теоретичні і методичні засади застосування парадигмального моделювання у професійній підготовці майбутніх учителів: автореф. дис. на здобуття наукового ступеня докт. пед. наук: спец. 13.00.04. ”Теорія і методика професійної освіти” . Тернопіль, 42 с.

97. Синергетика і освіта. 2014 / за ред. В.Г. Кременя. К.: Інститут обдарованої дитини, 348с.

98. Степин В.С. 2000. Теоретическое знание. М.: Прогресс-Традиция, 744с.
99. Столяров А.А. 1998. Фрагменты ранних стоиков. Т.1. М.: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 234с.
100. Теория и методология истории. 2014. Отв. ред. В. В. Алексеев, Н. Н. Крадин, А. В. Коротаев, Л. Е. Гринин. Волгоград: Учитель, 504 с.
101. Топоров В.Н. Хаос первобытный // Мифологии народов мира: Энциклопедия. М.: Советская энциклопедия, 1980. Т.2. с.581-582
102. Тураев Б.А. 1999. Введение. Отрывки финикийской космологии и мифологии Филона Бибилского // Финикийская мифология / Сост. Н.К. Герасимова. Под общ. ред. Ю.С. Довженко. СПб.: "Летний сад", Журнал "Нева", 331с., с. 39-68.
103. Финикийская история. 1999 // Финикийская мифология / Сост. Н.К. Герасимова. Под общ. ред. Ю.С. Довженко. СПб.: "Летний сад", Журнал "Нева", 331с., с.69-119.
104. Хакен Г. 2000. Основные понятия синергетики // Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов: сб. науч. трудов / Ред. кол. Степин В.С. М.: Прогресс-Традиция, с.28-55.
105. Хакен Г. 1980. Синергетика. М.: Мир, 405с.
106. Хакен Г. 2009. Самоорганизующееся общество // Синергетическая парадигма. Социальная синергетика: сб. статей. Ред.-сост. О.Н. Астафьева, В.Г. Буданов. М.: Прогресс-Традиция, с.350-370.
107. Хаос (мифология) // Википедия // <https://ru.wikipedia.org/wiki>
108. Чудов С.В. 2010. Современная физика и границы естественнонаучного познания»/ Электронный ресурс: Режим доступа: http://www.chronos.msu.ru/old/RREPORTS/chudov_sovremenna.htm
109. Элиаде М. 1998. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость. Пер. с фр. Е. Морозовой, Е. Мурашкинцевой; СПб.: Алетейя, 250 с.
110. Ярхо В.Н. 2001. Введение // Гесиод. Теогония // Гесиод. Полное

собрание текстов. / Пер. В.В. Вересаева, О.П.Цыбенко. Ком. О.П.Цыбенко и В.Н.Ярхо. М.: Лабиринт, 256с.

111.Ashby W. R. 1947. Principles of the Self-Organizing Dynamic System // Journal of General Psychology.V. 37. p. 125—128.

112.Baker S. 1995. Chaos theory in educational system: pricipals, perceptions of sensetive dependence on initial conditions. East Tennessee State University // Электроний ресурс: Режим доступа: // <https://dc.etsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4024&context=etd>

113.Chaos theory in the social sciences: Foundations and Aplications. 1996 // Ed. D. Kiel, E. Elliott. Michigan: University of Michigan Press, 330p. <https://muse.jhu.edu/book/6326>

114.Cutright M. 1997. Planning in higher education and chaos theory: a model, a method // paper presented at the Education Policy Research Conference (Oxford, March 15, 1997) // Электроний ресурс: Режим доступа: // <https://eric.ed.gov/?id=ED416741>).

115.Eusebius Pamphili. 1857. Praeparatio Evangelica (Εύσεβίου τού Παμφίλου εύαγγελικης'αποδείξεως βιβλία δέκα) // Patrologia Cursus Completus Series Graeca.Rec J-P. Migne Parisius. T. XXI, Col. 21–408

116.Haken H.1978. Synergetics. An Introduction. Nonequilibrium Phase Transitions and Self-Organization in Physics, Chemistry, and Biology (2nd Edition). Berlin—Heidelberg—New York. Springer-Verlag., 355p.

117. Lorenz E.N. 1965. A study of the predictability of a 28-variable atmospheric model // Tellus. Vol. 17, p. 321–333.

118.Lorenz, E.N. 1972. Predictability: does the flap of a butterfly's wings in Brazil set off a tornado in Texas? 139th Annual Meeting of the American Association for the Advancement of Science (29 Dec 1972), in Essence of Chaos (1995), Appendix 1, p.181.

119. Maldenbrot B. 1982. The Fractal Geometry of Nature.W.H. Freeman and Co, San Francisco, 460p.

120.Predborska I. 2006. The concept of «Multi-Dimensionality» in Social

Philosophy // The proceedings of the Twenty-first World congress of Philosophy.
Vol. 2. Ankara, pp. 17-22.

121. Prigogine I. 2000. The Die Is Not Cast. Futures. Bulletin of the World
Futures Studies Federation. Vol.25, № 4, p.17-19.

122. Skully S. 2016. Hesiod's Theogony: from the Near Eastern Creation
Myths to Paradise Lost. N.Y. Oxford University Press, 268p.

123. Toyryla H. 2000. Slimy stones and Philosophy // Scandinavian Jewish
Studies. Vol. 2I, No. 1-2, p. 91-110

124. Walcot P. 1966. Hesiod and Near East. Cardiff: Wales U.P., 154p.

РОЗДІЛ 2

СУТНІСНІ ХАРАКТЕРИСТИКИ СОЦІАЛЬНОГО ХАОСУ

2.1. Теоретико-методологічні засади дослідження соціального хаосу

Область соціального знання традиційно виступає в авангарді соціо-гуманітарних наук, оскільки всі соціальні теорії так чи інакше пов'язані з актуальним буттям людини у світі, з її нагальними проблемами, а також з її надіями і перспективами на майбутнє. Тому питання соціальної природи людини, її здатності до комунікації, встановлення соціальних зв'язків і відносин, питання влаштування і функціонування суспільства, політичної влади тощо відносяться до «вічних» соціально-філософських питань, починаючи з періоду Античності. Поява соціології та придбання соціальним знанням статусу науковості поряд з природничими науками в ХІХ в., з одного боку, було підбиттям деякого підсумку більш ніж двохтисячолітнього розвитку соціально-філософського знання. З іншого, спробою, розпочатої О.Конттом, побудови соціальної науки за класичним зразком природничо-наукового знання, з його орієнтацією на об'єктивність, закономірність, причинність, тощо. Однак, в повній мірі, реалізувати контовський проект "соціальної фізики" не вдалося, і в соціальних теоріях стали використовувати різні теоретико-методологічні підходи з різних дисциплін, починаючи від феноменології і герменевтики і закінчуючи загальною теорією систем і кібернетикою.

На сучасному етапі розвитку соціального знання склалася досить строката і мозаїчна картина соціальних теорій і практик, які являють собою широкий спектр інтерпретацій соціальної реальності, що неможливо редукувати до однієї якої-небудь наукової традиції або напрямку. У зв'язку з цим можна погодитися С.І. Платоновой, що "в даний час у соціальній науці склалася особлива когнітивна ситуація, яка характеризується мультипарадигмальністю соціального пізнання і переходом від моністичної інтерпретації соціальної реальності до плюралістичної. Щоб приймати і розуміти постсучасний світ, можна використовувати різні підходи і проводити дослідження в різних

парадигмах" [Платонова С.І., 2014, с.180].

Сучасний етап розвитку соціального знання також отримав назву "постнекласичний", оскільки він допускає множинність і плюралізм в теоретичних підходах і стратегіях, спрямованих на опис і пояснення соціальної реальності. Але цей плюралізм не є тільки результатом різних дослідницьких настанов, принципів і передумов пізнання, тобто він не носить тільки гносеологічний характер. Але він звернений і до онтологічного аспекту: сучасний світ є складним і багатовимірним, в ньому існують не тільки "соціальні нерівності між сучасними товариствами, а й різні соціальні уклади, соціальні світи. Світ не тільки нерівний, світ різний" [Платонова С.І. 2017, с.137].

Дійсно, тенденція глобалізації співіснує сьогодні поряд з протилежною їй тенденцією до збереження локальних соціо-культурних цілісності. Цей феномен дозволив ввести у науковий обіг такий термін як "глокалізація" (Р. Робертсон), що представляє поєднання двох понять "глобалізації" і "локалізації". Цікавою інтерпретацією і поясненням складних процесів світу, що глобалізується є концепція П.К. Гречко, в якій він вказує джерело сучасних протиріч: "процес глобалізації в сучасному світі навряд чи є суцільним, фронтальним. Структура глобалізації дискретна, преривчаста. Складається вона з окремих інтенсивностей (концентрацій, кристалізацій). Їх-то ми і називаємо анклавом (осередками-анклавом)" [Гречко П.К., 2006, с.47]. Розподіл на анклав і периферію, на думку П.К. Гречко, і становить особливість глобалізаційних процесів і створює головну складність їх досягнення. Поняттям "анклав" позначається виділена територія, де інтенсивно проходить комунікація і глобалізація, і де активно розвиваються новітні технології. Але анклав є повністю відірваним від периферії, тобто інших територій, незачеплених глобалізацією, які живуть у своєму історичному ритмі і часу. Анклав і периферія - це два різні способи життя у сучасному світі, два полюси, у них

різне переживання історичного часу, вони мають різні ступені розвитку, їх цілі та інтереси також різні. Анклав і периферії навіть "погано, а то і зовсім не розуміють один одного" [Гречко П.К., 2006, с.48].

Отже, як вважає автор, "можна уявити собі таку картину: 70% населення Землі живе в минулому (у різному минулому), 25% - в сьогоденні (в сучасності), 3% - в майбутньому, ну а решта просто маргінали - вони випадають з всякого часу. Так що ситуація наша - це класичне «розпався зв'язок часів», а скупчення, нагромадження різних часів і дуже складна діалектика їх взаємозв'язку. На вузько професійною мовою це звучить як сімультантність, або одночасність різночасного" [Гречко П.К., 2006, с.48-49].

Таким чином, повертаючись до соціальних досліджень, можна відзначити, що методологічний арсенал соціальних наук потребує поліпарадигмальності і нових епістемологічних принципів, які дозволяють вивчати ці складні соціально-політичні, економічні, культурні взаємозв'язки і відносини, що виникають і переплітаються у соціальній реальності. На цій підставі в соціальних науках з'являється необхідність в появі нового нелінійного мислення, нового синергетичного світогляду: "синергетика є однією з сучасних дослідницьких програм, програмою міждисциплінарних, або трансдисциплінарних, досліджень. Судячи з усього, саме ця область знання ініціює глибокі зміни в методологічних підставах сучасної науки, в філософському погляді на світ, в самому стилі наукового мислення. Сьогодні формується якийсь новий нетрадиційний погляд на світ - синергетичне бачення світу" [Князева Е.Н., 2000., с.244].

Синергетичне бачення передбачає перехід від традиційного розуміння буття як сталого, вже сформованого і упорядкованого до буття-становлення, до взаємного спів-існування нового і старого, до дослідження процесуальності, невизначеності, нестійкості. "У новій - синергетичній - картині світу акцент падає на становлення, коеволюцію, когерентність,

кооперативність елементів світу" [Князева Е.Н., 2000., с.244]. Тому у науковий лексикон соціального знання входять такі поняття як "соціальний хаос", "соціальний порядок", "соціальна самоорганізація", "біфуркація", "флуктуації", і багато інших. Таким чином, в рамках синергетичного бачення соціальної реальності проблема "соціального хаосу" знаходить своє вираження і пояснення. Більш того, незважаючи на те, що саме поняття "хаос", яке в значенні безладу, руйнування, порушення функціонування і інше, існувало в соціальних науках раніше, проте, слід погодитися з думкою В.В. Волошкової, що "теоретичний і методологічний прорив у співвідношенні проблеми порядку та хаосу .. був пов'язаний з появою синергетики" [Василькова В.В., 1999, с.5].

Дійсно, питання соціального порядку і безладу були порушені ще Н. Макіавеллі в роботі "Історія Флоренції" (1532 р), в якій він пропонує ідею циклічної періодизації соціального розвитку: "переживаючи безперервні перетворення, всі держави зазвичай зі стану впорядкованості переходять до безладдя, а потім від безладу до нового порядку. Оскільки вже від самої природи речей цього світу не дано зупинятися, вони, досягнувши певної досконалості і будучи вже не здатні до подальшого підйому, неминуче повинні приходити в занепад, і навпаки, перебуваючи в стані повного занепаду, до межі підірвані заворушеннями, вони не в змозі пасти ще нижче і в разі потреби повинні йти на підйом. Так ось завжди все від добра знижується до зла і від зла піднімається до блага. Бо чеснота породжує світ, світ породжує бездіяльність, бездіяльність - безлад, а безлад - смерть і відповідно - новий порядок породжується безладом, порядок народжує доблесть, а від неї виникають слава і благоденство" [Макіавеллі Н., 1987, с.5]. Будуючи ланцюжок взаємних перетворень порядку і хаосу, італійський мислитель не дає іншого пояснення, окрім як посилення на "природу" речей, тобто він не прагне до розкриття внутрішнього механізму цих змін.

Циклічна картина розвитку суспільств Н.Маккіавеллі не отримала широкого поширення, оскільки була витіснена іншою концепцією - ідеєю розвитку, яка пропонувала шлях упорядкування хаосу і затвердження загальної системи соціального порядку, яка мислилася як найбільш досконалий стан суспільства. Так, вже Т. Гоббс ввів цю нову модель соціального устрою на підставі одномоментного акту "підписання суспільного договору". В "Левіафані" англійський філософ пропонує позбутися загального хаосу - "війни усіх проти усіх" - на підставі подолання індивідуальної свободи, тобто за рахунок укладення "суспільного договору", в якому держава утверджується як єдиний керуючий центр, який створює і підтримує соціальний порядок [Гоббс Т., 2000.]. Ця модель соціального порядку за рахунок подолання індивідуального хаосу стала основною в соціальному знанні в класичний період його розвитку. Більш того, у соціальних філософів XVIII-XIX ст. і класиків соціології (О.Конт, Е.Дюркгейм, Г. Спенсер, К. Маркс та ін.) вона отримала подальший розвиток. Наприклад, О. Конт, розділяючи соціальне знання на дві частини: соціальну статику і соціальну динаміку, проте, вважав, що динаміка передбачає лише розвиток статичної, яка забезпечує твердження і збереження соціальної рівноваги і порядку [Соболевська М.А., 2013]. Навпаки соціальна статика досліджує структуру людського колективу і умови існування властиві всім людським суспільствам, а також вона формує для них загальні закони гармонії.

Для Е. Дюркгейма соціальний порядок у суспільстві має бути заснований на понятті "солідарність": "очевидно і загально визнано, що соціальна солідарність в тій чи іншій формі завжди перебувала в центрі уваги Дюркгейма. Власне, для нього вона виступає як синонім нормального стану суспільства, а її відсутність - як відхилення від нього або соціальна патологія. Тема солідарності проходить червоною ниткою через усю його творчість. Його перший лекційний курс у Бордоском

університеті, прочитаний в 1887-1888 рр., не випадково називався «Соціальна солідарність», а докторська дисертація «Про поділ суспільної праці» (1893) була присвячена цій же темі "[Гофман А.Б., 2013, с.113].

Т. Парсонс також вважав проблему соціального порядку однією з найважливіших у соціальній теорії, називаючи її "Гоббсовою проблемою", оскільки, на його думку, саме Т. Гоббс вперше розкрив протиріччя, що виникають при формуванні суспільства, яке складається з автономних, раціонально мислячих і вільних індивідуумів в єдине ціле. Але для нього рішення Гоббса уявлялося непереконаливим, через його недовговічність і можливість повернення до вихідного стану хаосу: "відносна стійкість справжнього стану речей визначається постійним нагадуванням про можливість занурення в хаос, а отже, умовності і ненадійності існуючого порядку" [Будрайтскіс І., 2019]. Адже єдиною силою, яка підтримує порядок в концепції Гоббса, є примус громадян з боку держави до збереження суспільного договору і введення санкцій проти тих, хто не хоче підкорятися. Але відомо, що будь-яка соціальна система, заснована на примусі не може довго і стабільно розвиватися.

Тому американський соціолог запропонував специфічно соціологічне рішення проблеми порядку, стверджуючи, що для кожного суспільства слід створити особливу систему норм і цінностей, яка суспільно поділяється усіма: "... саме ця інтерсуб'єктивна значуща система цінностей уможлиблює укладання та виконання довгострокових зобов'язань акторів один перед одним, без чого не можна уявити ніяку кооперацію як реалістичну опцію. Адже якщо усі суб'єкти соціальної дії будуть переслідувати лише егоїстичні цілі, ... тоді громадська інтеграція стає в принципі неможливою, оскільки автоматично виникає нерозв'язна проблема їх (раціональної) недовіри один до одного" [Кільдюшов О., 2016, с.135]. Однак і ця позиція вразлива для критики, оскільки незрозуміло яким чином, ця нормативно-ціннісна система повинна бути заданою у

суспільстві.

Таким чином, проблема соціального порядку, яку намагалася вирішити соціально-філософська думка протягом кількох століть залишається актуальною і зараз. «У цьому сенсі формулювання Парсонсом Гоббсової проблеми є продовженням тривалої інтелектуальної традиції тематизації порядку як гостро актуального в умовах Модерну питання як для соціальної теорії, так і політичної практики. І сьогодні в набагато меншому ступені, ніж у період формування канону соціологічної класики, є підстави вважати, що ця проблема може бути остаточно вирішена або знята з теоретичної або громадської порядку денного» [Кільдюшов О., 2016, с.142].

Тому робилися спроби її вирішення в рамках посткласичних соціальних теорій П. Бурд'є, А. Гідденса, П. Бергера, Т. Лукмана і ін. Як відзначає Рубанов А.В. : "сучасні філософи віддалилися від дюркгеймовської традиції віддавати пріоритет структурним детермінантам соціальних процесів і стали підкреслювати активну роль членів суспільства, які індивідуально і колективно беруть участь у громадському житті та впливають тим самим на його перебіг і розвиток. В результаті їх спільних інтелектуальних зусиль функціонування і розвиток суспільства сьогодні розглядається як загальний підсумок дій всіх соціальних агентів (суб'єктів) "[Рубанов А.В. 2017, с. 53]. Іншими словами, акцент в сучасних дослідженнях перемістився з пошуку стабільних і незмінних структур на дослідження людських дій, тобто з вивчення нерухомих елементів соціального життя на динамічні аспекти функціонування суспільства. Це призвело до нової інтерпретації самого поняття суспільство - по-перше, воно стало розглядатися з точки зору, такого, в якому постійно відбуваються зміни. По-друге, причини цих змін визначаються як активність соціальних індивідів, які створюють різні конфігурації соціальних структур, що також змінюються у часі. Отже,

сучасні соціальні теорії роблять акцент на мінливості, плинності суспільства (З.Бауман), його структуризації (А. Гідденс), і тощо.

Введення синергетики як теорії самоорганізації стало значущим для сучасної соціальної теорії, оскільки в ній пропонується новим погляд на проблему соціального порядку, виходячи з фундаментального положення про єдність і нерозривність порядку і хаосу. "Синергетичну теорію самоорганізації можна вважати найбільш повною, інтегральною теорією порядку і хаосу, тому що вона досліджує різні фази (етапи) еволюції порядку (його виникнення, розвитку, самоускладнення і руйнування) і прояви різної ролі хаосу на цих етапах" [Василькова В.В., 1999, с. 188-189]. Але щоб дати синергетичне опис соціального порядку і соціального хаосу, перш за все, необхідно звернути увагу на нове трактування цих понять у синергетиці, що виникла під впливом природничих наук. Особливо це може бути застосовано до поняття "хаос", оскільки воно отримує інше значення.

Перш за все, соціальний хаос - це "не конгломерат умертвіння утворень, а живий, динамічний безлад процесів, що змінюються, і відповідних їм соціальних спільнот, що народжуються, функціонують і відмирають. Соціальний хаос - це не будь-яка аморфність, невизначеність. Навпаки, - виявляються його найрізноманітніші особливості, специфічні характеристики ..." [Тішин А.І.] По-друге, соціальний хаос відрізняється від безладу: "це важливо розуміти різницю між хаосом і безладом. У загальноприйнятому вживанні "хаос" є синонімом "безладу". Але у математичному сенсі, однак, хаос скоріше є "порядком без періодичності і стабільності" [Colijn C., 1999]. Можна також використовувати визначення "хаосу" запропоноване Е. Ласло: "у своєму термінологічному значенні «хаос» використовується для позначення тонкого, складного і незвично чутливого порядку ... або як складної непередбачуваної форми порядку "[Ласло Е., 1995, с.4]. По-третє, "хаос - не аномальний, а цілком закономірний, природний стан, типовий для усіх соціальних систем. Він періодично наздоганяє систему, і ця неминучість робить його швидше

правилом, ніж винятком у соціальному житті індивідів та спільнот" [Баченов В.А., 2003].

Вперше предметом філософського аналізу поняття "соціальний хаос" стало у дисертаційній роботі Л.Бляхера "Соціальний хаос: філософський аналіз і інтерпретація" (1998). Пропонуючи свою концепцію соціального хаосу, автор спирався на концепцію хронотопу М. Бахтіна і розглядав хаос з позицій комунікативного підходу. Тому він визначав соціальний хаос через поняття соціального порядку: "в період, коли одна соціальна система вже зруйнована, а інша ще не склалася, виникає особливий якісний стан соціального хронотопу - соціальний хаос" [Бляхер Л., 1998, с.8]. Особливість хаосу як стану суспільства полягає в тому, що він є деструктивним, в ньому відбувається втрата минулого порядку і виникають такі явища як "атонія" і "ахронія". "Атонія" означає розрив соціального простору на локальні топоси, тобто порушення цілісності суспільства і його системи комунікації. Автор звертає увагу на те, що "атонія" призводить до розпаду загальнозначущих смислів в результаті їх неузгодженості, "автономного дрейфу за неузгодженими траєкторіями" [Бляхер Л., 2005, с. 16]. "Ахронія" вказує на "безчасовість", тобто руйнується інтерсуб'єктивність часової шкали і індивіди виявляються в ситуації, коли минуле, сьогодення і майбутнє "постійно і безсистемно міняються місцями" [Бляхер Л., 1998, с. 12].

У періоді соціального хаосу, на думку Л. Бляхера, формуються особливі соціальні страти (простори), в яких все ж виникають вогнища соціальної комунікації, однак, ці локуси - віртуальні. Іншими словами, вони виникають тільки в ході особливої кризової комунікації (соціальний хаос), в минулому докризовому стані суспільства їх ще немає, а новому упорядкованому стані їх уже немає. Єдиною методологічною базою, яку визначає автор, як відповідну для дослідження цих віртуальних просторів, є "парадигма" М. Бахтіна, точніше його теорія висловлювання, яка показує

як можливе утворення нових смислів і висловлювань в ситуації спілкування "Я" і "Інший". Таким чином, в концепції Л. Бляхера соціальний хаос представлений як "нехороший період" між двома порядками" [Воробйов Г.А. 2017, с.40]. На думку Л. Бляхера, "до категорії хаосу сходять такі поняття, як ентропія, аномія, катастрофа, катаклізм, соціальний вибух, що позначають різні грані і аспекти розпаду соціальних структур, коли в атмосфері тотальної деструкції зникає очевидна логіка подій, коли в катаклізмах світ, який стає дибки, починає стикатися все з усім, а людям починає представлятися, ніби руйнується сама субстанція цивілізації і настає "кінець світу" [Бляхер Л., 1998, с.16].

Серед прихильників даного підходу до соціального хаосу можна назвати Павлова П.А. і Павлова О.П., які визначають соціальний хаос з онтологічних позицій: "соціальний хаос є характеристика стану людського буття, що «випадає» з подієвого хронотопу соціального світопорядку. Подія - є стан спільності, со-присутності людей, світ, який людина розділяє з іншими" [Павлов П.А., Павлов А.П., 2015-го, с.137]. Тому період соціального хаосу супроводжують такі явища як зміна історичного часу, розриви міжпоколінних зв'язків і відносин, руйнування загальнозначущих соціальних установок і міфів, розрив соціальної солідарності, нечутливість до інших індивідам, тощо. Всі ці явища, на думку авторів, призводять до ще більш негативних наслідків, до руйнування соціальної реальності, соціального порядку як причетності і подієвості. "Це призводить до того, що актори соціального порядку випадають з процесу соціального відтворення, оскільки втрачають здатність розпізнавати соціальну реальність, яка «дробиться», розмивається, трансформується в схематизм, симулякри. Настає "час (точніше лихоліття) «незнайденності», нечутливості акторів до соціального світу і, в кінцевому рахунку, до самого себе, до свого буття" [Павлов П.А., Павлов А.П., 2015 року, с. 139]. Таким чином, соціальний хаос в цьому випадку представлений як певна

"онтологічна криза", яка охоплює суспільство і приводить до руйнування соціальних зв'язків і відносин, до втрати соціальної солідарності, загальних смислів і тощо. Значення соціального хаосу представлено як повністю деструктивне і негативне, соціальний порядок зазначений як єдина умова існування суспільства, його фундаментальна основа. При цьому важливим компонентом соціального порядку є наявність загального простору соціальної комунікації між індивідами, що проявляється у соціальній солідарності.

Однак таке трактування соціального хаосу як розриву соціальності потребує перегляду, оскільки вона будується на модерністських підставах класичних соціальних теорій, які віддають пріоритет порядку над хаосом, котрі виголошують одномірність конституювання соціальної реальності. У той час як у сучасному трактуванні соціальність є складною і багатовимірною, в якій присутня соціальна топологія, тобто поділ соціального простору на різні локальні простори. Більш того, історичний час у сучасному соціумі також неоднорідний. Тому сьогодні відбувається перехід до плюралістичної онтології соціальної реальності, що більш відповідає складному і глобальному світу.

У синергетичній концепції В. Бранський, запропонованої ним у роботі "Соціальна синергетика як постмодерністська філософія історії" (1999), поняття соціального хаосу набуває зовсім інший зміст. Він вважає, що хаос "володіє творчою силою, здатністю, породжувати новий порядок" [Бранський В., 1999, с. 118]. Однак цей порядок не є наслідком деякого зовнішнього впливу на суспільство і його структури, але, навпаки, порядок породжується спонтанним чином на основі процесу самоорганізації суспільства. Завдяки самоорганізації, на думку В.Бранського, що складається з одночасної дії двох протилежних процесів - ієрархізації і дезієрархізації, в суспільстві виникають нові структури. "Ієрархізація є послідовним об'єднанням елементарних дисипативних структур у

дисипативні структури більш високого порядку; деієрархізації - послідовний розпад складних дисипативних структур на більш прості. Практично це проявляється, зокрема, в періодичному освіту грандіозних імперій і їх подальшому катастрофічному розпад. Однак подібна картина спостерігається не тільки в сфері політичних, а й будь-яких інших соціальних інститутів" [Бранський В., 1999, с. 118]. Основним моментом регулюючим самоорганізацію у суспільстві є соціальний вибір, який в свою чергу, залежить від природи соціальної системи і від характеру зовнішнього середовища, яка взаємодіє з нею. В цьому випадку, соціальний хаос виконує функцію "киплячого котла", в якому дозрівають нові соціальні структури, що виводить суспільство на нову сходинку розвитку.

В роботі В.В. Василькової "Порядок і хаос в соціальних системах" (1999) також розглядається роль соціального хаосу, як основного елемента необхідного для упорядкування і розвитку соціальної системи. При цьому автор виділяє конструктивну і негативну сторону хаосу: "... хаос відіграє різну роль (як руйнівну, так конструктивну) в організації порядку на різних етапах порядкуутворення" [Василькова В.В., 1999, с.5]. Більш того, коли встановлений соціальний порядок в системі хаос "не зникає", а присутній на мікрорівні, тобто система являє собою в цілому синтез порядку і хаосу: на макрорівні створюється впорядкованість, але на мікрорівні зберігається хаотичність. Ця хаотичність стає важливим компонентом розвитку системи, тому "хаос треба розуміти і приймати: розуміти його творчу роль в мікроорганізації і приймати як загальний і неминучий елемент у загальній картині світобудови" [Василькова В.В., 1999, с.6].

У роботі української дослідниці Л.Д.Бевзенко "Соціальна самоорганізація. Синергетична парадигма: можливості соціальних інтерпретацій" (2002) вказується на існування двох видів порядків у

соціальної системі: організаційного і самоорганізаційного. Процес підтримки цих порядків різний: в першому випадку діють традиційні методи - закони, проекти, норми, укази і тощо, все те, що зовнішнім чином регулює життя індивіда і суспільства. Другий рівень пов'язаний з бажаннями, переживаннями індивіда, його залученістю в міфи, ігри, інші різні форми активності, які пов'язані з ірраціональними мотивами і мотивами. Стабільність і нестабільність розвитку суспільства залежить від міри його "ентропії" і її проявів на кожному з рівнів порядку: "... ми будемо стверджувати, що основну, базову роль в утворенні й утриманні загального соціального порядку грають самоорганізаційні механізми. Організаційні механізми можуть працювати ефективно тільки за умови опори на знання законів самоорганізації. В іншому випадку, породжувані організаційно проекти будуть руйнуватися, залишатися нереалізованими в силу все тієї ж внутрішньої активності середовища, яке в даному випадку працює на опір" [Бевзенко Л.Д. 2017, с.10]. Тому часто суспільство, яке видається організованим зовнішнім чином, може швидко зруйнуватися і зміниться під впливом здавалося б незначних факторів. Насправді у такому суспільстві за зовнішньою низькою ентропією на організаційному рівні, відбувається зростання соціальної ентропії на самоорганізаційному, що, власне, і призводить в кінцевому підсумку до розпаду суспільства.

Пов'язуючи соціальний хаос з поняттям соціальної ентропії, Л. Бевзенко показує, як можна регулювати соціальний хаос, визначати його міру і на цій підставі стабільність або нестабільність того чи іншого суспільства. "У поняття «ентропія» є кілька дуже важливих призначень. По-перше, це завдання відбивати зв'язок між системним порядком і хаосом: не випадково, згідно найбільш поширеній дефініції, ентропія - це міра системного хаосу. Але для нас важливим є й інше призначення цього поняття - здатність органічно пов'язувати мікро- і макрорівні соціальної системи" [Бевзенко Л.Д. 2017, с.12]. Таким чином, у концепції Л.Д. Бевзенко

соціальний хаос має цілком чітко визначену міру - соціальну ентропію, що дозволяє не просто констатувати факт дії самоорганізаційних механізмів у суспільстві, а й визначати їх рівень розвитку, роблячи потім висновок про стабільність і нестабільність суспільства в цілому.

Також у дисертаційному дослідженні Н.О. Омельченко вперше в Україні поняття соціального хаосу і його експлікацій вивчається за допомогою соціально-філософського аналізу. Так, на думку Н.Омельченко, соціальний хаос описує "стан складної нелінійної соціальної системи, яке відображає домінування процесів дезорганізації над процесами організації і специфічне положення розвитку соціальної системи, в якій відбувається перехід в нову якість структур і процесів, що обумовлене сутнісними характеристиками нового соціального порядку" [Омельченко Н., 2006, с. 7]. Крім того, соціальний хаос сприяє трансформації соціальної системи, яка являється відкритою і складною, схильною до самоорганізації. На думку автора, діючою силою хаосу є діяльність по задоволенню потреб особистості і суспільства, тому в структурах соціальної системи, які неадекватні цим потребам виникають процеси дезорганізації. Нова соціальна структура з'являється в результаті встановлення нового порядку через хаос, який виникає в результаті загострення протиріч між процесами організації і дезорганізації. Таким чином, згідно з Н. Омельченко, соціальний хаос проходить наступні стадії: соціальна криза, соціальний вибух і деструкція, що показує його закономірний характер. Але в різних історичних суспільствах соціальний хаос проявляється по-різному: "рішення протиріч між процесами дезорганізації і організації в історичній динаміці залежить від процесів глобалізації та інтеграції, які зумовлюють чутливість конкретного суспільства до соціальних трансформацій, що відбуваються в інших соціальних системах" [Омельченко Н., 2006, с.12]. Трансформації самої соціальної системи також можуть носити різний характер, це залежить, по-перше, від стадії

соціального хаосу, тобто, чим глибше хаос, тим радикальніші і масштабніші зміни. По-друге, важливо де саме відбуваються зміни у суспільстві, тобто залежить від сфери соціальних протиріч у суспільстві: політична, економічна, соціальна, духовна і ін. Нарешті, автором був проведений аналіз розвитку соціального хаосу в сучасному українському суспільстві в 2001-2005рр. і показані шляхи його подолання.

Але найбільш повно, на нашу думку, представлені конструктивні характеристики соціального хаосу Н.В. Спицей: "по-перше, він (*соціальний хаос – Г.С.*) необхідний для виходу системи на один з атракторів, на одну з можливих структур. По-друге, становить основу механізму об'єднання простих структур у складні, механізм узгодження темпів їх еволюції. Він виступає тут як спосіб ускладнення організації і спосіб гармонізації темпів розвитку різних фрагментів складної структури ... По-третє, він може виступати як механізм перемикання, зміни різних режимів розвитку системи, переходів від однієї відносно стійкої структури до іншої. Він, нарешті, замикає цикли взаємного перемикання режимів, оскільки розпад складних структур через нерівноважність поблизу моменту загострення є неминучим, хаос в цьому аспекті проявляється як спосіб виживання системи "[Спиця Н.В., 2010, с. 160].

Таким чином, методологічні підстави дослідження соціального хаосу пов'язані з синергетикою як загальнонауковою дослідницькою програмою, що дозволяє експлікувати на область соціального знання теорії та концепції з природничих наук, зокрема теорію динамічного хаосу. На її підставі в соціальних науках була запропонована концепція "соціального хаосу", яка отримала у сучасних соціально-філософських дослідженнях широке поширення. Крім того, постнекласичний етап розвитку соціального знання представлений теоріями П.Штомпки, П.Бурд'є, А. Гідденса, П. Бергера, Т.Лумана і ін. показав необхідність досліджень проблем соціального порядку за допомогою нових методологічних

принципів, оскільки попередні класичні теорії О. Конта, Г. Спенсера, Е. Дюркгейма, К. Маркса та ін., давали одновимірну картину соціальної реальності. Сьогоднішній світ виходить за вузькі "теоретичні" рамки класичних теорій, оскільки він відрізняється нестабільністю, мінливістю, багатомірністю, складною топологією соціального простору і неоднорідністю історичного часу. Отже, поліпарадигмальність і трансдисциплінарність стають важливими характеристиками сучасного соціального пізнання.

У зв'язку з цим теорія соціальної самоорганізації, запропонована в рамках синергетичного підходу, дозволяє розширити теоретико-методологічний арсенал соціальних наук. Тому в соціальне знання входять такі поняття як "соціальний порядок", "соціальний хаос", "соціальна самоорганізація", "соціальна складність", "біфуркація", т.д. Теорія соціальної самоорганізації дає нове бачення процесів соціальних трансформацій і змін, оскільки вона розкриває найважливішу роль хаосу у встановленні нового соціального порядку, що представляє собою ускладнення і розвиток соціальної системи на структурному рівні. Соціальний хаос, на нашу думку, є необхідним і постійно присутнім елементом складної соціальної системи, що самоорганізується, який сприяє її зміні й розвитку.

2.2. Теорія соціальної самоорганізації та засоби взаємодії з соціальним хаосом

Виникнення теорії соціальної самоорганізації в соціальному знанні ґрунтується на загальних філософських положеннях, що відносяться до синергетичного світогляду, який приймає ідеї становлення, розвитку та мінливості, властиві природній і соціальній реальності, як фундаментальні і онтологічні. Дійсно, можна погодитися з твердженням В.Л. Романова, що «буття немислиме без невинного просування, переходів з одного стану в інший. Соціальне життя, тобто життя товариств, життя людини у суспільстві в

будь-яких його проявах є спрямований у майбутнє потік незворотних змін, одні з яких сприяють життю, інші руйнують його» [Романов В.Л., 2001., с.91]. В цьому безперервному потоці соціальних змін і розвитку виникають і стикаються між собою різні форми організації і дезорганізації, соціального порядку і соціального хаосу. Ці процеси, що існують у будь-якому людському суспільстві, дозволяючи висунути ідею «соціального становлення» як онтологічної характеристики людського суспільства: «так все суще у соціальному світі постає як безперестанне рухоме від одного стану до іншого, що постійно стає чимось іншим. У цьому процесі, що самоорганізується розкривається феномен соціального становлення»[Романов В.Л., 2001., с.91].

Феномен соціального становлення може бути представлений різним чином. Так, в класичних соціальних теоріях (О. Конт, Г. Спенсер, К. Маркс) домінувало уявлення про те, що суспільство може бути представлено з двох позицій: зміни і структурності. Перший аспект відображає можливість постійного розвитку суспільства, тобто присутності в ньому соціальних змін, другий аспект вказує на системність суспільного життя, його стійкість і впорядкованість. У О. Конта ця ідея знайшла відображення у поняттях «соціальної стативи» і «соціальної динаміки», Г. Спенсер виділяв «структуру» і «функцію» як дві основні сторони життя суспільства. Також обидва західних класика соціально-філософської думки вважали, що «структура», або «соціальна статива» як стан суспільства існує незалежно від його динаміки. Вважалося, що «структура» показує необхідність встановлення у суспільстві соціального порядку, тобто його внутрішньої стійкості і здатності до подолання зовнішніх впливів. Тому зусилля дослідників (Е.Дюркгейм, М.Вебер та ін.) юули спрямовані на пошук механізмів і засобів встановлення порядку у соціальному житті, інтеграції і цілісності суспільства. Найбільшою мірою цей підхід знайшов відображення у системному погляді на суспільство, який представляє його як цілісність, яка перевершує окремі елементи, тобто як стабільну ієрархічну функціональну систему (Т.Парсонс).

Цікаво, що поява численних соціальних утопій, пов'язана з концепцією

«ідеального соціального порядку» у Платона, тобто збігається з його поняттям «ідеальна організація» (Платон. Держава). Дійсно можна виявити взаємозв'язок між ідеєю «ідеального соціального порядку» і принципом системності соціального життя. «Модель соціального порядку, представленого в утопіях - це різновид порядку нормативного (гомеостатичного). Зasadничим принципом соціального життя є системна упорядкованість - зміцнення соціальної структури за допомогою ієрархієризації і суворої функціональної визначеності її складових елементів, а також управління як цілеспрямованої діяльності з підтримки сталого передбачуваного стану суспільства» [Кузнєцова М.А., 2004, с. 10].

Такий соціальний устрій, по суті, як справедливо вказує Я. Щепанський, є «соціальною організацією», яка виявляється в тому, що «існує система (способів) зразків діяльності індивідів, підгруп і інститутів, засобів соціального контролю, соціальних ролей і систем цінностей, які забезпечують спільне життя членів спільності, гармонізує їх устремління і дії, встановлює допустимі способи задоволення потреб, вирішує проблеми і конфлікти, що виникають в ході спільного життя» [Щепанський Я., 1969, с.110].

Більш того, в античних і середньовічних вченнях про суспільство домінувала ідея «соціального перетворення», тобто такої зміни у соціальному житті поліса і / або держави, яка спрямована на застосування певних заходів для устрою соціального життя відповідно до уявлень про нього. «Під соціальним перетворенням розуміється сукупність або система усвідомлених різним чином заходів і дій (акцій), що мають на меті зміну суспільного життя відповідно до визначеного умоглядним уявленням про неї. Власне зміна суспільного буття передбачає трансформацію в тому чи іншому вигляді громадських відносин (наприклад, відносин власності), соціальної структури і суспільних інститутів, включаючи політичні» [Федоров І.О., 2007, с.22]. Особливістю цієї філософської ідеї є класичні уявлення про те, що існуючий (наявний) соціальний порядок є незадовільним в силу певних причин і факторів різного характеру, тому необхідною є його зміна і трансформація. Це є

можливим на підставі людських зусиль і реформ, на підставі апеляції до розуму, тобто певний політичний діяч висуває нові ідеї про ідеальний порядок у суспільстві (суспільний ідеал), який протистоїть дійсному порядку (Платон, Арістотель). Таким чином, у класичний період соціальне становлення розглядалося з точки зору встановлення у суспільстві певної системи соціальної організації. Якщо існуюча соціальна організація визнавалася незадовільною, то слід шукати причини цього і змінити її шляхом перетворення і реформування. Способи соціальної зміни в античності, а потім і в епоху Середньовіччя представлені як цілком очевидні і досяжні: суспільство змінюється під впливом певних ідей (реформ), які здійснюються тими чи іншими політичними діячами.

Однак у сучасному постнекласичному соціальному знанні ці уявлення зазнали значних змін під впливом нових синергетичних ідей і парадигми складності. Так, ключовим для соціального життя сучасного суспільства визнається поняття «самоорганізація». Воно було введено у широкий науковий обіг завдяки роботам У.Р. Ешбі. «Виникнення терміна «самоорганізація» пов'язано з ім'ям У.Р. Ешбі, внесок якого у розвиток кібернетики полягає у винаході гомеостата для опису широкого кола систем зі зворотним зв'язком, формулюванні закону про необхідне розмаїття (закон Ешбі)» [Шестакова Е.В., 2012]. Однак У. Ешбі застосовував і розробляв поняття про самоорганізаційну систему (гомеостат) виключно для кібернетики і біології. В даний час, як зазначає Т.В. Кондратьєва, «теорія самоорганізації торкнулася практично всіх галузей науки. Більшість досліджень мають міждисциплінарний характер, об'єднуючи філософію, фізику, хімію, математику, біологію, кібернетику, соціологію, економіку» [Кондратьєва Т.В., 2015].

Одним з факторів, який сприяв такому широкому поширенню теорії саморганізації є те, що ідея самоорганізації відноситься до числа базових ідей концепції універсального еволюціонізму, яка була запропонована в 1990-х рр. минулого століття російськими вченими М.М. Мойсеєвим і С.П. Курдюмовим. Останній запропонував модель «еволюційної динаміки», яка будується на наступних висновках: «для еволюції системи, що розвиваються в режимі з

загостренням, характерні: а) наявність декількох стадій; б) прискорення розвитку з часом, що виражається в скороченні тривалості стадій і нарощуванні загального темпу розвитку; в) посилення нестійкості розвитку; г) зміна характерних розмірів структур. Остання стадія еволюції - це вибуховий розвиток (blow-up), що закінчується колапсом або радикальним поворотом з народженням природних, соціальних чи культурних інновацій. На певній стадії структури можуть формуватися, на інших стадіях розпадатися, існують періоди стійкого швидкого зростання і періоди криз, дезінтеграції структур, які з неминучістю закінчуються формуванням нових структур» [Куркіна Е.С., Князева Е.Н., 2013].

На підставі цієї моделі, як вважав С.П. Курдюмов, стає можливим побудувати математичну модель глобальних історичних процесів. «Нові результати з моделювання глобальних історичних процесів отримані в роботах учнів і продовжувачів справи Курдюмова. У цих роботах були досліджені основні тренди та історичні цикли розвитку, проаналізовано особливості розселення людей і розвитку просторових структур: міст, держав, імперій, геополітичних і економічних спільнот на кожному історичному етапі, співставленим з етапом розвитку в режимі з загостренням, визначені деякі риси майбутньої цивілізації» [Куркіна Е.С., Князева Е.Н., 2013].

Дійсно завдяки цим роботам (О.С. Куркіної, О.Н. Князевої і ін.) були отримані загальні висновки, що стосуються особливостей еволюційного розвитку великих історичних систем (цивілізацій) [Куркіна Е.С., Князева Е.Н. 2010; 2011]. До них належать такі висновки: структури соціального світу є метастабільними, в моменти їхнього максимального розвитку (розквіту) посилюється їх нестійкість, в результаті нерівноважності відбувається періодичний розпад складних структур і формування нових (на підставі культурних і соціальних інновацій) і також в моменти нестійкості відбувається посилення диференціації та розшарування складних структур і випадання слабких ланок із загальної структури, що розвивається.

Таким чином, самоорганізаційна модель глобального еволюційного

розвитку, запропонована С.П. Курдюмовим і його учнями показує, що змінюються уявлення про природу і характер соціально-історичного розвитку як такого. Історичний розвиток соціо-культурних систем можна уявити не просто як перехід від стану стабільності, коли в суспільстві домінує «соціальний порядок» як незмінність, до деякого стану нестабільності - мінливості, тобто «соціального безладу», в якому відбуваються зміни. Але трансформується сама ідея і концепція розвитку суспільства: «стабільність з позицій постнекласичної раціональності розуміється не як незмінність, а як упорядкований розвиток, а транзитивність - як конструктивний хаос, з якого народжується динамічний порядок» [Сергейчик Е.М., 2019, с.396].

Категорія хаосу є для самоорганізації однією з найголовніших. Самоорганізація трактується більшістю дослідників і вчених як спонтанне упорядкування системи, тобто перехід від хаосу до порядку (І.Р. Пригожин). Так, І. Пригожин вказував, що головне в цьому процесі те, що в результаті упорядкування хаосу в системі відбувається формування і еволюція структур - просторових, часових і функціональних. А завдяки виникненню структур проявляється, реалізується також ієрархія макроскопічного і мікроскопічного стану системи [Пригожин І., Стенгерс І., 2014, с.208-209]. «На мікроскопічному рівні, тобто біля самої основи безлічі первинних структурних елементів системи, панує так званий динамічний хаос. Він служить основою для макроскопічних впливів, що перетворюють і упорядковують цей мікроскопічний хаос. Саме такий «макроскопічний вплив наближає систему до рівноваги» [Дерябіна М.А., 2018, с.13]. Таким чином, будь-яка система у своєму розвитку проходить стадії рівноваги (стабільності) і нерівноваги (нестабільності), тобто відбувається як перехід від порядку до хаосу, так і зворотний процес - від хаосу до порядку. Обидва ці процеси в принципі компенсують один одного у відкритій складній динамічній системі [Пригожин І., Стенгерс І., 2014, с.211]. У стані стійкості (порядку) зберігається також ієрархія рівнів самоорганізації. Але коли настає зворотний процес - розпад складної системи на більш прості - вона втрачає стійкість, починається

хаос. «Але після досягнення максимально хаотичного стану знову починається впорядкування і виникає ієрархія рівнів самоорганізації. Але це вже нові елементи, нові структури і нові взаємодії» [Дерябіна М.А., 2018, с.14].

Ряд вітчизняних дослідників також висунули теоретико-методологічні моделі і концепції присвячені проблемі самоорганізації у сучасному суспільстві, пов'язані з вивченням як її природи і суті, так і механізмів формування. До їх числа відносяться роботи І.С. Добронравової, М.С. Дмитрієвої, І.М. Предборської, Л.Д.Бевзенко, І.А.Донікової і інших. Так, М.С. Дмитрієва створила наукову школу "Управління та самоорганізація в соціумі", яка розвивалася у Південноукраїнському державному педагогічному університеті ім. К.Д.Ушинського [Дмитрієва М.С.]. В рамках цієї наукової школи досліджувалися питання соціального управління з позицій діяльнісного підходу і була розроблена діяльнісно-кібернетична модель соціального управління. У роботах І.С. Добронравової і Л. Фінкеля були представлені практичні результати застосування теорії соціальної самоорганізації до політичних подій в Україні в період 2004-2008 рр. [Добронравова І.С., Фінкель Л., 2005; 2008].

І.М. Предборська вивчала проблему соціальних змін і виділяла мінливість як важливу характеристику сучасного суспільства [Предборська І.М., 1995]. Вона відзначала, що «завдання суспільства, яке перебуває у перехідному стані, коли коливання можуть досягти великого розмаху, полягає в тому, щоб навчитися цивілізовано долати крайності, враховуючи, що кожна з них виконує свою особливу роль. При відсутності такої можливості у суспільстві відбувається різке коливання в протилежний бік "[Предборська І.М., 1995, с. 67].

Роботи Л.Д.Бевзенко були присвячені побудові теорії соціальної самоорганізації та аналізу самоорганізаційних механізмів, що діють у сучасному суспільстві [Бевзенко Л.Д., 2002]. Так, вона вважає, що «ідея самоорганізації стає сьогодні підставою для найбільш масштабних і глобальних соціалотехнологічних пошуків сучасності» [Бевзенко Л.Д. 2017, с.110].

Дійсно, з цією думкою неможливо не погодитися, оскільки саме на підставі самоорганізаційних механізмів стає можливим встановлення нового динамічного соціального порядку у будь-якій соціальній системі (суспільстві). Однак природа, сутність та особливості процесів самоорганізації в соціальному середовищі є предметом дискусії, розпочатої в 2000-х рр. на підставі робіт Л. Бевзенко.

Підставою для її теорії соціальної самоорганізації послужила гіпотеза про те, що соціальне, культурне і психологічне виявляються тісно пов'язаними один з одним перш за все через замкнутість на процеси соціальної самоорганізації, які виникають через нелінійність соціального простору і в яких «мотивація людської поведінки часто має витoki за межами його свідомого контролю»[Сохань Л.В., Передмова, с. 3]. Іншими словами, на думку автора, існує принципова відмінність між соціальною організацією і соціальної самоорганізацією, яка проявляється в тому, що в цих процесах задіюються різні психологічні підстави. «Якщо говорити про ті психологічні підстави, які обслуговують ці два механізми соціальних змін, то в розпорядженні соціальної організації і відповідно механізму виникнення організаційних соціальних структур лежить наша раціональність, свідомість, здатність до цілепокладання, інтенціональність, здатність до послідовного мислення і дій, алгоритмічність. У розпорядженні іншого механізму соціальних змін - самоорганізаційні (і відповідно виникнення самоорганізаційних соціальних структур) лежить наша ірраціональність, наявність несвідомого, здатність до паралельних розумових операцій, наші почуття, потяги, здатність до віри, грі. Структури першого типу виникають як результат свідомого проекту, як цільові структури. Структури другого типу виникають спонтанно, не мають свого соціального суб'єкта» [Бевзенко Л.Д., 2005, с.45]. Таким чином, в основі цієї концепції лежить важливе теоретичне припущення, яке, по суті справи, є підставою і для даного дослідження. Це теза про те, що людина є основним елементом будь-якої соціальної системи, а значить будь-яка соціальна система має культурний та психологічний вимір, виходячи з біопсихічної і культурної цілісності людської

особистості.

Вводячи поняття «атракативні соціальні структури» у соціальну теорію, Л.Бевзенко, описує процес становлення і розвитку соціальної самоорганізації. Це поняття є безпосередньо пов'язаним з поняттям «атрактор», яке широко прийняте у синергетиці. Його назва походить від англ. attract - «притягувати, залучати». Воно розкриває одну з важливих характеристик самоорганізаційних систем, а саме їх здатність створювати дисипативні структури (І. Пригожин) у відповідності з сутністю і формою того середовища, в якому вони знаходяться. У соціальному середовищі атракторами, або «атракативними структурами», за визначенням автора, є «області локального порядку, вищого по відношенню до інших, неструктурованих або менш структурованих областей системи» [Бевзенко Л.Д., 2002, с.105]. Оскільки ці структури є також властивими іманентно самому соціальному середовищу, то вони можуть виступати «приваблюючими точками», або «центрами гравітації», до яких прагнуть елементи системи, самоорганізуючись і самодобудовуючись. Іншими словами, самодобудова і зміна елементів соціальної системи у відповідності з атракативними структурами і є самоорганізаційним процесом в цій системі. У соціально-політичних системах, як стверджує В.П. Березинський, атракторами «політичного порядку можуть виступають вкорінені у суспільній свідомості культурні архетипи, міфи, політичні доктрини, ідеї, символи, а також персоніфіковані суб'єкти політики, які їх представляють (політичні лідери, партії, тощо)» [Березинська В.П., с.78].

На думку Л.Бевзенко, атракативними соціальними структурами є міфологічні та ігрові структури, оскільки вони існують у будь-якому людському суспільстві, і за своєю суттю непередбачувані і спонтанні, а значить мають самоорганізаційний ефект. «Гра, міф мають здатність створювати на своїй основі певну соціальну цілісність, безліч людей виявляється як би під впливом певної надособистісної сили, яка координує їх дії, ритмізує, наділяє здатністю до тонкого відчуття одне від одного, ритмічної узгодженості дій. Узгодженість без узгодження» [Бевзенко Л.Д., 2017, с.98]. Крім того, ігрова

структура здатна створювати цілісності мимоволі і невимушено, тобто без примусу на тих, хто грає. Тому будь-яка гра в силу своїх сутнісних характеристик впорядковує соціальний простір: якщо людина залучена в гру, то вона втрачає свою «відокремленість» від інших, набуває з ними певну солідарність, а отже, принаймні під час гри, вона з'єднується з ними у деяку соціальну спільність. Доказом тому є соціальне життя різних суспільств минулого (період Стародавнього світу і навіть раніше), а також деяких сучасних суспільств (Океанія, віддалені райони Тибету, Африки, Південної Америки і тощо), представлені в численних культурно-антропологічних і соціологічних дослідженнях (Б. Малиновський, К. Леві-Стросс, ін.). У них представлена й обґрунтована висока ступінь згуртованості і інтегрованості подібних суспільств, на основі їх особливим чином влаштованого соціального життя, зануреного у міф, гру і ритуал.

Як справедливо зауважує Л. Бевзенко: «... у соціальному середовищі реалізується самоорганізаційний ефект зв'язування хаосу і відповідної йому спрямованості елементів до незв'язаності, незалежності. Ігровий порядок пов'язує хаос, пов'язує ступені свободи окремих учасників, але таким чином, що вони і не прагнуть до зміни цього свого стану. Гра як би постійно веде діалог з гравцем, не дозволяючи йому відчувати себе поза соціальним простором. Багатоваріантність рішення ігрових завдань, що робить затребуваною творчу енергію гравця, робить його при цьому і унікальним в плані індивідуального вибору малюнка ігрової дії. А це найнадійнішим чином знижує загальний ентропійний фон системи, створює порядок, підтримуваний внутрішньою спрямованістю кожного учасника соціального процесу, а не зовнішньою регулюючою силою» [Бевзенко Л., 2002, с. 105]. З огляду на це можна зробити, на думку автора, висновок про те, що гра і міф можуть бути таким же механізмом самоорганізації у сучасному суспільстві, хоча форми ігрових і міфологічних структур виражені зовсім іншим чином.

Так, застосовуючи свою теоретичну модель соціальної самоорганізації до інтерпретації політичних подій в Україні в 2006-2014 рр. Л. Бевзенко зазначає,

що в цих подіях був реалізований міф Свободи, «який організував (в сенсі упорядкував) навколо себе спонтанно і дуже швидко безліч людей, які збиралися в центрі Києва протягом місяця у будь-яку погоду і в ситуації будь-якої загрози» [Бевзенко Л., 2005, с.68]. Основними формами вираження цього міфу, на її думку, були карнавал, різні ритмічні дії (пісні, вітання, військові ритуали, тощо).

Таким чином, у сучасному суспільстві такі соціальні структури як гра, міф не втратили своєї соціальної значущості і функції, а навпаки, перевтілюючись у різні нові форми, вони також продовжують формувати самоорганізаційні механізми у соціальній системі. Необхідно відзначити, що на значимість і регулятивність цих форм людської активності вказувало також багато західних філософів та соціологів, таких як Г. Лебон, Г. Тард, С. Московічі, Й. Хейзінга, Г. Гадамер, К. Юнг, М. Еліаде та інші. Крім цих широко досліджуваних структур українська дослідниця підкреслює також роль харизматичного лідера, вождя, героя, релігійного лідера у процесах самоорганізації. При цьому наголошується, що будь-яка атрактивна структура виникає з співвідношення порядку і хаосу, розділяючи соціальне простанство на різні зони порядку і хаосу: «порядок і хаос по кожній з цих осей вибудовують свої напружені відносини. Це осі ділення по типу: верх-низ, чоловіче-жіноче, старші-молодші, посвячені-необізнані, консерватори-інноватори, прагматики-романтики і тощо. У різних структурах воно приймає різні конкретні форми, суть же в напрямку упорядковуючому русі, локалізації джерела порядку в одній частині простору і наявності чинити опір хаотичному початку - в іншій. доти, поки існує баланс між цими ентропійними і негентропійними потоками, структура зберігає життєздатність, стійкість і цілісність» [Бевзенко Л., 2002 с.122]. Таким чином, відповідно до теорії Л.Бевзенко, хаос присутній у соціальній самоорганізації як деякий необхідний її елемент, який руйнує колишній порядок, і одночасно є джерелом нового порядку. Можна сказати, що він виконує подвійну амбівалентну функцію: «хаос в цьому випадку не чергується з порядком, а як інтенція завжди існує для

того, щоб у порядку був матеріал, з якого він може народитися. У разі соціального середовища аналогом такої спрямованості до хаосу виступає не що інше як спрямованість до абсолютної свободи. Його завдання - зруйнувати порядок, ієрархію, структуру. Порядок, який виникає у соціальному середовищі, що самоорганізується, - це завжди напружений порядок, покликаний в кожен момент протистояти цьому прагненню до свободи і більш того - на ньому і бути заснованим» [Бевзенко Л., 2002, с. 108].

Дійсно, в теорії соціальної самоорганізації поняття «хаос» грає ключову роль, оскільки процеси хаотизації присутні на різних етапах самоорганізації. По-перше, в початковій момент - його завдання зруйнувати існуючий соціальний порядок, структуру або соціальну ієрархію. У цьому значенні основним аспектом в соціальній системі є спонтанність, яка проявляється в зоні біфуркації. Поняття «біфуркація» походить від лат. bifurcus, що означає «роздвоєний», «розділений». Воно вживається у синергетиці поряд з такими поняттями як «точка біфуркації», «каскад біфуркацій», які описують кардинальну зміну роботи системи, перехід від одного стану в інший.

Л.Бевзенко пропонує поняття «соціальна біфуркація» для опису тих процесів, які відбуваються в момент кризи суспільства, наростання в ньому соціальної напруженості і конфліктності. Фіксуючи біфуркацію як особливий стан соціальної системи, вона вводить розрізнення таких трьох станів: до біфуркації, біфуркаційного і після біфуркації. Характеризуючи їх наступним чином: «ключовим для нас буде біфуркаційний - точка біфуркації, тобто кризовий стан системи. Стан, що передує цьому, добіфуркаційне, відносно стійке, впорядковане. Значущою для нас характеристикою стану системи, з точки зору заходи її невпорядкованості, є її ентропія. Наростання останньої до граничних значень виводить систему в точку біфуркації, в стан зламу старого порядку. Незворотного зламу. Це крайня межа, після переходу через яку систему можна повернути до колишнього порядку» [Бевзенко Л., 2006, с. 165]. Дійсно, зона біфуркації - це зона, де відбувається поворот у розвитку системи, в результаті якого її колишній впорядкований стан руйнується і починається

встановлення нового порядку. Новий самоорганізаційний порядок утворюється під впливом атрактивних соціальних структур, яких в соціальній системі досить велика кількість. На думку автора, це може бути тяжіння натовпу, несвідомі колективні архетипи (символи), міфи, сакральні дії і тощо, все те, що пов'язано з емоціями, переживаннями, внутрішніми мотивами людини, що діють за рамками зовнішньої свідомої регуляції. У точці біфуркації присутня варіативність майбутнього розвитку системи: «варіативність з'являється через те, що у системи є кілька внутрішньо властивих їй атракторів, які з однаковою ймовірністю можуть стати її подальшою долею. Вибір на користь одного з них вирішить випадкова флуктуація, що виникає у зовнішньому середовищі або всередині системи» [Бевзенко Л., 2006, с.166].

Поняття «флуктуація» означає з латинського fluctuatio «коливання» і показує, що можливо будь-яке випадкове відхилення від будь-якої величини, або у разі соціальної системи воно показує, що «малий поштовх, який в стійкому стані гаситься і не помічається системою, в точці нестійкості, граничної хаотизованості, виявляється доленосним. Позитивний зворотний зв'язок призводить до нового порядку. Останній утворюється за рахунок того, що елементи спонтанно кооперуються, упорядковуються, притягаючи до цього атрактору» [Бевзенко Л., 2006, с.166]. Іншими словами, в результаті проходження соціальною системою періоду кризи (біфуркації), в якому на її розвиток можуть впливати безліч різних чинників (флуктуацій), система переходить до нового соціального порядку, де діють нові соціальні структури. «У ситуації соціального середовища слід говорити про те, що соціальна самоорганізація являє собою спонтанно, неузгоджено виникаючі в точці біфуркації соціальні узгодженості - соціальні спільності, об'єднання, асоціації, приналежність до яких обмежує ступінь свободи індивіда, що входить до них, але при цьому таке обмеження часто навіть не усвідомлюється, сприймається як природне і добровільно прийняте, що і забезпечує самозбереження до наступної точки біфуркації...»[Бевзенко Л.Д., 2004].

Також слід пам'ятати, що соціальний порядок, в якому діють

організаційні механізми соціальної системи, містить в собі ті ж самі самоорганізаційні підстави, які зберігаються як би в його глибині, а на поверхні затверджуються нові організаційні форми. Таким чином, хаос, що входить в самоорганізаційний механізм, зберігає своє значення і положення. Це можна вважати другим, і, скоріше, основним значенням хаосу у соціальних системах. Він присутній в прихованій формі у будь-якій соціальній системі, в певні моменти проявляючись, щоб перевести систему в новий режим існування. «Організація і самоорганізація співвідносяться як дискретне і безперервне. Якщо в перші моменти після точки біфуркації домінують самоорганізаційні порядки, то подальша стабілізація йде через посилення організаційного початку, його нарощування на тіло актуалізованого біфуркацією міфу. І в той же час через перетягування інтегральної впорядкованості в організаційну сторону. Далі вже організація задає основні вузлові точки в тканині соціального порядку. І простір між цими дискретно зтягується самоорганізацією» [Бевзенко Л.Д., 2006, с.174].

Організаційні та самоорганізаційні механізми у будь-якій соціальній системі, отже, є двома сторонами єдиного процесу соціального розвитку: організаційні механізми впорядковують систему на підставі зовнішніх цілей, системи норм, правил і договорів. В їх функціонуванні велику роль відіграють соціальні інститути або особистості, які їх представляють, також громадські угоди і декларації, засновані на раціональних процедурах консенсусу і прагнення до спільної мети. Але самоорганізаційні механізми, засновані на нераціональних компонентах, виражених у почуттях колективної причетності, прагненню до прийняття і затребуваності і тощо., формують соціальний порядок іншим способом, на підставі гри і міфу. З точки зору Л. Бевзенко, між ними існує принципова відмінність, яка полягає в тому, що в першому випадку, ми маємо справу з соціальним суб'єктом (окрема особистість або колектив), у другому випадку - його немає. «Суб'єктом такої консолідації не є окрема особистість, хоча ініціювати міф чи гру може і окрема людина. Але ініціювати дію, яка спрацює, можна в разі попереднього існування в надрах соціального

середовища готовності об'єднуватися навколо пропонованого міфу або гри. Тому в якості реального суб'єкта варто було б назвати деякі безособистісні підстави, що локалізуються в тих пластах людської психіки, які в соціології відносять до надособистісних» [Бевзенко Л., 2002, с. 168].

Підводячи підсумки, можна відзначити, що ця теорія соціальної самоорганізації дозволяє по-новому осмислити багато положень, що стосуються ролі хаосу у функціонуванні соціальної системи, в дії механізмів її упорядкування і розвитку як фазової зміни її станів. По суті, вона показує неусувну роль випадковості, хаосу і непередбачуваності у соціальному пізнанні. Однак цей висновок не означає повної відмови від вимоги відповідності нормам і принципам науковості у соціальній теорії, але він демонструє непридатність класичної моделі соціального прогнозування та управління. Цю модель Л. Бевзенко називає «лінійною» і вважає, що її слід замінити новою - «нелінійною». «Якщо організаційні уявлення про підсумковий порядок в силу лінійності базової моделі виходять з того, що реальні структури можуть бути заплановані і виліплені з соціального матеріалу якимось соціальним конструктором, то самоорганізаційно мислячий суб'єкт управління усвідомлює обмеженість своєї суб'єктності, залежність результату від властивостей самого середовища, і вибирає компромісні стратегії управлінських впливів» [Бевзенко Л., 2002 с.175].

Більш того, виникло нове поняття у соціально-філософському знанні «керований хаос», яке передбачає розглядати проблему хаосу, випадковості і непередбачуваності розвитку соціально-політичних систем (суспільств) у новому світлі і виділяючи нові стратегії взаємодії з хаосом. Ґрунтуючись на роботах І. Пригожина, американський політолог С. Манн створив концепцію «керованого хаосу», викладену у статті «Теорія хаосу і стратегічна думка» (1992). У ній він зазначає, що «світ приречений бути хаотичним, тому що різноманітні актори людської політики у динамічній системі ... мають різні цілі і цінності ... Кожен актор в політично критичних системах виробляє енергію конфлікту ... яка провокує зміну статусу-кво, беручи участь, таким чином, в

створенні критичного стану ... і будь-який курс призводить стан справ до неминучої перебудови на кшталт катаклізму» [Манн С., 1992, с.1]. Виділяючи хаотичність як характерну рису соціально-політичних систем, думка С. Манна ґрунтується на ідеї І. Пригожина, який стверджував, що будь-яка соціальна система, оскільки вона має безліч зон флуктуації, є нестійкою і може бути приведена у хаотичний стан. Стримуючим фактором від повної хаотизації соціальної системи є «стабілізуючі зв'язки між частинами системи. У складних системах (соціальних і екологічних) взаємодії множинні, як вертикальні, так і горизонтальні. У такій ситуації, коли каналів зв'язку багато, відносини між різними частинами системи не можуть не бути інтенсивними. Ефективність зв'язку - запорука стійкості системи. Боротьба між стійкістю, яка забезпечується ефективною зв'язком, і нестійкістю, спричиненою флуктуаціями, формує пороги стабільності системи» [Петров П.А. 2017, с.82]. Своє завдання американський політолог бачив, однак, не в розробках стратегій щодо подолання хаосу, а, навпаки, в знаходженні практик, які викликають хаотизацію тієї чи іншої політичної системи. При чому хаотизація повинна бути проведена, таким чином, щоб згодом це призвело до формування певних нових структур і відносин у політичній системі. Характер цих структур заздалегідь передбачався за своїми характеристиками і цілям. Іншими словами, поняття «керований хаос» в концепції С. Манна означало не стратегії з подолання хаосу, а стратегії по «викликанню хаосу» і подальшим управлінням розвитку соціально-політичної системи за певними сценаріями, які не є, однак, строго заданими, але мають загальні тенденції. Разом з тим питання, наскільки практично можливо такий вплив на систему вчинити, і потім як вдасться спроба управління її подальшого навмисного розвитку, залишаються дискусійними.

Однак саме поняття «керований хаос» може містити в собі і інші інтенції, пов'язані з проблемами соціального управління і планування. «Якщо виключити його оціночно-пропагандистський аспект і обмежитися змістом, то можна стверджувати, що це поняття використовується для загальної оцінки

сучасних способів просування різних соціальних інновацій, небезперечних по перспективам і наслідкам, що мають на меті зміну сутнісних характеристик тієї чи іншої соціальної системи, аж до її руйнування і заміни новою системою» [Казьміна О., 2015, с.102].

Раніше передбачалося, що соціальне планування і управління можуть бути засновані на певних зовнішніх впливах на систему, які розподіляють її напрямок, способи і шляхи розвитку. Тому створювалися детальні і великі плани, які передбачають як короткострокове, так і довгострокове планування. Однак у сучасній ситуації визнання соціальних систем як складних і таких, що самоорганізуються, ця нагода трапляється вкрай проблематичною: «складно організованим системам не можна нав'язувати шляхи їх розвитку. Швидше необхідно зрозуміти, як сприяти їх власним тенденціям розвитку, як виводити громадські системи на ці шляхи. Проблема керованого розвитку приймає, таким чином, форму проблеми самоврядного розвитку» [Суспільство і синергетика, 2018, с.25].

Отже, необхідно змінити методи соціального управління з «жорстких» на більш «м'які»: «м'яке» управління - це управління за допомогою «розумних» і гармонійних впливів на керовану систему. Слабкі, але відповідні внутрішнім тенденціям керованої системи так звані резонансні впливи надзвичайно ефективними. Вони повинні відповідати внутрішнім тенденціям розвитку складної системи. Мистецтво правильного резонансного управління може вивільнити потужні внутрішні сили і можливості суспільства» [Суспільство і синергетика, 2018, с.26].

Дійсно, управління самоорганізаційними системами пов'язано з труднощами, якщо мова йде про використання стандартних методів управління (прямий вплив), оскільки воно не приносить бажаних результатів, навпаки, результат часто виявляється протилежним вихідним намірам.

Це можна простежити на прикладі впливів на людину, якщо ми використовуємо стандартні методи, то прямий адміністративний вплив виявляється ефективним лише в певній кількості випадків і ситуацій. У той час

як вплив на людину з використанням самоорганізаційних принципів - через її самосвідомість, її ідентичність і саморегуляцію призводить до набагато більш успішних результатів. Хоча в останньому випадку, як вважає Бевзенко Л., є теж деякі труднощі етичного характеру: «У плані етичних проєкцій самоорганізаційні принципи виглядають куди більш гуманними і ненасильницькими, в той час як безособистісні організаційні стратегії втрачають людину за загальним контуром організації та її функціональності. Хоча при більш глибокому розгляді все не здається таким однозначним, і, очевидно, знання законів соціальної самоорганізації може відкривати дорогу до насильства більш витонченого, так би мовити, насильства другого порядку, яке діє через несвідоме і свідомо людиною як насильство не сприймається. Деякі з таких методів впливу, які ми класифікуємо як маніпуляторні, вже широко використовуються і не менш широко критикуються (мова йде в першу чергу про всі політичні, економічні, рекламні, маркетингові технології, засновані на прийомах, які використовують привабливість міфу і гри). Інші методи такого роду тільки починають розроблятися і з'являтися. Для етичних міркувань тут відкривається широкий простір» [Бевзенко Л., 2002 с.173].

Таким чином, соціальне управління на підставі принципів синергетики - це управління, засноване на нелінійності, складності, непередбачуваності, нестабільності. Воно передбачає інші стратегії управління, які пов'язані з «резонансним впливом», тобто з такою дією, яка має резонанс з самою системою. Управління «або прагне потрапити у резонанс із структурною предзаданністю, укладеною в середовищі, і ініціювати деякий структурний стан, який відповідно до принципу позитивного зворотного зв'язку і принципу самодобудови розвинеться по самоорганізаційним законам в зрілу соціальну структуру, або ставить за мету зміни параметрів середовища з тим, щоб воно було здатне до породження інших самоорганізаційних структур» [Бевзенко Л., 2002 с.174].

Певну аналогію можна провести для більш виразного розрізнення методів прямого (стандартного) управління і методів «резонансного впливу»,

використовуючи філософські ідеї і принципи західної (античної) і східної традицій. Так, Смирнов Е.А. вказує, що «історія філософії показує, що ні поняття порядку, ні поняття керування не тематизуються доки, поки люди не починають розглядати світ техноморфним. Управління тільки тоді стає управлінням у сучасному філософському сенсі, коли ми говоримо про управління за образом і подобою управління технікою. Порядок тільки тоді стає порядком у сучасному філософському сенсі, коли він мислиться як упорядкованість технічної системи» [Смирнов Е.А., 2009, с.267]. У цьому випадку мова йде про стандартні уявлення про порядок і управління, які мають історико-філософські підстави в Античності. Але східна філософська думка запропонувала модель цілісного сприйняття світу і впорядкування на основі резонування цілого і його частин: «мудрець на Сході не перетворює світ, а прислухається до його гармоній і дотримується їх» [Кірвель Ч.С., Романов О.А., 2011, с.325]. Однак слід зазначити, що якщо як філософська ідея і концепція гармонії і резонансної взаємодії отримала у східній думці належне місце, тим не менш, вона була характерною для традиційних суспільств у всі історичні періоди. «Одним із символів, що відображають процес самоорганізаційної динаміки нелінійної системи, може служити рослина, дерево. Роль садівника як керуючої інстанції куди скромніше: у дерева є свої внутрішні темпи і закони розвитку, і управління - це вміння влучати з ними в резонанс» [Бевзенко Л., 2002, с. 175].

У концепції соціальної самоорганізації, запропонованої іншою українською дослідницею І.Доніковою, акцент при вивченні явищ самоорганізації соціальних систем робиться на культурі як складній системі, що саморозвивається [Донникова І., 2011]. При цьому вона багато в чому продовжує розвивати ідеї Л.Бевзенко, але в культурологічному аспекті: «культура як особливий спосіб самоорганізації, яка формує буття людини у системі цілісного світопорядку» [Донникова І.А., 2007, с.92]. В її концепції культура постає одним з основних засобів самоорганізації буття людини, який проявляється у соціальній реальності, тому культурогенез є також і антропо-

соціогенезом. Культура стає «захисним шаром» людського буття у тому сенсі, що свідомість людини як нелінійна складна система дозволяє направляти людську активність на творчість, дозволяє здійснювати вибір стратегій та інновацій, що перетворюють соціальну дійсність. «Як особлива, притаманна людині націленість на світ, свідомість, з одного боку, спонукає людину до діяльності, з іншого - її потенції активізуються ззовні, знаходячи творчу спрямованість через особливу діяльність - окультурення навколишнього світу, духовно-практичне освоєння світу, яке і стає способом людського буття, соціальної самоорганізації» [Донникова І.А., 2007, с.99]. Створюючи необхідні умови для реалізації творчої діяльності людини, культура дозволяє нейтралізувати будь-які негативні руйнівні інтенції людської свідомості, тобто перетворити «соціальний хаос» в «культурний космос», сприяючи самореалізації людини. Таким чином, «культура виступає складною системою блокування деструктивної людської активності на інтелектуальному, ментальному, емоційному, практичному і іншому рівнях. Структурований інформаційно-предметний простір стає для людини ціннісно-смысловим універсумом, полем докладання її творчих можливостей, надаючи нескінченний діапазон способів і засобів самореалізації» [Донникова І.А., 2007, с.99].

Уточнюючи і деталізуючи свою концепцію культури як соціальної самоорганізації, автор виділяє таку її характеристику як «персоніфікація», тобто нерозривний зв'язок з людиною і її буттям у світі. Культура створюється в процесі самореалізації (самоорганізації) людини, як подолання нею «есенціально-екзистенціального хаосу», властивого їй як біологічній і соціальній істоті. Тому по суті культура починається з самоорганізації людини, з її здатності затвердження життєвоважливих і значущих смислів перед хаосом існування. «Метафора Есенціально-екзистенціального хаосу розкриває принципово кризовий характер людського буття. Становлення людини неможливо без проходження «точок біфуркації», переживання переломних моментів свого життя, в яких екзистенційна невизначеність досягає «критичних

значень» і вимагає від неї переосмислення життєвих стратегій. Есенціально-екзистенціальний хаос характеризує людину як «нелінійну цілісність», здатну до становлення, створення образу буття через подолання власних ентропійних проявів. Синергетична метафора хаосу дає підстави розглядати самореалізацію «полісутнісної» людини як багатовекторного (творчо-деструктивного) процесу, що містить як шляхи досягнення повноти людського буття, так і його спустошення, особистісної деградації, самознищення» [Донікова І., 2014, с.31].

Але культура також створює інтерсуб'єктивну реальність, в якій здійснюється комунікація між людьми, і в якій, власне, розвивається сама культура, а також в ній людина отримує простір для самореалізації. Використовуючи і в цьому випадку метафору «хаосу», І. Доннікова показує, що хаос виникає як результат «сислової невизначеності» інтерсуб'єктивності, коли учасники комунікації можуть або утворити творче співтовариство, або зберегти монологічності статус індивіда. У першому випадку виникає соціальна цілісність на основі самоорганізації, у другому - «екзистенціальний» хаос залишається, зберігаючи, однак, можливості для нової ситуації самоорганізації. Таким чином, сутність культури, на думку І. Донікової, складається у «творчій людиномірності», яка співвідноситься з природою і суспільством. «Творча людиномірність означає, що людина є складовою частиною світу, який самоорганізується і вимагає культури як специфічно людського способу самоорганізації. Тому на питання: «чому культура є творчою?» можна відповісти: «тому що істота, яка є носієм хаосу і виробляє хаос, без культури не може стати людиною» [Донікова І., 2014, с.31].

Положення людини як частини єдиного самоорганізованого світу і її культуротворчої роліу процесах соціальної саморганізації, відмічені у концепції І. Донікової, дозволяють не тільки акцентувати увагу на несвідомих, емоційних складових соціальних процесів, але також представити їх в повноті людської особистості як єдність його біопсихічної і соціальної природи. Як вона зазначає: «мова йде про виявлення ролі індивідуально-особистісного початкуу становленні соціуму, про розуміння специфіки соціальної самоорганізації як

суто «людського» феномену» [Донікова І.А., 2013, с.153]. Для здійснення цього завдання вона пропонує широкий транс- і міждисциплінарний діалог на основі соціальної теорії (соціальної синергетики) і постнекласичних філософських дискурсів: «в постнекласичному дискурсі концептуальні положення феноменології та герменевтики відкривають можливість виявити смислову невизначеність людського існування, яку можна розглядати як аналог соціального (екзистенціального за своєю природою) хаосу. В даному випадку синергетична метафора виступає в ролі специфічного посередника, який відкриває можливість переінтерпретації концептуальних положень феноменології та герменевтики в контексті нестійкості, нелінійності і самоорганізації» [Донікова І.А., 2013, с.160].

Дійсно, у філософському постнекласичні дискурсі проблема людини є центральною і осмислюється в різних напрямках і аспектах, що дозволяє доповнювати теорію соціальної самоорганізації багатьма важливими висновками, що стосуються людини, її смислопокладаючої діяльності, культури і суспільства. Оскільки синергетична методологія сама по собі несе «відбиток» природничо-наукового знання, в якому вона виникла і розвивається. Для її повноцінного застосування в гуманітаристиці темі людини слід приділити особливу увагу, оскільки суспільство як соціальна система, що саморозвивається немислима без саморозвитку і самореалізації людини. «Різні способи о-смилення, таким чином, конституюють різні зв'язки і відносини людини зі світом, визначають різновекторну перспективу її самореалізації та самоідентифікації. Сенс стає процесом, в якому щось відкривається людині (і в неї самому, і в навколишньому світі), а щось залишається прихованим, іноді назавжди. Людське буття, засноване на смислопокладанні принципово непередбачувано, непередбачувано. У своєму становленні людина постійно перебуває на кордоні «розуміння-нерозуміння», тобто в ситуації смислової невизначеності, можливості здобуття сенсу і його втрати, а значить само-набуття або само-втрати» [Доннікова І.А., 2015, с.163-164]. Однак здійснення подібного синтезу залишається поки відкритим і потребує подальшої розробки.

Л. Бевзенко характеризує свою теорію самоорганізації, зазначає, що в ній вона не приділила багато уваги питанням особистості і її взаємодії з соціальними структурами у суспільстві. "У даній роботі ми приділили мало уваги відносинам особистості і атрактивних структур, тому впливу, який чинить атрактивність на трансформацію особистісної структури» [Бевзенко Л., 2002, с. 178]. Безсумнівно, що ця тема заслуговує на особливу увагу і існує багато різних аспектів її розробки. Так, наприклад, М. Дерябіна стверджує, що «гуманітарні системи будуються відповідно до бажань, намірів і проектів людини, які, поряд із зовнішнім середовищем, беруть участь у визначенні контурів динаміки еволюції системи. Тут криється внутрішнє протиріччя таких систем - відмінність між бажаною і дійсною їх поведінкою. Таким чином, до фундаментальних системних характеристик самоорганізації додається свого роду телеологічний аспект ...» [Дерябіна М.А., 2018, с.5].

Таким чином, в рамках цієї проблематики можна позначити проблему багатовимірності людини як соціального суб'єкта, який бере участь у процесах самоорганізації соціальної системи. В. М. Розін називає людину «багатовимірним кентавром», маючи на увазі, що людина - це особистість, і соціальний суб'єкт, і тілесна істота, і біологічне, і духовне: «На жаль, в практиці часто-густо спостерігається інший підхід - одновимірний, коли людина розуміється або тільки в одній іпостасі або навіть в онтології однієї з наукових дисциплін. Відповідно, і дію по відношенню до неї розгортається одномірна» [Розін В.М., 2011, с.123]. Дійсно, І. Донікова розглядає культурологічні експлікації людської суб'єктивності, представляючи людину в якості творця культури, але можливий і інший ракурс аналізу цієї теми - біопсихічний. Дійсно, ідея про багатовимірність людини «призводить до ідеї про зв'язок психіки з породженням багатовимірного світу людини, що забезпечує реальність, предметність і дійсність його буття. Обмін має місце не тільки для людини, яка стає іншим з кожною порцією зовнішнього, яку вона прийняла у себе, але і зовнішнє, яке, завдяки взаємодії, «виходить із себе», і стає суб'єктивною підставою подальшого розвитку системи. Зовнішнє

«адаптується» до людини ані трохи не менше, ніж вона до нього» [Клочко В.Є., 2005, с.12].

Також і Д.А. Позднякова зазначає, що тема людини як біологічного і психічного суб'єкту є важливою в розгляді процесів соціального управління: «ключовим аспектом в розгляді проблеми методів управління ... є тема суб'єкта як носія психіки. У зв'язку з цим людина зі своїм простором емоційної сфери, цілей, ціннісних та світоглядних орієнтацій стає одночасно і об'єктом впливу і маніпулятором в управлінській стратегії» [Позднякова Д.А., 2011]. Дійсно, ця тема зв'язку соціального і психічного в людині є зараз дуже актуальною і ще досить мало розробленою. Оскільки навіть у психології ще не розроблено «цілісне інтегративне уявлення про психіку як про специфічне природне явище, що впливає на стан і розвиток соціальних і політичних ситуацій, на процеси виховання, навчання і становлення особистості» [Єршова-Бабенко І. В., 2009, с.474]. Таким чином, вивчення проблеми хаосу у соціальних системах є междисциплінарним дослідженням, в яке слід включати крім основних соціальних теорій (теорія соціальної самоорганізації) дослідження в галузі культурології, психології, політології, історії, а також інших філософських дисциплін (філософії культури, філософської антропології).

Наступний розділ дисертаційної роботи присвячений аналізу взаємовпливу і взаємодії суспільства як соціальної системи, яка є складною системою, що самоорганізується і людини як соціального суб'єкта, що є складною «психомірною» системою.

Висновки до II розділу:

1. В результаті аналізу соціально-філософської літератури, присвяченої проблемам соціального розвитку, соціальної зміни і соціальних трансформацій, було простежено, що спочатку італійським філософом Н. Макіавелі була запропонована циклічна модель зміни соціального порядку і хаосу у ході розвитку суспільства. Пізніше Т. Гоббс ввів теорію «суспільного договору», яка, на його думку, встановлювала

чіткі правила проти існування соціального хаосу («війни всіх проти всіх») шляхом відмови громадян від певних свобод і дій. Ця теорія зустріла підтримку багатьох класиків соціально-філософської думки (О.Конт, Е.Дюркгейм, Г.Спенсер, К. Маркс та ін.), і тому проіснувала досить тривалий час. Сучасні теорії соціального розвитку (З. Бауман, А. Гіденс, П. Бурд'є та ін.), виходячи з тези про плинність, невизначенність, складність соціальної реальності, пропонують вивчати динамічні структури у суспільстві, що утворюються внаслідок соціальних дій індивідів. Введення синергетики як теорії самоорганізації у соціальне знання дозволило повному розглянути проблему соціального розвитку і соціальної зміни, які відбуваються в результаті біфуркацій і флуктуацій, що виводять соціальну систему на новий рівень. В умовах соціального хаосу в соціальній системі починається процес самоорганізації, завдяки якому система змінюється під впливом соціальних атракторів, що визначають шлях розвитку системи. Соціальний хаос відіграє у цьому процесі важливу роль, оскільки він руйнує усталені відносини і зв'язки у соціальній системі, що дозволяє формування нових структур і відносин. Отже, соціальний хаос є необхідним елементом розвитку системи, який бере участь разом з соціальним порядком у соціальних змінах і трансформаціях соціальної реальності.

2. Були виявлені основні механізми соціальної самоорганізації і процеси хаотизації соціальної реальності, що описані у двох теоріях соціальної самоорганізації, які були запропоновані вітчизняними дослідниками. Перша теорія соціальної самоорганізації, висунута Л.Д.Бевзенко, стверджує, що основні механізми соціальної самоорганізації пов'язані з ігровими, міфологічними і символічними структурами, які спираються на емоційні і несвідомі імпульси, притаманні людині. Тому людина бере участь у самоорганізації соціальної системи несвідомо під впливом натовпу, гри, потягів, впливів харизматичного лідера, тощо. В

іншій теорії соціальної самоорганізації (І.Донікової) пропонується розглядати культуру як самоорганізаційний механізм, що пов'язаний з творчою самореалізацією людини і розвитком інтерсуб'єктивності. В процесі культуротворчої діяльності, яка є інтерсуб'єктивною по суті людина здатна долати як внутрішній екзенстаційний хаос, так само і соціальний хаос, що виникає у суспільстві. Отже, погоджуючись з пропозицією І. Донікової, треба зробити висновок про те, що соціальний суб'єкт (особистість) здатна діяти свідомо у періоди соціального хаосу. Більш того, людина у своїй культуротворчій діяльності здатна шукати шляхи нового руху соціальної системи, або робити соціальний вибір, який сприятиме утворенню нових структур і смислів у суспільстві.

Положення II розділу було відображено у наступних роботах:

1. Ершова-Бабенко І.В., Селиверстова А.С. 2019. Социально-философские аспекты теории динамического хаоса // V Міжнародна наукова конференція «Актуальні проблеми філології і професійної підготовки фахівців у полікультурному просторі». ПНПУ ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 15-16 квітня 2019р.

2. Селиверстова А.С. 2018. Социальный хаос как проблема социальной философии // Scientific Journal Virtus. November №28, с. 43-47.

3. Ершова-Бабенко І.В., Селиверстова А.С. 2020. Хаотизация психомерности социальной реальности: социально-философский и психосинергетический контекст: монографія / Одесса: Украинское синергетическое общ-во, Бондаренко М.А., 196с.

4. Seliverstova A. The problem of social chaos from the psychosynergic position // Theory and Practice of Introduction of Competence approach to higher education in Ukraine. *Monograph*, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Vienna, 2019. p. 59-66.

Список використаних джерел:

1. Colijn C. 1999. *Addressing to Complexity: Exploring Social Changes through Chaos and Complexity Theory*. Ontario, 201p.
2. Бачинин В.А. 2003. *Соціологія*. Харків: Консум, 576с. Електронний ресурс: Режим доступу: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-179.html>
3. Бевзенко Л.Д. 2002. *Соціальна самоорганізація Синергетическа парадигма: можливості соціальних інтерпретацій*. К.: Інститут соціології НАН України, 437с.
4. Бевзенко Л.Д. 2004. *Соціальна самоорганізація: теорія і практика. Вибори в Україні 2002-2004*. http://www.synergetic.org.ua/materials/materials_main.html
5. Бевзенко Л. 2005. Соціальна самоорганізація в теорії і практиці Майдана / *Totalloge-XXI. Постнекласичні дослідження*. Київ: ЦГО НАН України, с.41-78.
6. Бевзенко Л.Д. 2006. Евристический потенціал поняття соціальної бифуркації // *Соціологія: теорія, методи, маркетинг*, с. 159-176.
7. Бевзенко Л.Д. 2017. Соціальна самоорганізація і соціальні технології: теорія і практика. *Людина у складному світі* / За ред. Н.В. Кочубей, М.О. Несторової. Суми: Університетська книга, 357с.
8. Бевзенко Л.Д. 2017. Соціальна самоорганізація і механізми регуляції соціальної поведінки // *Український соціологічний журнал*, №1(2), с.6-17.
9. Березинський В.П. 2013. Культурно та психологічно обумовлені форми соціально-політичної атрактивності // *Вісник Львівського університету. Серія філософ.-політичні студії*, вип. 3, с.77-83.
10. Бляхер Л. 1998. *Соціальний хаос: філософський аналіз і інтерпретація*. Дисертація на соискание ученой степени доктора философских наук, по специальности: 09.00.11. Владивосток, 35с.
11. Бляхер Л. 2005. *Нестабильные социальные состояния*. М.: РОССПЭН, 208 с.
12. Бранский В. 1999. Соціальна синергетика як постмодерністська філософія історії // *Общественные науки и современность*. №6, с.117-127.

13. Будрайтскис И. 2019. О стабильности хаоса и хрупкости порядка // Общество и политика. *Сигма. Журнал* // Электронный ресурс: Режим доступа: <https://syg.ma/@sygma/o-stabilnosti-khaosa-i-khrupkosti-poriadka>).
14. Василькова В.В. 1999. *Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации)*. СПб.: Лань, 480с.
15. Воробьев Г.А. 2017. Траектории проявления социальной энтропии в оппозиции социального порядка-социального хаоса в современном российском обществе // *Научная мысль Кавказа*, №3 (91). с.32-44.
16. Гречко П.К. 2006. Понятие “Мирового порядка” в контексте глобальных преобразований” // *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Философия*. №1 (11), с.43-65.
17. Гоббс Т. *Левіафан*. 2000. Пер. с англ. Передмова Т.Польської, В.Малахова. К.: Дух і літера, 601с.
18. Гофман А.Б. 2013. Солидарность или правила, Дюркгейм или Хайек? О двух формах социальной интеграции // *Социологический ежегодник 2012. Сб. научных трудов*. Ред. Н.Е.Покровский, Д.В.Ефременко. М.: ИНИОН РАН; Кафедра общей социологии НИУ ВШЭ, с.97-167.
19. Дмітрієва М.С. Наукова школа «Управління та самоорганізація в соціумі» // <https://pdpu.edu.ua/instituti-skr/579-naukova-shkola-upravlinnya-ta-samoorganizatsiya-v-sotsiumi>
20. Дерябина М.А. 2018. *Самоорганизация социально-экономических систем: теоретические основания (научный доклад)*. М.: Институт экономики РАН, 34 с.
21. Добронравова И.С., Финкель Л. 2005. Диманический хаос в социуме как среда социальной самоорганизации. *Социология: теория, методы, маркетинг*. №1, с.168-180.
22. Добронравова И.С., Финкель Л. 2008. *Синергетические исследования социальной самоорганизации в Украине*. Режим доступа: http://www.synergetic.org.ua/materials/materials_main.html
23. Донникова И.А. 2007. Проблема культурогенеза: возможности

синергетического подхода // *Гуманітарний вісник ЗДІА*, №29, с. 91-101.

24. Донникова И.А. 2011. *Культурогенная сущность социальной саморганizations*. Одесса: Печатный дом, 280с.

25. Донникова И.А. 2013. Феномен социальной самоорганизации: антропологическая интенция анализа // *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского*. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». Том 26 (65). No 4. С. 151–162.

26. Донікова І. 2014. Створювальна функція культури // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філософія». Випуск 16, с.29-33.

27. Доннікова И.А. 2015. Постнеклассическое гуманитарное знание. *Філософія освіти*. №16 (1). с.157-167.

28. Ершова-Бабенко, И. В. 2009. Место психосинергетики в постнеклассике [Текст] // *Постнеклассика: философия, наука, культура*. СПб.: Изд. дом «Мирь», с. 460-491.

29. Казьмина О. 2015. "Управляемый хаос"- от теории к социальной практике российской "глубинки". *Inter*, 2015, №10, с. 102-111.

30. Кильдюшов О. 2016. Проблема социального порядка (Гоббсова проблема): к эвристике и практике конститутивного вопроса современной теории общества. *Социологическое обозрение*, Т.15, №3, с. 122-149.

31. Кирвель Ч.С., Романов О.А. 2011. *Социальная философия*. Минск: Высшэйшая школа, 495с.

32. Ключко Е.В. 2005. *Самоорганизация в психологических системах: проблемы становления ментального пространства личности*. Томск: Томский государственный университет, 174с.

33. Князева Е.Н. 2000. Синергетический вызов культуре // *Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов*. М.: Прогресс-Традиция, 2000. с.243-261.

34. Князева Е.Н., Куркина Е.С. 2011. Природа сложности: Методологические следствия математического моделирования эволюции

сложных структур // *Синергетическая парадигма. Синергетика инновационной сложности*. М.: Прогресс-Традиция, с.

35. Кондратьева Т.В. 2015. Эволюция междисциплинарной парадигмы самоорганизации // *Вісник Східноукраїнського національного університету імені В.Даля*. №4 (221), 2015, с.109-112.

36. Кузнецова М.А. 2004. *Социальные системы и процессы: методология исследования*. Волгоград: изд-во ВолГУ, 96с.

37. Куркина Е.С., Князева Е.Н. 2013. *С.П. Курдюмов и его эволюционная модель динамики сложных систем* // <https://cyberleninka.ru/article/n/s-p-kurdyumov-i-ego-evolyutsionnaya-model-dinamiki-slozhnyh-sistem>

38. Куркина Е.С. 2010. Математическое моделирование глобальной эволюции мирового сообщества. Демографический взрыв и коллапс цивилизации // *История и математика. Анализ и моделирование глобальной динамики*. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», с.230-277.

39. Ласло Э. 1995. *Век бифуркации: постижение изменяющегося мира* // *Путь*. №1., с.3-129.

40. Макиавелли Н. 1987. *История Флоренции* / Пер. Н. Я. Рыковой. Общ. ред., послесл. и комм. В. И. Рутенбурга. Кн.5-8. М.: Наука, 446с.

41. Манн С. 1992. Теория хаоса и стратегическая мысль // *Parameters*. Электронный ресурс: Режим доступа: URL: <http://konservatizm.org/konservatizm/theory/080310032055.xhtml>

42. *Общество и синергетика : учебно-методическое пособие* / 2018. сост. : Г. М. Нажмудинов, А. А. Власова ; Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. — Яро-славль : ЯрГУ, 36с.

43. Омельченко Н. 2006. *Феномен соціального хаосу: філософський аналіз*. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03. - соціальна філософія та філософія історії. Запоріжжя: ЗНУ, 20с.

44. Павлов П.А., Павлов А.П. 2015. *Онтология социального хаоса* // *Исторические, философские, политические и юридические науки,*

культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики. № 8 (58): в 3-х ч. Ч. I. с. 136-139.

45. Петров П.А. 2017. Теоретические основы теории “управляемого хаоса” в социальной философии // *Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки.* Т. 8, № 4. с. 77–87.

46. Платонова С.И. 2014. *Парадигмальный характер социального знания: монография.* Ижевск: Ижевская ГСХА, 296 с.

47. Платонова С.И. 2017. Эпистемологические особенности современного социально-гуманитарного знания // *Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке.* Сб. ст. Том: 6, №3А, с. 131-142.

48. Позднякова Д.А. 2014. Концепция хаоса в антикризисных подходах к антропосфере. *Наука и школа.* Электронный ресурс: Режим доступа: [//https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya — haosa-v-antikrizisnyh-podhodah-k-antroposfere](https://cyberleninka.ru/article/n/kontseptsiya---haosa-v-antikrizisnyh-podhodah-k-antroposfere)

49. Предборська І.М. 1995. *Мінливість, соціум, людина. Монографія.* Суми, Слобожанщина, 156с.

50. Пригожин И., Стенгерс И. 2014. *Время. Хаос. Квант. К решению парадокса времени.* М.: Едиториал УРСС, 240с.

51. Розин, В. М. Действовать с учетом сложной природы человека[Текст] / В. М. Розин // *Философия науки.* Вып. 16: Философия науки и техники. - М.: ИФ РАН, 2011.

52. Романов В. Л. 2001. *Социальная самоорганизация и государственность.* РАГС, 2001, 136с.

53. Рубанов А.В. 2017. Социальный порядок: традиции и современные подходы к его изучению. *Журнал БГУ. Философия. Психология.* № 1. с. 45–56.

54. Сергейчик Е.М. 2019. *Философия истории. Учебник для бакалавров и магистров.* изд.2-е доп. и исправл.М.: Юрайт, 407с.

55. Смирнов Е.А. 2009. Цивилизация в горизонте Управления и Порядка: вызовы “матрицы” техники // *Цивилизация: вызовы*

современности. Сб.статей, Под ред.М.С.Уварова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, с.259-268.

56. Соболевская М.А. 2013. Проблема социального порядка в современной социологической теории: от дискурса порядка к порядку дискурса // *Молодой ученый*. №12. с. 794-798 // URL <https://moluch.ru/archive/59/8423/> (дата обращения: 03.09.2019)

57. Сохань Л.В. Предисловие // Л.Д.Бевзенко. *Социальная самоорганизация Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций*. К.: Институт социологии НАН Украины, 2002, с.3-4.

58. Спица Н.В. 2010. Особливості взаємодії хаосу і порядку в самоорганізаційних системах суспільства: проблема категорії міри в контексті дослідження Є. Седова. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, вип. 43, с.152-165.

59. Тишин А.И. *Самоорганизация в динамическом хаосе социальных процессов*. Электронный ресурс: Режим доступа: <http://rusnauka.narod.ru/lib/sociolog/1/selforg.htm>).

60. Федоров, И. А.2007. *Становление идеи социального преобразования : античность и христианство : диссертация ... доктора философских наук : 09.00.11, 09.00.03 / Санкт-Петербург, 2007. 486 с.*

61. Шестакова Е.В. 2012. Теории самоорганизации: от античных воззрений до идей эволюционной экономики. *Вестник Оренбургского государственного университета* // <https://cyberleninka.ru/journal/n/vestnik-orenburgskogo-gosudarstvennogo-universiteta?i=1048466>

62. Щепаньский Я. 1969. *Элементарные понятия социологии*. М.: Прогресс, 242с.

РОЗДІЛ 3

ПСИХОСИНЕРГЕТИЧНІ СТРАТЕГІЇ ВЗАЄМОДІЇ З СОЦІАЛЬНИМ ХАОСОМ

3.1. Суспільство як психомірне середовище / система

Багатовимірність людини передбачає наявність ряду певних положень, які є ключовими при аналізі людини як соціального суб'єкта у соціальній теорії. Одним з цих положень є теза про те, що психічна діяльність людини істотно впливає на її соціальну поведінку і визначає її у всьому різноманітті соціальних зв'язків і відносин. Психологія як наука, предметом якої є психічні процеси і феномени людської діяльності (мислення, поведінка, спілкування людини), має багато спільного з соціально-філософським пізнанням. Оскільки в соціальній філософії предметом пізнання є особистість, а значить воно також спрямоване на розуміння причин (мотивів) поведінки людини і її взаємодії з іншими. У зв'язку з цим можна відзначити, що класичне визначення психіки як суб'єктивного відображення об'єктивної дійсності, висунуте в філософії і психології в ХХ ст., корелює з класичними соціально-філософськими теоріями (К. Маркса, О. Конта, ін.). У цих теоріях роль особистості у соціумі обмежена і зведена до мінімуму, а основна увага приділяється аналізу суспільства як цілісності, яка переважає над людиною. Також і в теорії відображення особистість пасивна стосовно у дійсності, вона здатна тільки до її сприйняття. Однак розвиток наукового знання не залишається на місці і в психології сьогодні відбуваються значні зміни, що стосуються визначення психіки і методів її вивчення. Так само і в силу зовнішніх факторів і взаємовпливів психології та філософії, психології та соціології відбувається перехід від класичних психологічних теорій до постнекласичної.

Наприклад, Ю. Зінченко, І. Первичко вказують, що постнекласичний етап розвитку психологічного знання пов'язаний з роботами В.С.

Виготського і А.Р. Лурии: «для надання більшої цілісності картині масштабних наукових ідей Л.С. Виготського і А.Р. Лурії і припустимості твердження про наявність в цих ідеях ознак постнекласичної моделі наукової раціональності, звернемося ще раз до роботи «Історичний сенс психологічної кризи»: «... психіка вибирає стійкі точки дійсності серед загального руху. Вона є острівцем безпеки у гераклітовім потоці. Вона є орган відбору, решето, що проціджує світ і змінює його так, щоб можна було діяти в ньому. В цьому її позитивна роль - над відображенні (відбиває і не психічне; термометр точніше, ніж відчуття), а в тому, щоб не завжди вірно відбивати, тобто суб'єктивно спотворювати дійсність на користь організму ... ». У цьому твердженні з очевидністю прочитується не просто ідея вибіркового сприйняття, але ідея виборчого обміну системи з середовищем, здатність системи до вирішення завдань самоприспосовування, самоналаштування і самоорганізації - необхідних, з точки зору постнекласичної епістемології, властивостей системи, що саморозвивається» [Зінченко Ю.П., Первичко Є.І., 2012, с.44].

Нова теорія психіки як синергетичного об'єкта, яка запропонована І.В. Єршової-Бабенко, дає змогу розглядати людину не тільки з боку його індивідуальних психічних характеристик і якостей, тобто як окрему особистість з її особливостями психічного розвитку [Єршова-Бабенко І.В., 1992]. Але особистість людини як самоорганізаційну систему / середовище, яке взаємодіє з іншими середовищами / системами і включена у широку і розгалужену мережу соціальних відносин і інтеракцій. У своїй роботі «Методологія психіки як синергетичного об'єкту» (1992), український філософ обґрунтовує нову теоретико-концептуальну модель психічного, яка має важливе практичне застосування, а також дозволяє вирішувати багато питань, пов'язаних з розумінням роботи свідомості, мозку і психіки людини як цілісної гіперсистеми, що визначає практично всі значущі аспекти пізнавальної,

культурної, соціальної та інших сфер життя людини. Так, важливим висновком, представленим в цій роботі, є виявлення недостатності класичної теорії психіки як відображення об'єктивної дійсності і застосування синергетичної методології до дослідження психіки, що стало підставою для виникнення нової галузі дослідження - психосинергетики. Психосинергетика розробляється сьогодні в роботах І.В. Єршової-Бабенко і її учнів, але необхідність і актуальність цих досліджень впливає з логіки розвитку наукового постнекласичного знання як в природничих науках, так і в гуманітарних. «Новітній етап системного розуміння психіки зазвичай пов'язують з психосинергетикою. Психосинергетика розвивається на основі методологічних принципів синергетики як теорії складних самоорганізованих відкритих систем. Вона приймає принципи синергетики, серед яких: гомеостатичність і ієрархічність як принципи буття; нелінійність, нестійкість, незамкнутість, динамічна ієрархічність, спостережуваність як принципи становлення» [Іщук Н.В., 2015, с. 47]. Отже, можна робити висновок про те, що в 90-е р.р. ХХ ст. відбулося усвідомлення істотного зрушення в баченні психічного світу людини: «від уявлення про психіку як систему відображення - до уявлення про психіку як систему синергетичного порядку і виникнення психосинергетики як наукової області» [Єршова-Бабенко І.В., 2005, с.16].

Ключовим положенням, висунутим як в якості підстави нового психосинергетичного підходу, є теза про складність феномену психічного, тобто про його багатогранність, різномасштабність і поліфункціональність. Це означає, що вивчення психіки в рамках одного підходу (біологічного, природничо-наукового, гуманітарного, тощо) редукує і спрощує психічні процеси як феномени багатовимірного людського життя. «Прагнення до єдності концептуальних основ при дослідженні цілісності, яке прийшло на зміну активності інтеграційного підходу другої половини ХХв., дозволило впритул підійти до дослідження

психіки з нових позицій - внутрішньої спільності явищ, які раніше здавалися ніяк один з одним не пов'язані ...» [Ершова-Бабенко І.В., 2005, с.21]. У цьому сенсі інтеграція розуміється не як підсумовування досягнень різних підходів, а навпаки, цілісне уявлення психіки з єдиних позицій, що включає в себе такі аспекти психічного як відкритість, нелінійність розвитку, нестабільність, нерівноважність тощо. Таким чином, визначення психіки з синергетичних позицій дозволяє зробити такі висновки: по-перше, психіка є «гіперсистемою», тобто системою, яка включає в себе також властивості середовища. По-друге, ця гіперсистема здатна за певних умов змінювати свою поведінку. По-третє, в такій системі процеси самоорганізації є визначальними. Отже, психіка, виходячи з цієї концепції, може бути представлена як: «як гіперсистема синергетичного порядку з фазовою структурою, включаючи міжфазовий перехід нового типу; фази представлені відкритими нелінійними самоорганізаційними середовищами різного масштабу і складу: дожиттєва, прижиттєва і післяжиттєва фази, кожна з яких в певних умовах може проявляти себе як керуючий параметр» [Ершова-Бабенко І.В., 2015, с.102].

Розглядаючи ці фази психічного, згідно І.Ершової-Бабенко, необхідно позначити, що між ними існує значна різниця: прижиттєва фаза передбачає, що носієм психічного є організм людини, в той час як дві інші фази розглядаються через призму «позаорганізменого» рівня. Наприклад, можна говорити про «психічну хворобу» лише на рівні прижиттєвої фази, але ми не можемо говорити про «хвороби мислення», або «хвороби свідомості», оскільки ці поняття, прийняті як синонімічні поняттю «психіка», разом з тим розглядаються без участі організму людини як їх носія. Таким чином, автор зазначає, що «прижиттєва фаза виражена системою психічної реальності (СПР). Ця система / середовище формується і розвивається протягом життя індивіда, суб'єкта, і включає, відповідно, біологічну (а в її аспекті інформаційну, енергетичну),

соціальну, культурологічну, природну і інші середовища / складові, які беруть участь у формуванні СПР і в яких, в свою чергу, бере участь СПР індивіда / суб'єкта соціальної групи (сім'ї, соціуму ...) [Єршова-Бабенко І.В., 2015, с.105].

Важливою характеристикою психіки як синергетичної системи є узгодження і поєднання фаз, оскільки кожна з них також представлена як цілісна нелінійна система/ середовище, що самоорганізується. Для цього автором був запропонований концепт нового розуміння цілісності: «нелінійне ціле в нелінійному цілому». «Дане положення має на увазі існування (виникнення і руйнування) полімодальної динамічної (у пригожинському розумінні) різнорівневої та різномірної цілісності - як самої гіперсистеми, так і кожної з її фаз, включаючи міжфазовий людино-просторово-часові переходи (у пригожинському розумінні фазових переходів нового типу як нерівноважних). Така цілісність, безумовно, може бути як переривчастою, так і безперервною на певних проміжках часу в залежності від умов, її стадії (віку) і інших чинників» [Єршова-Бабенко І.В., 2015, с.71].

Дійсно, у сучасних дослідженнях психіки і соціальної теорії поняття «цілісність» має важливе значення, оскільки воно стверджує перевагу цілого над сумою своїх елементів. Іншими словами, цілісність забезпечує розгляд цілого з точки зору взаємодії його елементів, в результаті якого ціле отримує нові якості і відносини, відсутні в його елементах. Таким чином, цілісний (холістичний) підхід є підставою системних досліджень, на яких базується також і синергетична методологія. До систем, які мають цілісність як базову характеристику належать органічні, живі, психологічні, соціальні та ін. системи. «Цілісна робота психіки - і в нашому повсякденному житті, і в усіх областях спеціалізованої діяльності - не є, отже, такою, що протистоїть її розчленованості; цілісність не означає «аморфність», «плазмовість» - вона є якість, обумовлена сприянням усіх її

частин тієї частини (підсистеми, елементу), яка в даній діяльній ситуації є основною «ударною силою» в рішенні конкретної задачі (пізнавальної, оцінювальної, проєктивної, художньо-творчої, комунікативної, організаційної тощо)» [Каган М.С., 1996, с.18].

Відмінність психосинергетиченої концепції цілісності від її системної інтерпретації є визнанням можливості існування нелінійної взаємодії між елементами нелінійної системи / середовища. Ця модель цілого і цілісності дозволяє вийти за межі дихотомії «ціле / частина» і стверджує існування «макроцілого» - діленого або неподільного, але такого, що входять до його складу цілі, які відносяться до другого рівня розподілу. Це допускає можливість введення процесуальних (часових) характеристик. Як зазначає І. С. Добронравова «незважаючи на те, що в понятті цілого і цілісності відбивається один і той же процес становлення, проте сторони цього процесу різні: в понятті цілого відбивається стійкість процесу становлення, його повторюваність, тоді як в понятті цілісності - його мінливість, незамкнений характер» [Добронравова І.С., 1990, с.230]. У психосинергетиці стверджується, що на цій підставі можна побудувати нову концептуальну модель: «ціле в цілому» / «ціле в цілому».

«Отже, наша концептуальна модель висловлює в одному випадку те, що зустрілися цілі, які утворили макроціле, залишаючись, при цьому, кожне само по собі і не трансформуючись під впливом іншого (принцип стійкості). В іншому випадку, модель «через» дефіс висловлює те, що зустрілися цілісності - мінливі і незамкнуті за визначенням. Можливий і третій варіант, при якому учасниками процесу є і цілі, і цілісності» [Єршова-Бабенко І.В., 2015, с. 81]. Цікавим у цьому зв'язку видається аналогія з області історії, в якій відносини цілого, цілісності та індивідуального також значимі для опису історичної реальності. «Граничне поняття про ціле, тобто про таке ціле, яке вже не мислиться як частина іншого, більш великого цілого, укладає все емпірично дані нам

уявлення як його частин; воно є поняття про світове ціле, воно представляється нам цілісною дійсністю, частини якої однак, ми можемо в свою чергу називати відносними цілими ... »[Лаппо-Данилевський А.С., 2010 с.316]. Хорошим прикладом дієвості цієї моделі цілого і цілісності можна вважати її застосування для опису взаємодій особистості та суспільства. Суспільство є соціально-інформаційної макросередовищем, в якому присутня інше психоемоційне середовище - особистість. Ці два середовища взаємодіють між собою як «нелінійне ціле в нелінійному цілому», оскільки кожне з цих середовищ є в свою чергу цілим, яке ще формується, тобто стає. Якщо відбувається у суспільстві «різке збільшення швидкості інформаційних процесів, які супроводжує зміна соціально-політичних, соціально-економічних, культурологічних та психологічних умов життя людей", що, по суті, ми можемо спостерігати в даний час, то "в таких умовах страждає психіка людини, оскільки стан його психоемоційної сфери часто переходить у вкрай нерівноважний стан і тривалий час в ньому знаходиться "[Єршова-Бабенко І.В., 2004, с.25].

У психосинергетиці істотним також є впровадження моделі "мірності пізнання": "психіка як визначальна мірність похідних від неї середовищ і процесів - психомірність, а також людина і соціум як мірність - людино і соціомірність, далі природа і космос як мірності ..." [Єршова-Бабенко І.В., 2015, с. 102]. Поняття психомірності, що вводиться І.Єршовою-Бабенко, показує, що існують системи або середовища, розвиток яких визначається психічними факторами, тобто результатами психічної діяльності людини: "поняття «психомірне середовище» визначається як внутрішньопсихічне середовище, яке породжує сама людина і яка сама себе добудовує і видозмінює" [Єршова-Бабенко І.В., Гончарова О., 2015, с.243]. Але також психічна діяльність людини впливає і сама перебуває під впливом інших людей. Тому в коло "психомірних систем / середовищ" потрапляють і різні за масштабами групи людей, які можна позначити як малі соціальні групи,

великі соціальні групи і навіть більше аж до культурно-історичних цивілізацій. Таким чином, можна говорити про результати психомірної діяльності у різних середовищах / системах різного масштабу простору і часу: у таких системах / середовищах психічна діяльність здійснюється як внутрішнє середовище (в межах особистості, або в межах певної соціальної цілісності), так і зовнішньої (у взаємодії між людьми або між соціальними групами, культурно-історичними целостностями). Як зазначає автор, "в психосинергетиці перевага віддається терміну" середовище ", оскільки термін" система ", сходячи до його визначення у Л. фон Берталанфі, як і раніше зберігає значення цілого і частини, а психіка розглядається нами з позицій "нелінійного цілого-в-нелінійному цілому", тобто як деяке макроціле, що включає інші цілі і не завжди піддається виділенню одного з цілих без втрати макроцілого" [Єршова-Бабенко І.В., 2015 року, с. 38]. Таким чином, на думку українського філософа, предметом психосинергетики можна вважати існування і розвиток будь-яких "психомірних середовищ", які можуть співвідноситися як з життям окремої людини і суспільства, так і до, і після їх життєдіяльності, наприклад, з розвитком культури як окремої історичної цілісності, а також і зі світовим розвитком культури.

Визначальну роль в розумінні функціонування і розвитку "психомірних середовищ" має поняття саморганізації, оскільки основною властивістю притаманною таким середовищам є їх нестійкість, нерівноважність і навіть надзвичайна нерівноважність. "Психомірна система, далека від рівноваги, втрачає свою стійкість, може переходити до одного з багатьох можливих станів, причому цю ніяк не пов'язано з логікою наявної ситуації, «тут і тепер». Часом такий перехід психомірної системи до відповідного стану, що зберігається в пам'яті, може здійснитися і в дуже віддаленому в часі, просторі, і фазі історії існування даної психомірної системи, на відміну від інших складних систем. Коли психомірна система

перебуває у вкрай нерівноважному стані, її «долю» і «можливість розв'язання» можуть визначати дуже малі події (флуктуації), на які зазвичай, тобто у стійкому стані, стані рівноваги, ця система не реагує" [Яскевич Я. С., 2015, с.311].

Дійсно, психомірні середовища схильні до інформаційного, емоційно-енергетичного, ментального, і іншого впливу, яке виходить не тільки ззовні, але і виробляється самою системою, тобто під впливом своїх уявлень про себе, про інших, про ситуації, тощо. "Основна ознака психомірного середовища, виділена психосинергетикою, полягає в тому, що в одних проявах вона є продуктом психічної діяльності при житті людини, тобто системи психічної реальності, в формуванні якої беруть участь соціальна, біологічна, екологічна та інші складові. В інших проявах вона є продуктом функціонування гіперсистеми / середовища психіки в цілому (наприклад, рівень культури)" [Єршова-Бабенко І.В., 2015, с. 41]. Внаслідок цього, на думку автора, психомірні середовища утворюють "неврахований товар / суб'єкт": це "зазвичай те, що не фіксується і невраховується нашою увагою і навіть при подальшому аналізі, але існує в пасивному або активному стані, має результат відносин, зв'язків між взаємодіючими учасниками або складовими, тобто між середовищами, системами, об'єктами, суб'єктами, процесами, структурами і т. д." [Єршова-Бабенко І.В., 2015, с. 41]. Іншими словами, це якийсь результат соціальних взаємодій між людьми, і може бути навіть на рівні внутрішньо особистісної взаємодії, наприклад, коли людина розмірковує про щонебудь, про будь-яке явище минулого чи сьогодення. В даний момент ми не звертаємо уваги на ці явища і їх наслідки, але тим не менш, вони на нас впливають і ці дії згодом відчутні. Таким чином, "ці відносини всередині психомірного середовища теж можуть бути активні, самостійні і некеровані ... тобто явище "неврахований товар / суб'єкт" існує і його необхідно враховувати" [Єршова-Бабенко І.В. 2017, с.19].

Суспільство як відкрита динамічна система може бути також розглянуто як "психомірне середовище", оскільки на його еволюцію і трансформацію великий вплив мають психічні фактори. Іншими словами, особистість і суспільство взаємодіють між собою макроціле, яке є "нелінійне ціле" в "нелінійному цілому". При цьому як особистість є психомірним середовищем з позицій психосинергетики, і так само суспільство може бути представлено як "психомірне", тобто має такі характеристики як нелінійність, нестабільність, самоорганізованність. Вперше поняття "психомірність соціальної реальності" було введено в роботі Козобродової Д.М. "Самоорганізація як предмет соціально-філософського аналізу" (2019). У ній автор пропонує це поняття в зв'язку з аналізом самоорганізаційних механізмів у суспільстві: "значущою для нашого дослідження є концепція психомірності, запропонована І.В. Єршової-Бабенко. Актуалізація уваги на людину дозволяє розглянути соціальну реальність як психомірне середовище, вказуючи, що розвивається і трансформується в результаті психічної діяльності людини, групи, спільнот в різному масштабі "[Козобродова Д.М., 2019, с.15].

Дійсно, кризові моменти в розвитку будь-якого суспільства обумовлені фактором людської суб'єктивності, а не тільки просто певними абстрактними зовнішніми економічними, політичними, соціальними та іншими причинами. Людська суб'єктивність може мати різні внутрішні вимірювання, але так чи інакше фундаментальним є психічний фактор, який творить цілісність особистості, її єдність і інтеграцію різних рівнів від біологічного до культурного. Безумовно, що має місце культурна складова людської особистості, її цінності, ідеали, культурні смисли тощо. Тому можна говорити про соціокультурну обумовленість соціальних криз. "Перетворення суспільства і типу цивілізаційного розвитку передбачає зміну глибинних життєвих сенсів і цінностей, закріплених в універсаліях культури. Перебудова суспільства завжди пов'язана з революцією в умах, з

критикою раніше панівних світоглядних орієнтацій і виробленням нових цінностей. Ніякі великі соціальні зміни неможливі без змін у культурі " [Стьопін В.С., 2011, с.12].

Однак культура не є чимось відокремленим від психічної діяльності особистості, навпаки, вона є прояв самоорганізаційної сутності буття людини в світі. Оскільки культура є процесом перетворення "хаосу" індивідуальної людської екзистенції в творчій "космос" соціальної інтерсуб'єктивності. У цьому сенсі культура має величезний потенціал різних способів конституювання осмисленої творчої діяльності людини в процесі її самореалізації і в процесі конструювання соціальної реальності (І. Донникова).

Повертаючись до проблеми соціальних змін і нестабільності соціуму необхідно відзначити, що кризові моменти наступають тоді, коли в суспільстві відбувається порушення функціонування колишніх соціальних структур. Суспільство переходить в стан хаотизації, в якому починається корінна перебудова його внутрішніх структур, соціальних зв'язків і відносин. Однак хаос може проявлятися по-різному в цей перехідний, або біфуркаційних період у розвитку суспільства. Як відзначають Ковтунова Д.В., Лойтаренко М.В., Попов В.В., Щеглов Б.С. : "в рамках нелінійності можна визначити роль і місце хаосу з позиції основ механізму об'єднання різних структур. Причому, як правило, більш прості структури будуть об'єднуватися в більш складні інтегральні структури" [Ковтунова Д.В., Лойтаренко М.В., Попов В.В., Щеглов Б.С., 2014]. Однак це не єдина можливість перетворення структур в хаотичному режимі: "в рамках нелінійності хаос представляється і як своєрідний механізм, пов'язаний з тим, що дослідник розглядає не структурні елементи тієї чи іншої системи, а віддає пріоритет різної інтенсивності включення соціальної системи в іншу. При цьому, так як мова йде про хаос, а не про порядок, то, звичайно, важко говорити про якусь раціональну складову даного процесу. Проте

відзначимо, що хаос, коли він присутній в подібних змінах своєрідної інтенсивності розвитку соціальних систем, виступає в якості механізму зміни цих систем, що ніяк не суперечить нелінійному розвитку суспільства" [Ковтунова Д.В., Лойтаренко М.В., Попов В.В., Щеглов Б.С., 2014].

Крім того, у сучасній соціальній теорії відбувається переосмислення самого понять "криза", яке набуває значення не лише як вказівка на певний етап у розвитку суспільства, а являє собою ключовий фактор соціальних трансформації. Це призводить до того, що кризові ситуації в суспільстві стають "маркером" для дослідників, які намагаються виявити нові можливі шляхи його розвитку. У цей період формуються альтернативи вибору і будь-який незначний вплив може істотно визначити цей шлях. "Так само стан невизначеності системи, що стоїть перед необхідністю вибору у точці біфуркації, не усувається момент внесення в неї ясності і виникнення прихованих можливостей. Нелінійність взаємодії заважає прорахувати вибір, і громадська система все ще перебуває у ситуації біфуркації. Вона проходить точку біфуркації в процесі суперництва протилежних атракторів, зробивши остаточний відбір найбільш прийнятної сценарію розвитку. Існування протилежних можливостей або сценаріїв створює ситуації з безліччю невідомих, в яких немає єдиного результату, і які призводять взаємодіючих індивідів і систему до неминучого ризику" [Луговий А.А., Куракіна Е.В. 2017]. Однак можна визначити основний компонент соціальних біфуркацій: це протиріччя між внутрішніми уявленнями індивіда, або соціальної групи і зовнішніми соціальними нормами. Дійсно, можна погодитися з наступними твердженням, що хаос у соціальних системах "необхідний для процесу виведення соціальної системи на ті цілі, які ставить перед собою соціальний суб'єкт в рамках теорії самоорганізації" [Ковтунова Д.В., Лойтаренко М.В., Попов В.В., Щеглов Б.С., 2014].

Дійсно, якщо спільна діяльність багатьох суб'єктів і соціальних інститутів веде до гармонійної взаємодії в періоди соціальної стабільності, то в періоди хаосу відбувається розбалансування цих відносин і встановлення нових структур. При цьому, визначальним фактором в ході соціальних змін слід вважати вибори людей у повсякденних умовах як суб'єктів соціальних дій і відносин, а не встановлення соціальних інститутів (наприклад, державних органів). Іншими словами, соціальні інститути легітимізуються людьми, а не навпаки. Тому, "якщо орієнтації і правила взаємодії в діапазоні існуючих варіантів вибору значно відрізняються від проголошуваних інституційних форм, то можлива переустановка інституційних форм в результаті впливу наявних соціальних зв'язків" [Попов В.В., Ковтунова Д.В., Лойтаренко М. В., 2015, с.94]. Можуть бути різні реакції людей на дії соціальних інститутів (влади) в суспільстві, в тому числі такі, які ведуть до виникнення соціальних криз і біфуркацій.

До видів соціальної біфуркації, як вважає О. Гончарова, відносяться соціальна апатія і соціальний протест. Вважаючи їх "протилежними за своєю суттю і єдиними в своїй боротьбі" вона зазначає, що вони, тим не менш, взаємопов'язані і взаємозалежні [Гончарова О.О., 2014, с. 107]. Соціальна апатія, на її думку, це стан, властивий як індивіду, так і соціальній групі, який характеризується пасивністю, бездіяльністю, втратою інтересу до того, що відбувається у соціальній реальності. Розглядаючи два основних типи соціальної апатії, автор вказує, що перший настає внаслідок "перенасичення суспільства матеріальними і соціальними благами", що свідчить не про успішну соціальну життєдіяльність таких суспільств, а про їх застої і незабаром занепад через відсутність трансформацій і інновацій. Другий вид апатії виникає у людей, коли у суспільстві виникають переживання страху, відчуження і неприйняття нових цінностей, тому вони виявляють байдужість як

"захисний" або "адаптивний механізм", що дозволяє їм пристосуватися до нових життєвих умов. Загальним для цих видів апатії є той факт, що у соціумі накопичується велика кількість "нереалізованої енергії" людей, яка може бути вивільнена різним чином. Але, як правило, вона концентрується і акумулюється у вигляді певних форм і видів соціальних протестів, поява яких вже свідчить про початок кризи, або хаотизації суспільства. Хоча до соціального протесту можна віднести широке коло соціальних явищ і дій індивідів в суспільстві, тим не менш, причини протесту, як правило, схожі в різних суспільствах. До них відносять феномен "депривації", тобто незадоволення соціальних суб'єктів щодо власного становища у суспільстві. "Під впливом зовнішніх дій відбувається порушення системи оцінок, яке супроводжується розширенням шансів соціальних порівнянь. Підсумками соціальних порівнянь стає прогресуюче у індивідів почуття нерівності. При цьому очікування, які має індивід від поточної соціальної ситуації, лінійно зростають. А залежність, яка визначає рівень задоволення цих очікувань носить нелінійний характер "[Гончарова О.О., 2014, с. 107]. У підсумку, накопичена соціальна енергія вивільняється в ході соціальних протестів, мета яких змінити поточний стан речей, користуючись будь-які наявні в розпорядженні засоби. Таким чином, накопичення соціальною системою "незадоволених очікувань" соціальних суб'єктів (індивідів і груп), призводить до підвищення їх активності, тобто до хаотизації соціальної системи.

В даному дослідженні пропонується нове поняття "хаотизація психомірності соціальної реальності", яке фіксує і закріплює ідею про те, що людська суб'єктивність грає ключову роль в моменти хаотизації соціуму, тобто проходження ним біфуркаційних (кризових) ситуацій, що ведуть до якісної зміни його подальшого розвитку. Тому можна погодитися з думкою О.М. Князевої, що істотним висновком з теорії соціальної самоорганізації є положення про те, що "суб'єкт, установки його

свідомості і його ціннісні переваги, причому навіть одинична людська дія, можуть зіграти ключову роль у виборі можливих шляхів розвитку у стані нестійкості складної системи" [Князева Е.В.М., 2013, с.21]. Таким чином, розвиток соціуму в моменти біфуркації визначається свідомою діяльністю людини, що вказує на "психомірність" як на її істотну характеристику. Дійсно, психічне має величезне значення для встановлення соціальних зв'язків індивіда і його включеності в складнобудоване соціальне психомірне середовище. "Суб'єкт в ході своєї діяльності вибудовує нові соціальні структури, змінюючи умови своєї життєдіяльності. Радикальні зміни в соціальній структурі можуть мати своїм результатом супутні зміни психологічної реальності. Складна організація психічного виникає і прогресує за рахунок різноманіття форм активності суб'єкта, його участі у складних організаційних структурах. У суб'єкта повинна бути певна частка хаосу, блукань, бо тільки на цій основі може виникнути щось значуще, раніше відсутнє, небачене, невідоме. Неконкретність цілей, певний хаос у вчинках, відхід від однозначного розуміння - це не деструктивні фактори дозрівання, а потенційні можливості саморозвитку, що виводять суб'єкта на здатність перетворення навколишнього складноорганізованого середовища" [Плющ О.М. 2017, с.31].

Основним питанням в моменти хаотизації соціальної реальності є питання про те як конкретна людина, будучи вбудована в складну соціальну систему, здатна безпосередньо впливати на хід їх еволюції, брати участь у встановленні нового порядку, супроводжувати проходження соціальної кризи і знаходити виходи на бажані шляхи розвитку. "Соціальний суб'єкт повинен зі своїм соціальним досвідом і соціальною діяльністю не тільки вбудовуватися в контекст якоїсь нестійкої ситуації, а й звертати увагу на те, як розвиваються в соціальній системі малі флуктуації. При цьому намагатися ініціювати випадкові свої дії таким чином, щоб вплинути на розвиток соціальної системи в

необхідному для соціального суб'єкта напрямку. Причому цей напрямок стосується не тільки самої соціальної системи як такої, він передбачає, що соціальний суб'єкт бачить той чи інший сценарій розвитку соціальної системи в майбутньому і має можливість за допомогою певної ініціації флуктуації підвести систему до того необхідного адекватного атрактору, який найбільшою мірою і буде відображати цей сценарій. У всякому разі подібна ситуація дійсно говорить про те, що у соціального суб'єкта існує вибір, хоча і невеликий" [Ковтунова Д.В., Лойтаренко М.В., Попов В.В., Щеглов Б.С., 2014].

У зв'язку з цим представляється перспективним вибір психологічних і екологічних практик, які дозволяють суб'єкту максимально повно виконати поставлені перед ним завдання вибору певної стратегії діяльності в ситуації невизначеності і хаосу. Дійсно, екологія психіки індивіда сьогодні представляється особливо актуальною, оскільки вона є однією з успішних і перспективних стратегій подолання хаосу на особистісному рівні. Іншими словами, завдяки особистісній самоорганізації в періоди соціальної кризи і хаосу, людина стає здатною брати участь у самоорганізаційних механізмах соціальної системи, створюючи можливості для побудови нових соціальних структур і нового соціального порядку. Це стає можливим в умовах формування сучасного мережевого суспільства як соціального простору, в якому відсутнє розділення на чітко визначений центр і периферію, що створює сприятливі умови для розвитку соціальної самоорганізації. Як зазначає В.В.Васількова, метафора "мережі" у сучасній соціальній теорії отримує подальший розвиток в зв'язку з цілою низкою нових можливостей, які вона відкриває: "... основним фокусом уваги стають нова соціальна онтологія «плинної сучасності» і відповідні їй принципи опису соціогенеза (динамізм, нестійкість, стохастичність, нестабільність, конструктивістська роль соціальних суб'єктів), тобто це принципи, які

обґрунтовують нестабільну і нестійку зв'язність. Об'єднуючою, «зонтичною» метафорою для опису цих онтологічних феноменів «павутини соціального життя» (якщо використовувати термін Ф. Капри) є метафора мережі. Ця метафора виявилася найбільш адекватною і перспективною для опису нової соціальної онтології ... " [Василькова В.В., 2012 с.17].

Таким чином, мережеве суспільство створює необхідні умови для встановлення різноманітних соціальних зв'язків і відносин, які сприяють самоорганізації суспільства в періоди соціальної нестабільності і кризи. Оскільки мережа дозволяє об'єднуватися людям, які мають схожі інтереси, цінності й прагнення. Крім того, мережеве суспільство має ряд переваг у порівнянні з традиційною соціальною ієрархією, оскільки воно рухливе і легко адаптується до мінливих зовнішніх умов. Тому цілком справедливою слід вважати думку О.Ю. Герасимова про те, що "мережа формує мережеву особистість-атрактор: це людина з високим рівнем концентрації внутрішньої іманентною енергії, здатна до активності і діяльності. Особистість-атрактор є активним соціокультурним суб'єктом, здатним впливати на вектор соціального розвитку як локально, так і глобально. Роль особистості-атрактору стає особливо помітною в мережевому соціальному просторі, що самоорганізується, в ситуації нестабільності системи. Мережевий соціальний простір - це децентралізований простір, в якому кожна особистість може стати певним локальним центром, вузлом, точкою або згустком енергії, здатним впливати на інших. Даний вплив може мати локальне просторове положення, але з глобальними масштабними наслідками. Мережева особистість - це особистість, яка існує і проявляє себе в просторі мережі. Вона володіє великими ступенями свободи в порівнянні зі звичайною особистістю "[Герасимов О.Ю., 2015, с.119].

Наявність особистості-атрактора у соціумі відкриває нові шляхи для самоорганізації соціального життя і створює нові альтернативні варіанти

розвитку соціальної системи та її трансформацій. Однак важливим фактором формування такої особистості стають не тільки зовнішні умови - наявність мережевої соціального середовища і розгалуженої системи комунікацій завдяки використанню інформаційних технологій. Формування особистості відбувається також під впливом внутрішніх факторів, зокрема здатності людини до саморозвитку і самоорганізації.

3.2. Самоорганізація особистості в умовах соціального хаосу: психосинергетичні стратегії

В теорії соціальної самоорганізації моменти нестабільності описуються як моменти, в які відбувається найбільша хаотизація соціальної реальності, оскільки саме в цей період вирішується питання вибору соціальною системою подальшого шляху розвитку. Як зазначає О.М. Князева: "існують два типи нестійкості: нестійкість в точці біфуркації, розгалуження шляхів розвитку і нестійкість поблизу загострення, моменту максимального, кульмінаційного розвитку складної структури. Як в тому, так і в іншому випадку система стає нестійкою до малих, незначних флуктуацій на мікрорівні, і малий людський вплив здатен вивести систему на один з можливих шляхів еволюції, до одного з цілого спектра структур-атракторів. Найважливішим світоглядним висновком є те, що людина дійсно здатна брати безпосередню участь в конструюванні бажаного майбутнього, але її творча роль має обмеження у вигляді власних, внутрішніх тенденцій розвитку складних соціальних систем" [Князева Е.Н., 2013, с. 21]. Дійсно, дії кожної особистості в такі моменти розвитку соціальної системи значні, але разом з тим і обмежені. Сценарії майбутнього розвитку соціуму не є нескінченними, але обмежуються внутрішніми тенденціями, які визначаються його колишнім станом. Питання полягає в тому, щоб виявити ці тенденції і в якій мірі це є

можливим, посилити їх в тому напрямку, який принесе позитивні соціальні зміни і якісно нові умови існування суспільства. Тому дії окремої людини так важливі: вони можуть посилити або послабити ті чи інші варіанти розвитку, можуть привести до стабілізації або дестабілізації соціальної системи.

Особливо цей ефект дій кожного соціального суб'єкта прояснюється в зв'язку з концепцією "навколишнього світу" (Umwelt), яка була запропонована в 1930-х рр. німецьким вченим Я. фон Ікскюлем. Її суть полягає у вивченні життєдіяльності будь-якого живого організму (тварини, в першу чергу, оскільки Я. фон Ікскюль був зоологом) як особливого поєднання його власних дій і з навколишнім середовищем. "Тілесна (морфологічна) організація живого організму визначає можливості його сприйняття навколишнього світу і дій в ньому; його сприйняття і дії суто вибагливі: організм будує під себе свою середу, яка назад впливає на нього, його формуючи" [Князева Е.Н., 2015]. Іншими словами, всякий Umwelt визначається як замкнута цілісність, яка управляється внутрішніми сенсами: "об'єктивний зовнішній світ і суб'єктивний внутрішній світ перебувають у відношенні взаємної детермінації ... Жива істота частково у нестямі, в своїх діях і в їх продуктах (бобер в збудованій ним платині, ластівка в зліпленому нею гнізді), а значна частина зовнішнього світу залучена в їх дії, вбудована в їх власну природу, поставлена їм на службу" [Князева Е.Н., 2015].

Хоча німецький вчений займався дослідженням тваринного світу і поняття Umwelt виникло в результаті його наукових спостережень, тим не менше, воно виявляється цілком придатним для опису взаємодії людини і навколишнього їй соціального світу. "Umwelt - то, в чому живе людина (як і інші живі істоти), це не просто середовище, що не просто оточення (environment). Світ як Umwelt частково заданий тілесною і психічною організацією живої істоти, частково активно створюється, будується нею, і

як створюваний, сконструйований назад впливає на неї, визначаючи її саму. Світи живих істот у живій природі - це їх екологічні ніші, в людському світі - когнітивні, культурні, соціальні і т.п. ніші" [Князева Е.Н., 2015]. Таким чином, можна говорити про те, що людина будує свій власний світ довкола себе, виходячи з особливостей своєї психічної організації і соціального оточення. Це світ її найближчого повсякденного існування, який узгоджується з її психікою як складним "психомірним середовищем", що включає в себе тілесні, емоційні, енергетичні, когнітивні аспекти та його прояви у зовнішній соціальному середовищі. Тому фактично концепція Umwelt ставить питання про взаємне існування індивідуальних людських особистостей у загальному соціальному середовищі - соціумі - як проблему екологічну і соціальну. "Стале суспільство матиме місце, якщо кожен з нас буде керуватися імперативом індивідуального сталого розвитку. Ще Гегель говорив: «Хочеш змінити світ, зміни самого себе» [Князева О.М., 2015]. Таким чином, можна зробити висновок про істотний зв'язок між психологією, екологією і соціологією, завдяки якій питання соціального розвитку і зміни отримують новий вимір і нове поле дослідження.

Так, наприклад, у соціально-філософському пізнанні сьогодні актуальною видається теорія "екології індивідуальної дії" французького філософа Е. Морена. Вона виходить "з положення про незавершеність, непередзіданність, відкритість і нелінійність будь-якого процесу пізнавальної та практичної діяльності. Це передбачає розуміння і усвідомлення того, що будь-яка дія, що нами здійснюється, яка детермінована умовами навколишнього природного і соціального середовища, може відхилитися від спочатку заданої їй траєкторії і привести до стану нестабільності і кризи" [Колядко І.М., 2016, с.85]. Французький філософ пропонує розглядати дії людини у соціальному середовищі не просто як лінійні, тобто кожна індивідуальна дію досягає

свого результату у відповідності з намірами людини. Але, навпаки, нелінійно, кожна індивідуальна дія відхиляється від початкових намірів і може привести до інших результатів. «Як тільки індивід робить дію, якою би вона не була, вона починає вислизати від його намірів, - пояснює Морен, - ця дія вливається у всесвіт взаємодій і в кінцевому рахунку поглинається оточенням, так що в результаті може вийти навіть щось протилежне по відношенню до первинного наміру. Часто дія повертається бумерангом до нас самих. Це зобов'язує нас уважно стежити за дією, намагатися її виправити, - якщо ще не пізно, - а іноді її торпедувати, як це роблять відповідальні працівники НАСА, які підривають ракету в тому випадку, якщо вона відхиляється від заданої траєкторії» [Морен Е., 2006, с. 73-74]. В цьому і проявляється екологічний аспект дії, вона співвідноситься за принципом резонансу з навколишнім середовищем і передбачає коригування і зміну. Отже, це не просто резонанс з навколишнім середовищем на підставі несвідомих, емоційних проявів, які виражаються у поривах, потягах і т.д. Йдеться про свідому складову людської психіки, яка будучи вбудованою в певну зовнішню середу (Umwelt) взаємодіє з нею за принципом резонансу, вловлюючи можливі наслідки своїх дій. "Мислити і діяти інтерактивно і надавати керуючі впливи адекватно ситуації, що складається означає, отже, розуміти неоднозначність і відносну непередбачуваність одержуваного відгуку від середовища, від організації, на яку здійснюється управлінський вплив, віддавати собі звіт про складність і нелінійність зворотних зв'язків, що встановлюються ... Екологія дії і здатність виробляти самокорегуючі стратегії управлінських дій - це прерогатива людини. Слабка передбачуваність пов'язана з нестійкістю траєкторій розвитку складних систем і в природі, і в суспільстві. І тут, і там потрібно реагувати ситуаційно, налаштовувати свою поведінку в залежності від ситуації, що змінюється. Природні істоти менш гнучкі в цьому відношенні, біологічний вид швидше вимре або

мігрує при істотній зміні ситуації у навколишньому його природному середовищу, а людина перебудується, пристосується, зміниться. Вона є більш пластичною, флексібельною. Це пов'язано, зокрема, з тим, що світ людини будується за зразками не тільки генетичної, але і соціальної пам'яті, яка більш мобільна" [Князева Е.Н., 2013, с.23].

Екологічний підхід і екологія, в зв'язку з цим, набувають в даний час розширювальне значення, яке вже не тільки пов'язано з її розумінням області пізнання, пов'язаної із збереженням природного середовища існування всього живого, але екології, що включає в себе широкий світоглядний аспект, пов'язаний зі зміною мислення і дії людини у соціокультурному світі. "Екологічний підхід виходить нині далеко за межі своєї первісної області - біологічного знання. Він виявляється перспективним в різних областях природничо-наукового, соціального і гуманітарного знання, в тому числі і в медицині. Сьогодні говорять про екологію дії (Е. Морен), розуму (Г. Бейтсон), життя, пізнання і творчості, думки і слова, ідей, комунікації та управління "[Князева Е.Н., 2019, с.17]. Таке розширене розуміння екології і поява "екологічної філософії" відповідає вимогам як внутрішнього, психічного розвитку людської особистості, так і зовнішнього розвитку - суспільства як соціальної системи.

У соціальній системі екологічний підхід змінює радикальним чином розуміння взаємодії між індивідами у суспільстві, показуючи, що інтерсуб'єктивність як соціальний феномен має психологічний вимір. Іншими словами, соціальна комунікація як прояв інтерсуб'єктивності має не просто інтелектуальний рівень, але також визначається більш глибокими рівнями психічної діяльності, такими як емоційно-тілесний рівень, енергетичний тощо. Таким чином, психологічна характеристика не є чимось додатковим до соціальної комунікації і спілкування між індивідами, але навпаки, тільки на цій основі з'являється можливість

справжньої реалізації та здійснення соціальних інтеракцій індивідів. "Комунікація і будується на її основі інтерсуб'єктивності - це не просто співпраця між взаємодіючими індивідами і координація їх ментальної діяльності; її слід розглядати в рамках понять нерепрезентатизма, енактивізму, тілесності, "вбудованості дії" в світ і в один одного і взаємного отелеснювання (інтеркорпоральності). Ми моделюємо вірування і наміри інших людей, з якими ми маємо справу, як ніби ми перебуваємо в їх ситуації. За такий процес відповідальні в мозку так звані дзеркальні нейрони" [Князева Е.Н., 2016, с.177]. Теорія енактивізму як основи для побудови інтерсуб'єктивності була запропонована Т.Фуксом і Х. Джеггером, які вважали, що людина залучена в світі не тільки ментально, але й тілесно, емоційно, тобто задіюючи всі можливі форми психічного, щоб вбудуватися в навколишнє середовище і перетворювати її. "Ми розуміємо соціальну взаємодію як інтерактивний і інтеркорпоральний процес, в який занурені обидва партнера і в якому провідну роль для розуміння грає сам процес взаємодії. Коротше кажучи, соціальне пізнання виникає з тілесної соціальної взаємодії ... "[Fuchs T., Jaegher de H., 2009 р. 469].

Це положення вносить ряд суттєвих доповнень в соціальне пізнання і соціальну дію, які стають з'єднаними. На думку Е.Н.Князевой, в соціальній системі інтерсуб'єктивність "спирається на тілесність в найширшому сенсі цього слова, тобто на динамічні дії, які виробляють цілісні тілесно втілені і певним чином тілесно організовані індивіди "[Князева Е.Н., с.116]. Це означає, що цілі і наміри індивідів також виражаються в діях, і не є заздалегідь предзаданими, але створюються і змінюються в процесі соціальної взаємодії. Таким чином, індивід бере участь у соціальній діяльності (спілкуванні, комунікації, тощо) цілісно, у всіх тілесних, емоційних, ментальних проявах психічного, а не тільки інтелектуально. "Комунікація схожа на танець, в якому люди перебувають у спільному

просторі, передача інформації супроводжується передачею емоційних станів (здивування, співчуття, інтересу, відчаю, розчарування тощо). Динаміка комунікації є складною і нестабільною. "Порушення міжособистісної симетрії призводить до фазових переходів" [Князева Е.Н., 2019, с. 22]. Тому стає актуальним психіко-екологічний підхід, який акцентує увагу на тому, як потрібно надавати впливу на навколишнє середовище, а також на інших індивідів, які адекватні соціальній комунікації, що відбувається. Іншими словами, необхідно розуміти неоднозначність і відносну непередбачуваність одержуваного відгуку від середовища, віддавати собі звіт про складність і нелінійність встановлених зворотних зв'язків, допускати певну частку хаосу, внутрішньої рухливості і гнучкості у соціальній системі.

Наприклад, існує проблема впливу на психіку людини "інформаційного середовища", створеного у сучасному світі на основі розвитку ІТ-технологій, які істотно змінюють спосіб життя людини, її мислення і поведінку, навіть зачіпають біологічні можливості людського організму [Петрова Е.В., 2017, с.98-114].

Але найбільш важливою частиною екологічної проблематики психіки є дослідження впливу невизначеності і хаотичності навколишнього середовища, що проявляється в збільшенні стресів і психічних розладів особистості. "Тому увагу психосинергетики сконцентровано на стані внутрішньо психічного середовища людини в аспекті її нелінійності і продуктивної хаотичності, здатності існувати в умовах різного ступеня хаотизації і безперервності динамічного хаосу як на рівні умов, так і на рівні поведінки. Також це відноситься до реальних можливостей узгоджуватися з нею в цих станах, змінювати, забезпечуючи зменшення стресовості як реакції за рахунок оснащення людини певними навичками або іншим світоглядом, іншими характеристиками розумового процесу і поведінки" [Єршова-Бабенко І.В., 2015 року, с. 54].

Дійсно, сьогодні як ніколи раніше зростає важливість психологічного "оснащення" особистості, яке полягає у виробленні певних стратегій самозбереження свого "психомірного середовища", вміння його налаштувати в збалансованому режимі існування, вміння орієнтуватися в умовах невизначеності та непередбачуваності розвитку майбутніх подій тощо. По суті мова йде про необхідну перебудову мислення людини, яке ще в не такому далекому минулому був орієнтоване на пошук стабільності, визначеності і порядку, на нове мислення, що визнає мінливість, невизначеність і хаос невід'ємними характеристиками життя і розвитку. "Невизначеність, граничним виразом якої є хаос - це властивість життя, по відношенню до якого більшість людей відчувають широкий спектр негативних емоцій від дискомфорту до паніки і намагаються її в своєму житті мінімізувати ... Однак життя сама постійно породжує невизначеність (ентропію). Світ породжує ентропію, а живі системи, особливо самодетерміновані суб'єкти, можуть перетворити ентропію в щось більш впорядковане, вони здатні виробляти з цієї невизначеності часткову визначеність, порядок з хаосу, розуміючи при цьому, що невизначеності все одно залишатиметься багато. Невизначеність і визначеність таким чином не суперечать одна одній, а доповнюють одна одну" [Леонтьєв Д.А., 2019, с.37].

Для подолання хаосу і невизначеності життя американський автор Нассім Талеб пропонує поняття "антикрихкість", яке означає набуття нових якостей і характеристик особистості після проходження ситуацій хаосу, невизначеності і стресу [Талеб Н. 2017]. "Все те, що від випадкових подій або потрясінь швидше поліпшується, чим погіршується, є антикрихтким" [Талеб Н. 2017]. Відповідно, згідно Н. Талебу, системи, які розцвітають від випадковості, повинні сьогодні домінувати. "Виходить, що антикрихткість - це те, що не любить також випадковості, безладу, невизначеності, помилок, стресів тощо. Не любить цього і стійкість, вона

не ламається, але і не розвивається в цій ситуації. Антикрихткість отримує вигоду від таких явищ, крихкість і стійкість - навпаки. Тобто, головним аспектом підходу Талеба є орієнтація на розвиток в цьому транзитивному, тобто складному, невизначеному і важко прогнозованому світі" [Смульсон М.Л., 2018, с. 13]. Таким чином, хаос є конструктивним не тільки у своїй "руйнівній" функції, що діє по відношенню до попереднього стану психомірного середовища / системи (особистості або суспільства), але він також дозволяє проявлятися новим якостям і характеристикам системи, яких не було раніше. Іншими словами, проходження хаосу і невизначеності робить психомірною середу / систему "сильніше", додаючи до неї нові властивості. Тому можна прийняти твердження І. Пригожина про те, що «біфуркації є одночасно показником нестабільності і показником життєвості будь-якого розглянутого суспільства» [Пригожин І., 2013, с.79].

Отже, життєвість психомірного середовища / системи проявляється в умінні розвиватися в умовах хаосу, невизначеності та непередбачуваності. З точки зору психомірного середовища / системи особистості це означає володіти готовністю до змін і трансформацій, які неминучі в процесі життя. Французький філософ А. Бадью вводить поняття "готовність до події" для опису цього нового стану мислення людини: "бути готовим до події» - значить бути у суб'єктивному розташуванні, що дозволяє визнати нову можливість. ... Готувати подію - значить бути розташованим її прийняти ... Бути готовим до події - значить бути в такому стані духу, в якому порядок світу, такий що пануючі сили не володіють абсолютним контролем над можливостями "[Бадью А., 2013, с.20 -21].

Іншою частиною конструктивної стратегії розвитку особистості в умовах невизначеності і хаосу стає її здатність до саморегуляції і самокорекції психічних станів. Поняття саморегуляції та самокорекції засноване на тому, що психомірна система не стільки спирається на свої апіорні внутрішні якості та адаптативні ресурси, скільки на свою

постійну взаємодію з навколишнім середовищем. Психомірне середовище / система особистості, наприклад, формує свої внутрішні ресурси на підставі джерел зворотного зв'язку і коригує їх відповідно до одержуваної ззовні інформації. Цей механізм відомий у філософській думці на підставі двох по-різному сформульованих, але, по суті, про одне й те ж саме принципів. У філософії екзистенціалізму цей принцип вважався основним: "існування передує сутності" (Ж.-П.Сартр). У психології йому відповідає теза А. В. Леонтьєва "діяльність породжує психіку". Загальним для цих положень є те, що на перше місце виходять відносини психомірного середовища з зовнішнім середовищем, тобто індивід знаходиться в потоці відносин, що постійно змінюються і ці відносини передують будь-яким структурам психіки. Виходячи з цього, "вибір суб'єкта в тій чи іншій ситуації не визначений його початковими диспозиціями, уподобаннями тощо, навпаки, актуально який чиниться вибір визначає, яким стає суб'єкт в результаті його здійснення. Це не означає, що немає таких виборів, які були б передбачені, або зумовлені якимись рисами або особливостями суб'єкта. Це означає, що бувають вибори і того, і іншого типу, і навіть в поведінці однієї людини в різних ситуаціях ... У життєдіяльності людини присутні і ті, і інші процеси, і центральна проблема полягає в тому, щоб зрозуміти, як вони між собою співвідносяться і сполучаються ... По відношенню до людини вірно і те, і інше, ми одночасно знаходимося і в полі необхідного, і в полі можливого, проблема полягає в зв'язку між цими двома рівнями існування, в переході між ними" [Леонтьєв А.Д., 2018, с. 303-304].

Таким чином, більшість сучасних психологічних технік і практик самоналаштування і самокорекції людини стикаються з проблемою їх невідповідності внутрішньому психомірному середовищу особистості, оскільки вони намагаються впливати на психіку індивіда, виходячи з деяких вже встановлених характеристик (стійких структур) особистості. У

той час як поряд зі стійкістю психомірне середовище / система особистості має нестабільність, нелінійність, самоорганізацію. Тому важливим в даний час є розробка психосинергетичних методик і практик, які діють у неруйнівному психіку режимі, тобто таких які запускають самоорганізаційні механізми психіки людини і резонують з її внутрішнім психічним середовищем. "Інформаційно-емоційна среда, ціннісна сфера особистості визначається прийнятими і трансформованими в свої структури цінностями, поглядами, світобаченням, вихованням, культурою, вродженими і тренуваними нейрофізіологічними характеристиками, сформованими поведінковими і психоемоційними навичками, нарешті, екологічними природними і психомірними умовами" [Єршова-Бабенко І.В., 2015, с. 55].

У психосинергетиці пропонується певний набір методів і методик, що дозволяє здійснювати психологічну корекцію і оснащення внутріпсихічних середовищ особистості необхідними засобами для розвитку в умовах нестабільності, хаосу і невизначеності [Єршова-Бабенко І.В. 2019 (а); 2019 (б)]. Розроблений композиційний метод "Створювальна сила" і його різні варіанти, що включають групу методик, "забезпечує в найкоротші терміни оснащення внутрішньо психічного середовища людини такими засобами, які відповідають специфіці її психічного світу і не є їй чужими. Вони можуть бути зробленими нею або привнесеними в нею, але за характером своїм, по суті своїй, по принципам макрокомпозиції і організації / саморганізації вони їй відповідають, а не суперечать" [Єршова-Бабенко І.В., 2015 року, с. 56].

Таким чином, психосинергетичні дослідження психомірних середовищ (особистості) показують свою придатність не лише з точки зору вирішення питань надання психологічної допомоги, але мають теоретичну значущість для вирішення питань взаємодії психомірного середовища / системи особистості з хаосом. Вони орієнтовані на

нелінійність і нестабільність, засновані на саморганізації особистості, відповідають принципу резонансного взаємодії з середовищем (Umwelt). Вони також можуть бути прийняті в рамках екологічного підходу до людської психіки і екології "соціальної дії", оскільки в якості базової концепції припускають модель взаємодії нелінійних цілісності (особистості та суспільства як психомірних середовищ / систем). Крім того, психосинергетичні стратегії органічно входять в сучасний соціальний дискурс (теорію соціальної організації), оскільки показують можливості і перспективи самоорганізації особистості як психічної нелінійної цілісності, що набуває важливого значення в умовах соціальних біфуркацій і трансформацій.

Однак їх детальний опис і дія виходить за рамки даного дослідження, оскільки вони є складовою частиною практичних розробок в області психології, реабілітології та психокорекції. У цьому дослідженні представлена тільки їх теоретична значущість з точки зору вирішення питань взаємодії психомірного середовища / системи особистості з хаосом і транзитивності сучасного світу.

Висновки до III розділу:

1. Здійснивши аналіз філософської і соціально-філософської літератури, було розкрито нове значення психосинергетики у соціальному знанні, яке ґрунтується на твердженні, що психічна діяльність особистості, яка є складною психомірною системою/середовищем утворює разом з суспільством, яке є також психомірною системою «нелінійну складну цілісність» (І.В. Єршова-Бабенко). Ця модель «нелінійної цілісності» представлена у психосинергетиці як нова модель «ціле-в-цілому», або «ціле в цілому». В психосинергетиці базовим є постнекласичне визначення психіки: психіка є складною гіперсистемою з фазовою структурою і міжфазовими переходами. Завдяки цьому взаємовідносини і взаємодія між

особистістю і суспільством, які особливо важливими стають у періоди соціального хаосу, набувають нового психологічного виміру. Тому доречним виглядає запровадження в роботі нового поняття «хаотизація психомірності соціальної реальності», яке показує, що особистість як складна психомірна система, що самоорганізується, здатна долати кризові моменти у суспільстві шляхом власної самоорганізації. Отже, процеси соціальної самоорганізації у суспільстві як складній нелінійній соціальній системі спираються на особистість і її власну здатність до самоорганізації.

2. Висвітлено основні ідеї і зміст сучасної екологічної філософії як напрямку, що орієнтується на самозбереження психіки людини, її навколишнього повсякденного оточення, поведінки, дій і саморозвитку. Показано, що екологічна філософія і психосинергетика, які мають спільні завдання і орієнтири, можуть бути задіяними у вирішенні сучасних проблем особистості і суспільства. Так, теорія навколишнього середовища Я. фон Ікскюля «Umwelt», теорія екологічної дії Е.Морена та інші можуть бути використаними у соціально-філософському пізнанні, оскільки ці теорії демонструють нові аспекти соціальної взаємодії особистості і суспільства, що підкреслюють їхню психомірність як складних нелінійних систем/середовищ, що самоорганізуються. Крім того, концепція «анти-кріхкості» Н. Талеба разом з психосинергетичними розробками, методами і методиками передбачає можливість подолання хаотичних і кризових ситуацій як у суспільстві, так і у психіці людини, завдяки формуванню і розвитку нових якостей, смислів і різноманітних структур. Отже, теоретичне значення психосинергетичних стратегій подолання соціального хаосу, які можуть бути інтегровані у загальний контекст екологічних практик і розробок у сучасній філософській і соціально-філософській думці, полягає у їхньої здатності вирішувати проблему подолання соціального хаосу у будь-якій соціальній системі. Психосинергетика має потужний евристичний потенціал в рішенні

проблем екології психіки людини, її саморегуляції і самокорекції у сучасному хаотичному світі.

Положення III розділу було відображено в наступних роботах:

1. Yershova-Babenko I., Kozobrodova D., Seliverstova A. Physiosynergetic approach to the formation of teacher's pedagogical self-organization in the New Ukrainian school //

2. Yershova-Babenko I., Peklina G., Kozobrodova D., Seliverstova A. 2020. Psychosynergetic Foundations of the Educational Process in the New Social Conditions of Preparation of English-speaking Medical Students // International Journal of Arts and Social Science. Vol. 3. Issue 4., pp. 8-14.

3. Ершова-Бабенко И.В., Селиверстова А.С. Хаотизация социальной реальности и психомерность. Одесса: 2020, с.

Список використаних джерел:

1. Бадью А. 2013. Философия и событие. М.: Институт общегуманитарных исследований, 192с.

2. Василькова С.С. 2012. Сети в социальном познании: от метафоры к метатеории // Журнал социологии и социальной антропологии. Том XV. № 5. с.11-24.

3. Герасимов О.Ю. 2015. Сетевая социальная морфология гражданского общества // Известия Уральского федерального университета. Том. 10. №3, с.117-121.

4. Гончарова О.О. 2014. Соціальна апатія і соціальний протест як форми бифуркації в умовах трансформаційних суспільств // Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент. К.: ТОВ «Інтерсервіс», вип. 16. с.103-116.

5. Добронравова И.С. 1990. Синергетика: становление нелинейного

мышления. К.: Вид-во «Либідь», 149с.

6. Ершова-Бабенко И.В.1992.Методология исследования психики как синергетического объекта. Монография. Одесса: ОДЭКОМ, 124с.

7. Ершова-Бабенко И.В. 2005. Психосинергетические стратегии человеческой деятельности (Концептуальная модель). К. : Книга–Нова, 368 с.

8. Ершова-Бабенко И.В., Корниенко С. 2006. Психосинергетические основания концептуально-стратегической модели высшего образования // *Філософія освіти*, №2(4), с.24-35.

9. Ершова-Бабенко И.В., Гончарова О. 2015. Нечеловекомерные составляющие поля человекомерности. *Філософія освіти*. № 2 (17), с. 243-259,

10. Ершова-Бабенко И.В. 2015. Психосинергетика.Херсон: изд-во “Гринь Д.С.”, 488с.

11. Ершова-Бабенко И.В., 2017. Явление неучтенного продукта/субъекта //“Дні науки філософського факультету – 2017”, Міжн. наук. конф. (2017 ; Київ) / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. – К. : Видавничо-поліграфічний центр “Київський університет”, Ч. 5. с.18-19

12. Ершова-Бабенко И.В. 2019 (а). Гипертеория “brain-psyche-mind/consciousness” постнеклассическое общее решение проблемы и методология исследования психомерности // *Norwegian Journal of Development of the International Science*. #29, part 3, pp. 45-50

13. Ершова-Бабенко И.В. 2019 (б). Integrity and initial “hybridity of the “brain-psyche-mind/consciousness” hypersystem. *Research Methodology* // *Norwegian Journal of Development of the International Science*. #31, part 2, pp. 58–64. *Web of Science Core Collection*.

14. Зинченко Ю.П., Первичко Е.И. 2012. Постнеклассическая методология в клинической психологии: научная школа Л.С. Выготского – А.Р. Лурия // *Национальный психологический журнал*. №8, с.32- 45

15. Іщук Н.В. 2015. Обрисы системного розуміння психики // *Вісник НАУ*. Серія: Філософія. Культурологія. № 1 (21), с. 46-50

16. Каган М.С. 1996. Системность и целостность. Вопросы философии. №12. с. 13 -18
17. Князева Е.Н. 2013. Социальная сложность: самоорганизация, тренды, инновации // Общество: философия, история, культура. №1, с.20-28.
18. Князева Е.Н. 2014. Интерсубъективность с позиций энактивизма // Интерсубъективность в науке и философии / Под редакцией Н. М. Смирновой. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», с.106-122.
19. Князева Е. Н., 2015. Понятие “Umwelt” Якоба фон Иксюля и его значимость для современной эпистемологии. ВФ, 2015, http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1155&Itemid=52.
20. Князева Е.Н. 2016. Расширенный экологический подход: сети жизни, познания, разума и коммуникации // Філософія освіти. 2016. No 1(18). с163-188.
21. Князева Е.Н. 2019. Экологическая философия: мировоззренческие измерения современной экологии //Вестник Международной академии наук (Русская секция),№1, с. 16-23.
22. Ковтунова Д.В., Лойтаренко М.В., Попов В.В., Щеглов Б.С. 2014. Философия нестабильности: особенности интерпретации хаоса в точке бифуркации // Современные проблемы науки и образования. №5 //
23. Козобродова Д. 2019. Самоорганізація як предмет соціально-філософського аналізу. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата філос.наук за спец. 09.00.03. Одеса: ПНПУ ім. К.Д. Ушинського, 24с.
24. Колядко И.Н. 2016. Социальный кризис как предмет социосинергетической интерпретации. Философия и социальные науки. 2016. № 4. с. 82-86
25. Лаппо-Данилевский А.С., 2010. Методология истории. Т.1. М.: РОССПЭН, 408с.
26. Леонтьев А.Д. 2018. Экзистенциальный подход в современной психологии личности // Mobilis in mobili: личность в эпоху перемен / Под общ. ред. Александра Асмолова. М.: Издательский Дом ЯСК, с.293-307.

27. Леонтьев Д.А. 2018. Жизнь на волнах хаоса: уроки Пригожина и Талеба // *Mobilis in mobili: личность в эпоху перемен* / Под общ. ред. Александра Асмолова. — М.: Издательский Дом ЯСК, с. 29-39.

28. Луговой А.А., Куракина Е.В. 2017. Нелинейная социальная динамика общественного развития// <https://cyberleninka.ru/article/n/nelineynaya-sotsialnaya-dinamika-obschestvennogo-razvitiya>

29. Морен Э. 2006. Образование в будущем: семь неотложных задач // Синергетическая парадигма. Синергетика образования / пер. с франц. Е.Н. Князевой. М., с. 26–96.

30. Петрова Е.В. 2017. Информационная среда и ее воздействие на человека: проблемы экологии человека в информационном обществе. *Философские науки*. №5, с. 98-114.

31. Плющ А.Н. 2017. Социально-психологические механизмы информационного влияния: монография. Нежин: Аспект-Поліграф, 244 с.

32. Попов В.В., Ковтунова Д.В., Лойтаренко М.В. 2015. Социальный субъект в контексте нестабильного общества // *Философия права*. №6 (73).с.92-96.

33. Пригожин И. 2013. Кость еще не брошена // *Синергетика. Антология* / Науч.ред., сост., автор пер. и вступит. статьи Е. Н. Князева. М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, с. 76–82.

34. Смутьсон М.Л. 2018. Спілкування і саморозвиток людей похилого віку // *Проблеми розвитку особистості у комунікативному просторі: збірник тез доповідей всеукраїнського науково-практичного семінару «Проблеми розвитку особистості у комунікативному просторі»*, 27 листопада 2018 р. Київ [електронний документ] / ред. кол.: Н.В.Чепелева (гол.ред.). Чернівці : Чернівецький нац.-й унів-т ім.Ю.Федьковича, с. 10-14.

35. Степин В.С. Философский анализ универсалий культуры // *Гуманитарный науки*, 2011, №1, с.8-15.

36. Талеб Н.Н. 2017. Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса. М.

КоЛибри, Азбука-Аттикус, 768 с.

35. Яскевич. Я.С. 2015. Философские основания трансдисциплинарной синергетической методологии // Научные труды РИВШ, №14, с.307-313.

37. Fuchs T., Jaegher de H. 2009. Enactive Intersubjectivity: Participatory Sense-making and Mutual Incorporation // Phenomenology and Cognitive Sciences. Vol. 8, № 4. pp. 465-486.

ВИСНОВКИ

1. Аналіз історико-філософської і релігійнознавчої літератури дозволив сформулювати загальні філософські значення і смисли поняття «хаосу» у міфологічній і філософській традиції різних стародавніх народів, включаючи Стародавню Грецію і Близький світ. Це поняття використовувалось для опису процесу утворення світу (космогенезу) і вперше зустрічається у текстах Гесіода, який вважає Хаосом певне божество, існування якого визнає як первинне у давньогрецькій генеалогії божеств. Антична філософська традиція, коментуючи Гесіода, відкидає будь-який міфологічний елемент, і пропонує різні інтерпретації цього поняття: від Аристотелевського розуміння хаосу як «фізичного простору», який є необхідним для існування речей і до інтпретації хаосу як первинної речовини (води, повітря, тощо) у ранніх філософів і Зенона із Кітіону. Загальною рисою цих уявлень про хаос було твердження про те, що він є невід'ємною складовою світу, завдяки чому світ виникає і існує, процес космогенезу античні філософи вбачали у перетворенні хаоса на космос, але він не був знищений, а залишався у підвалинах космосу або як «визначальна всеоб'ємлюча матерія» (Платон), або як джерело життєвих сил і потенцій (Зенон).

Негативний аспект у визначенні хаосу з'явився у філософській думці неоплатоників (Плотін), які трактували його з етико-моральної точки зору як безлад, зло, множина, що протистоїть порядку, благу, Єдиному. В період Середньовіччя це значення ще більш затвердилось у багатьох філософів, починаючи з Августина Аврелія, який ототожнює Бога з порядком, а хаос – з безладом і злом. Класична філософська думка (Р.Декарт, Г.Лейбніц, І.Кант та ін.) в цілому лише продовжила цю традицію. Але певне зрушення у цьому питанні відбулось у сучасній постмодерністській філософії ХХ ст., яка звернула особливу увагу на вивчення хаосу і розглядала його під іншим кутом зору. В філософії постмодернізму (Ж.Дельоз, Ф. Гватарі, Ж. Деріда та інші) пропонується новий концепт «хаосмос», який поєднує усталені смисли двох

понять «хаосу» і «космосу». Отже, з'являється нова трактовка хаосу як творчого елемента, що породжує і конструює нові смисли і структури для перетворення дійсності. Руйнуючи усталені смисли і традиційні форми, хаос виконує позитивну роль у оновленні світу і його розвитку. Таким чином, сучасна філософська концепція «хаосу» дає нове розуміння процесуальності, нестабільності, складності і нелінійності розвитку світу і людини.

2. На підставі вивчення науково-популярної і філософсько-наукової літератури біло встановлено, що природничо-наукові дослідження хаосу і хаотичних процесів, що виникають у різних природних об'єктах, були розпочаті в кінці 60-х рр. ХХ ст. у фізиці, математиці, біології, хімії тощо. Вони призвели до появи різних значень поняття хаосу, які відображали специфіку той чи іншої галузі дослідження, але незважаючи на це, загальний сенс поняття хаос встановився за рахунок синергетичних досліджень, що проводились у двох видатних наукових школах І.Пригожина і Г. Хакена. Математичні і фізичні дослідження призвели до формулювання теорії «динамічного хаосу», яка стимулювала ріст досліджень хаосу і в соціально-гуманітарному пізнанні.

Виявлення самоорганізаційних механізмів у різних природних і технічних системах сприяло виникненню «синергетики» як наукової дослідницької програми, метою якої постає формулювання загальних принципів і закономірностей самоорганізації. Теорія динамічного хаосу стає однією з її частин, оскільки упорядкованих структури утворюються у нелінійних (динамічних) системах тільки при хаотичних умовах. Таким чином, у синергетиці основною пропонується теза: «виникнення порядку із хаосу» (І.Р. Пригожин). В синергетичній теорії ключовими стають поняття «самоорганізація», «біфуркація», «флуктація», «хаос» і тощо. При цьому поняття «хаос» пов'язується не з безладом і остаточним руйнуванням, а зі складністю, невизначеністю, непередбачуваністю варіантів розвитку системи. Хаотичний режим функціонування відкритої динамічної системи сприяє її переходу у новий стан. Таким чином, у синергетиці підкреслюється позитивна і конструктивна роль хаосу у відкритих системах, що самоорганізуються .

3. Вивчення наукової-філософської закордонної і вітчизняної літератури, що пов'язана з синергетикою дозволило зробити висновок про те, що поширення синергетичних ідей і концепцій на галузь соціально-гуманітарного знання відбувається на певному етапі її розвитку, починаючи з 1990-х рр. В Україні і на Заході з'являється кілька провідних філософсько-методологічних робіт, в яких всебічно обґрунтовується необхідність розширення синергетики і теорії хаосу. Незважаючи на певну критику цих ідей, вони, тим не менш, успішно були реалізовані в Україні і виник новий напрям - соціальна / соціокультурна синергетика. В її рамках почали розвиватися синергетичні дослідження у соціальних науках (соціологія, економіка, політологія, тощо), у психології (психосинергетика), у педагогіці та освіті (педагогічна синергетика), у культурології (соціокультурна синергетика). Таким чином, поняття «хаос», яке стало у останні десятиріччя досить широко використовуватися у різних галузях соціально-гуманітарного знання, перейшло до них під впливом синергетики і теорії динамічного хаосу, а не з філософії та релігієзнавства. Оскільки поняття «хаос» було складовою частиною теоретико-методологічного апарату, який застосовується у синергетиці для аналізу відкритих складних і систем, що самоорганізуються.

4. В результаті аналізу соціально-філософської літератури, присвяченої проблемам соціального розвитку, соціальної зміни і соціальних трансформацій, було простежено, що спочатку італійським філософом Н. Макіавелі була запропонована циклічна модель зміни соціального порядку і хаосу у ході розвитку суспільства. Пізніше Т. Гоббс ввів теорію «суспільного договору», яка, на його думку, встановлювала чіткі правила проти існування соціального хаосу («війни всіх проти всіх») шляхом відмови громадян від певних свобод і дій. Ця теорія зустріла підтримку багатьох класиків соціально-філософської думки (О.Конт, Е.Дюркгейм, Г.Спенсер, К. Маркс та ін.), і тому проіснувала досить тривалий час. Сучасні теорії соціального розвитку (З. Бауман, А. Гіденс, П. Бурд'є та ін.), виходячи з тези про плинність, невизначенність, складність

соціальної реальності, пропонують вивчати динамічні структури у суспільстві, що утворюються внаслідок соціальних дій індивідів. Введення синергетики як теорії самоорганізації у соціальне знання дозволило повному розглянути проблему соціального розвитку і соціальної зміни, які відбуваються в результаті біфуркацій і флуктуацій, що виводять соціальну систему на новий рівень. В умовах соціального хаосу в соціальній системі починається процес самоорганізації, завдяки якому система змінюється під впливом соціальних атракторів, що визначають шлях розвитку системи. Соціальний хаос відіграє у цьому процесі важливу роль, оскільки він руйнує усталені відносини і зв'язки у соціальній системі, що дозволяє формування нових структур і відносин. Отже, соціальний хаос є необхідним елементом розвитку системи, який бере участь разом з соціальним порядком у соціальних змінах і трансформаціях соціальної реальності.

5. Були виявлені основні механізми соціальної самоорганізації і процеси хаотизації соціальної реальності, що описані у двох теоріях соціальної самоорганізації, які були запропоновані вітчизняними дослідниками. Перша теорія соціальної самоорганізації, висунута Л.Д.Бевзенко, стверджує, що основні механізми соціальної самоорганізації пов'язані з ігровими, міфологічними і символічними структурами, які спираються на емоційні і несвідомі імпульси, притаманні людині. Тому людина бере участь у самоорганізації соціальної системи несвідомо під впливом натовпу, гри, потягів, впливів харизматичного лідера, тощо. В іншій теорії соціальної самоорганізації (І.Донікової) пропонується розглядати культуру як самоорганізаційний механізм, що пов'язаний з творчою самореалізацією людини і розвитком інтерсуб'єктивності. В процесі культуротворчої діяльності, яка є інтерсуб'єктивною по суті людина здатна долати як внутрішній екстензійний хаос, так само і соціальний хаос, що виникає у суспільстві. Отже, погоджуючись з

пропозицією І. Донікової, треба зробити висновок про те, що соціальний суб'єкт (особистість) здатна діяти свідомо у періоди соціального хаосу. Більш того, людина у своїй культуротворчій діяльності здатна шукати шляхи нового руху соціальної системи, або робити соціальний вибір, який сприятиме утворенню нових структур і смислів у суспільстві.

6. Здійснивши аналіз філософської і соціально-філософської літератури, було розкрито нове значення психосинергетики у соціальному знанні, яке ґрунтується на твердженні, що психічна діяльність особистості, яка є складною психомірною системою/середовищем утворює разом з суспільством, яке є також психомірною системою «нелінійну складну цілісність» (І.В. Єршова-Бабенко). Ця модель «нелінійної цілісності» представлена у психосинергетиці як нова модель «ціле-в-цілому», або «ціле в цілому». В психосинергетиці базовим є постнекласичне визначення психіки: психіка є складною гіперсистемою з фазовою структурою і міжфазовими переходами. Завдяки цьому взаємовідносини і взаємодія між особистістю і суспільством, які особливо важливими стають у періоди соціального хаосу, набувають нового психологічного виміру. Тому доречним виглядає запровадження в роботі нового поняття «хаотизація психомірності соціальної реальності», яке показує, що особистість як складна психомірна система, що самоорганізується, здатна долати кризові моменти у суспільстві шляхом власної самоорганізації. Отже, процеси соціальної самоорганізації у суспільстві як складній нелінійній соціальній системі спираються на особистість і її власну здатність до самоорганізації.

7. Висвітлено основні ідеї і зміст сучасної екологічної філософії як напрямку, що орієнтується на самозбереження психіки людини, її навколишнього повсякденного оточення, поведінки, дій і саморозвитку. Показано, що екологічна філософія і психосинергетика, які мають спільні завдання і орієнтири, можуть бути задіяними у вирішенні сучасних проблем особистості і суспільства. Так, теорія навколишнього середовища

Я. фон Ікскюля «Umwelt», теорія екологічної дії Е.Морена та інші можуть бути використаними у соціально-філософському пізнанні, оскільки ці теорії демонструють нові аспекти соціальної взаємодії особистості і суспільства, що підкреслюють їхню психомірність як складних нелінійних систем/середовищ, що самоорганізуються. Крім того, концепція «анти-кріхкості» Н. Талеба разом з психосинергетичними розробками, методами і методиками передбачає можливість подолання хаотичних і кризових ситуацій як у суспільстві, так і у психіці людини, завдяки формуванню і розвитку нових якостей, смислів і різноманітних структур. Отже, теоретичне значення психосинергетичних стратегій подолання соціального хаосу, які можуть бути інтегровані у загальний контекст екологічних практик і розробок у сучасній філософській і соціально-філософській думці, полягає у їхньої здатності вирішувати проблему подолання соціального хаосу у будь-якій соціальній системі. Психосинергетика має потужний евристичний потенціал в рішенні проблем екології психіки людини, її саморегуляції і самокорекції у сучасному хаотичному світі.

СПИСОК ВИКОРИСТАННИХ ДЖЕРЕЛ

1. Аврелий Марк. 1995. *Наедине с собой* // Римские стоики: Сенека, Эпиктет, Марк Аврелий / Вступ. ст., подгот. текста В.В.Сапова. М.: Республика, с. 271-363.
2. Анищенко В.С. 1997. Детерминированный хаос // *Соровский образовательный журнал*. №6, с.70-77.
3. Аристотель. 1981. *О небе* // Аристотель. Соч. в 4-х т. Перевод /статья и примеч. П. Д. Рожанский. Т.3. М.: Мысль, 613с.
4. Аристотель. 1999. *Физика* // Философы Греции основы основ: логика, физика, этика / Пер. В.П. Карпова. Харьков: Фолио, 1056с.
5. Аристотель. 2006. *Метафизика*// Перевод с греч. П. Д. Первова и В. В. Розанова. М.: Институт философии, теологии и истории св. Фомы, 232 с.
6. Аристофан. 2000. *Облака* // Аристофан. Комедии. Фрагменты / Пер. А. Пиотровского. М.: Ладомир, Наука, 1080с.
7. Аршинов В.И., Буданов В.Г. 2002. Когнитивные основания синергетики // *Синергетическая парадигма*. М.: Прогресс-Традиция, с.12-59.
8. Астафьева О.Н.,Добронравова И.С. 2009. Социокультурная синергетика в России и Украине: предметная область, история и перспективы // *Постнеклассика: философия, наука, культура: Коллективная монография*. СПб.: «Мирь», с. 634-670.
9. Ахутин А. 2018. *Философское уморасположение: Курс лекций по введению в философию*. М.: Рипол Классик, 384с.
10. Бадью А. 2013. *Философия и событие*. М.: Институт общегуманитарных исследований, 192с.
11. Бачинин В.А. 2003. *Социология*. Харьков: Консум, 576с. Электронный ресурс: Режим доступа: <http://politics.ellib.org.ua/pages-cat-179.html>
12. Бевзенко Л.Д. 2002. *Социальная самоорганизация Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций*. К.: Институт социологии НАН Украины, 437с.

13. Бевзенко Л.Д. 2004. *Социальная самоорганизация: теория и практика. Выборы в Украине 2002-2004.* http://www.synergetic.org.ua/materials/materials_main.html
14. Бевзенко Л. 2005. Социальная самоорганизация в теории и практике Майдана / *Totalloge-XXI. Постнекласичні дослідження.* Київ: ЦГО НАН України, с.41-78.
15. Бевзенко Л.Д. 2006. Эвристический потенциал понятия социальной бифуркации // *Социология: теория, методы, маркетинг*, с. 159-176.
16. Бевзенко Л.Д. 2017. Социальная самоорганизация и социальные технологии: теория и практика. *Людина у складному світі /* За ред. Н.В. Кочубей, М.О. Несторовой. Суми: Університетська книга, 357с.
17. Бевзенко Л.Д. 2017. Соціальна самоорганізація і механізми регуляції соціальної поведінки // *Український соціологічний журнал*, №1(2), с.6-17.
18. Беззуб'як М. 2006. Синергетика і суспільні науки – діалог класиків // *Українська національна ідея: реалії та перспективи розвитку.* Випуск 17, с. 13-17
19. Березинський В.П. 2013. Культурно та психологічно обумовлені форми соціально-політичної атрактивності // *Вісник Львівського університету. Серія філос.-політичні студії*, вип. 3, с.77-83.
20. Бляхер Л. 1998. *Социальный хаос: философский анализ и интерпретация.* Диссертация на соискание ученой степени доктора философских наук, по специальности: 09.00.11. Владивосток, 35с.
21. Бляхер Л. 2005. *Нестабильные социальные состояния.* М.: РОССПЭН, 208 с.
22. Бородкин Л.И. 2005. Методология анализа неустойчивых состояний в политико-исторических процессах // *Международные процессы.* Том 3. №1 (7).
с.4-16.
23. Брагина Н.В. 2007. *Память в языке и культуре.* М.: Языки славянских

культур, 520с.

24. Бранский В. 1999. Социальная синергетика как постмодернистская философия истории // *Общественные науки и современность*. №6, с.117-127.

25. Буданов В. Г. 2009. Синергетика: история, принципы, современность. Интернет-публикация. [Электрон. ресурс].Режим доступа: <http://spkurdyumov.narod.ru/SinBud.htm>

26. Будрайтскис И. 2019. О стабильности хаоса и хрупкости порядка // *Общество и политика. Сигма. Журнал* // Электронный ресурс: Режим доступа: <https://syg.ma/@sygma/o-stabilnosti-khaosa-i-khrupkosti-poriadka>).

27. Васильева Л.Н. 2009. Наследие И.Р. Пригожина и социальные науки // *Социологические исследования*, №6, с.28-37.

28. Василькова В.В. 1999. *Порядок и хаос в развитии социальных систем: (Синергетика и теория социальной самоорганизации)*. СПб.: Лань, 480с.

29. Василькова С.С. 2012. Сети в социальном познании: от метафоры к метатеории // *Журнал социологии и социальной антропологии*. Том XV. № 5. с.11-24.

30. Вергилий. 2018. *Энеида* / Перевод С.А. Ошерова. М.: Азбука-Аттикус, 384с.

31. Воробьев Г.А. 2017. Траектории проявления социальной энтропии в оппозиции социального порядка-социального хаоса в современном российском обществе // *Научная мысль Кавказа*, №3 (91). с.32-44.

32. Ворников В.И. 2014. Самоорганизующееся общество как сложная конвенциональная среда // *Наукове пізнання: методологія та технологія*, №1 (32), с.50-55.

33. Герасимов О.Ю. 2015. Сетевая социальная морфология гражданского общества // *Известия Уральского федерального университета*. Том. 10. №3, с.117-121.

34. Гесиод. 2001. *Теогония* // *Гесиод. Полное собрание текстов.* / Пер. В.В. Вересаева, О.П.Цыбенко. Комм. О.П.Цыбенко и В.Н.Ярхо. М.: Лабиринт,

256с.

35. Глейк Дж. 2001. Хаос. Создание новой науки. Перевод с англ. М.Нахмансона, Е. Барашковой. СПб.: Амфора, 398с.

36. Гоббс Т. *Левіафан*. 2000. Пер. с англ. Передмова Т.Польської, В.Малахова. К.: Дух і літера, 601с.

37. Гончарова О.О. 2014. Соціальна апатія и соціальний протест як форми біфуркації в умовах трансформаційних суспільств // *Міжнародний науковий форум: соціологія, психологія, педагогіка, менеджмент*, вип. 16. с.103-116.

38. Горбунова Л. 2015. *Філософія трансформативної освіти для дорослих: університетські стратегії і практики. Монографія*. Суми: «Університетська книга», 710 с.

39. Горбунова Л.С., 2017. Трансформативне навчання: стратегія самоорганізації індивіда в контексті складності сучасного світу / *Людина в складному світі. Збірка наукових праць*. Суми: Університетська книга, с. 286-321.

40. Гофман А.Б. 2013. Солидарность или правила, Дюркгейм или Хайек? О двух формах социальной интеграции // *Социологический ежегодник 2012. Сб. научных трудов*. Ред. Н.Е.Покровский, Д.В.Ефременко. М.: ИНИОН РАН; Кафедра общей социологии НИУ ВШЭ, с.97-167.

41. Гречко П.К. 2006. Понятие “Мирового порядка” в контексте глобальных преобразований” // *Вестник Российского университета дружбы народов. Серия: Философия*. №1 (11), с.43-65.

42. Грицанов А. 2007. Хаос // *Новейший философский словарь. Постмодернизм*. Минск: Современный литератор, 815с.

43. Грицанов А. 2007. *Хаосмос* // *Новейший философский словарь. Постмодернизм*. Минск: Современный литератор, 815с.

44. Данилов Ю. А. 2008. Красота фракталов // *Прекрасный мир науки. Сборник*. Сост. А. Г. Шадтина / Под общ. ред. В. И. Санюка, Д. И. Трубецкого. - М.: Прогресс-Традиция, с.191-195.

45. Делез Ж. 1998. *Различие и повторение*. СПб.: Петрополис, 384с.

46. Делёз Ж., Гваттари Ф. 1998. *Что такое философия?* / Пер. с фр. и послесл. С.Н. Зенкина. М.: Институт экспериментальной социологии, СПб.: Алетейя, 288 с.
47. Деменок С. 2015. *Просто хаос*. СПб.: Страта, 288с.
48. Дерябина М.А. 2018. *Самоорганизация социально-экономических систем: теоретические основания (научный доклад)*. М.: Институт экономики РАН, 34 с.
49. Дмітрієва М.С. *Наукова школа «Управління та самоорганізація в соціумі»* // <https://pdpu.edu.ua/instituti-skr/579-naukova-shkola-upravlinnya-ta-samoorganizatsiya-v-sotsiumi>
50. Добронравова И.С. 1990. *Синергетика: становление нелинейного мышления*. К.: Вид-во «Либідь», 149с.
51. Добронравова И.С., Финкель Л. 2005. Диманический хаос в социуме как среда социальной самоорганизации. *Социология: теория, методы, маркетинг*. №1, с.168-180.
52. Добронравова И.С., Финкель Л. 2008. *Синергетические исследования социальной самоорганизации в Украине*. Режим доступа: http://www.synergetic.org.ua/materials/materials_main.html
53. Донникова И.А. 2007. Проблема культурогенеза: возможности синергетического подхода // *Гуманітарний вісник ЗДІА*, №29, с. 91-101.
54. Донникова И. 2011. *Культурогенная сущность социальной саморганізації*. Одесса: Печатный дом, 280с.
55. Донникова И.А. 2013. Феномен социальной самоорганизации: антропологическая интенция анализа // *Ученые записки Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология»*. Том 26 (65). No 4. С. 151–162.
56. Донікова І. 2014. Створювальна функція культури // *Наукові записки Національного університету «Острозька академія»*. Серія «Філософія». Випуск 16, с.29-33.
57. Доннікова И.А. 2015. Постнеклассическое гуманитарное знание.

Філософія освіти. №16 (1). с.157-167.

58. Драч Г.В. 2003. *Рождение античной философии и начало антропологической проблематики*. М.: Гардарики, 318с.

58. *Древнегреческо-русский словарь Дворецкого И.Х.* 1958. В 2-х тт. Т.2. М.: Государственное изд-во иностранных и национальных словарей, 1906с.

59. Емелин В.А. *Ницше и постмодернизм* // <http://emeline.narod.ru/nietzsche.htm>

60. Ершова-Бабенко И.В. 1992. *Методология исследования психики как синергетического объекта*. Одесса: ОДЭКОМ, 124с.

61. Ершова-Бабенко И.В. 2005. *Психосинергетические стратегии человеческой*

деятельности (Концептуальная модель). К. : Книга–Нова, 368 с.

62. Ершова-Бабенко И.В., Корниенко С. 2006. Психосинергетические основания концептуально-стратегической модели высшего образования // *Філософія освіти*, №2(4), с.24-35.

63. Ершова-Бабенко, И. В. 2009. Место психосинергетики в постнеклассике [Текст] // *Постнеклассика: философия, наука, культура*. СПб.: Изд. дом «Мирь», с. 460-491.

64. Ершова-Бабенко И.В., Гончарова О. 2015. Нечеловекомерные составляющие поля человекомерности. *Філософія освіти*. № 2 (17), с. 243-259,

65. Ершова-Бабенко И.В. 2015. *Психосинергетика*. Херсон: изд-во “Гринь Д.С.”, 488с.

66. Ершова-Бабенко И.В., 2017. *Явление неучтенного продукта/субъекта* // "Дні науки філософського факультету – 2017", Міжн. наук. конф. (2017 ; Київ) / редкол.: А. Є. Конверський [та ін.]. К. : Видавничо-поліграфічний центр "Київський університет", Ч. 5. с.18-19.

67. Ершова-Бабенко И.В., Козобродова Д. М. 2018. Дальнейшее развитие представлений о самоорганизации в ложных социо-гуманитарных средах/системах в работах украинских философов (2010-е гг.) // *Наукові записки Міжнародного гуманітарного університету*. Зб.статей, від.ред.

К.Ю.Гормовенко. Вип.№28, Одеса: Гельветика, с. 107-110.

68. Ершова-Бабенко И.В. 2019. Гипертеория “brain-psyche-mind/consciousness” постнеклассическое общее решение проблемы и методология исследования психомерности // *Norwegian Journal of Development of the International Science*. #29, part 3, pp. 45-50

69. Ершова-Бабенко И.В. 2019. Integrity and initial “hybridity of the “brain-psyche-mind/consciousness” hypersystem. Research Methodology // *Norwegian Journal of Development of the International Science*. #31, part 2, pp. 58–64.

70. Ершова-Бабенко И.В., Селиверстова А.С. 2020. Хаотизация психомерности социальной реальности: социально-философский и психосинергетический контекст: монография / Одесса: Украинское синергетическое общ-во, Бондаренко М.А., 196с.

71. Жаботинский А.М. 1974. *Концентрационные автоколебания*. М.: Наука, 179с.

72. Исаева В.В., Каретин Ю.В., Чернышов А.В., Шкуратов Д.Ю. 2004. *Фракталы и хаос в биологическом морфогенезе*. Владивосток: Институт биологии моря, ДВО РАН, 132с.

73. *История современной музыки: музыкальная культура США в XX веке*. 2019. Под ред.М. Переверзевой.М.: Юрайт, 540с.

74. Іщук Н.В. 2015. Обрисы системного розуміння психики // *Вісник НАУ. Серія: Філософія. Культурологія*. № 1 (21), с. 46-50

75. Зинченко Ю.П., Первичко Е.И. 2012. Постнеклассическая методология в клинической психологии: научная школа Л.С. Выготского – А.Р. Лурия // *Национальный психологический журнал*. №8, с.32- 45

76. Каган М.С. 1996. Системность и целостность. *Вопросы философии*.№12. с. 13 -18

77. Казьмина О. 2015. ”Управляемый хаос”- от теории к социальной практике российской “глубинки”. *Inter*, 2015, №10, с. 102-111.

78. Картчилд Дж.П., Фармер Дж.Д., Паккард Н.К., Шоу Р.С. 1987. Хаос // *Scientific American*. Издание на русском языке, №2, с.16-28.

79. Кильдюшов О. 2016. Проблема социального порядка (Гоббсова проблема): к эвристике и практике конститутивного вопроса современной теории общества. *Социологическое обозрение*, Т.15, №3, с. 122-149.

80. Кирвель Ч.С., Романов О.А. 2011. *Социальная философия*. Минск: Высшэйшая школа, 495с.

81. Ключко Е.В. 2005. *Самоорганизация в психологических системах: проблемы становления ментального пространства личности*. Томск: Томский государственный университет, 174с.

82. Князева Е.Н. 2000. Синергетический вызов культуре // *Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов*. М.: Прогресс-Традиция, 2000. с.243-261.

83. Князева Е.Н. 2013. Социальная сложность: самоорганизация, тренды, инновации // *Общество: философия, история, культура*. №1, с.20-28.

84. Князева Е.Н. 2014. Интерсубъективность с позиций энактивизма // *Интерсубъективность в науке и философии* / Под редакцией Н. М. Смирновой. М.: «Канон+» РООИ «Реабилитация», с.106-122.

85. Князева Е. Н., 2015. Понятие “Umwelt” Якоба фон Иксюля и его значимость для современной эпистемологии. *Вопросы философии*, http://vphil.ru/index.php?option=com_content&task=view&id=1155&Itemid=52.

86. Князева Е.Н. 2016. Расширенный экологический подход: сети жизни, познания, разума и коммуникации // *Філософія освіти*. No 1(18). с. 163-188.

87. Князева Е.Н. 2019. Экологическая философия: мировоззренческие измерения современной экологии // *Вестник Международной академии наук (Русская секция)*, №1, с. 16-23.

88. Князева Е.Н., Куркина Е.С. 2011. Природа сложности: Методологические следствия математического моделирования эволюции сложных структур // *Синергетическая парадигма. Синергетика инновационной сложности*. М.: Прогресс-Традиция, с. 443-463.

89. Ковтунова Д.В., Лойтаренко М.В., Попов В.В., Щеглов Б.С. 2014. Философия нестабильности: особенности интерпретации хаоса в точке бифуркации // *Современные проблемы науки и образования*. №5, <https://www.science-education.ru/ru/article/view?id=14384>
90. Козобродова Д. 2019. Самоорганізація як предмет соціально-філософського аналізу. Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата філос.наук за спец. 09.00.03. Одеса: ПНПУ ім. К.Д. Ушинського, 24с.
91. Колядко И.Н. 2016. Социальный кризис как предмет социосинергетической интерпретации. *Философия и социальные науки*. № 4. с. 82-86
92. Кондратьева Т.В. 2015. Эволюция междисциплинарной парадигмы самоорганизации // *Вісник Східноукраїнського національного університету імені В.Даля*. №4 (221), 2015, с.109-112.
93. Кузнецова М.А. 2004. *Социальные системы и процессы: методология исследования*. Волгоград: изд-во ВолГУ, 96с.
94. Куркина Е.С., Князева Е.Н. 2013. *С.П. Курдюмов и его эволюционная модель динамики сложных систем* // <https://cyberleninka.ru/article/n/s-p-kurdyumov-i-ego-evolyutsionnaya-model-dinamiki-slozhnyh-sistem>
95. Куркина Е.С. 2010. Математическое моделирование глобальной эволюции мирового сообщества. Демографический взрыв и коллапс цивилизации // *История и математика. Анализ и моделирование глобальной динамики*. М.: Книжный дом «ЛИБРОКОМ», с.230-277.
96. Кокин А.В. 2011. *Синергетика и самоорганизация* // Электронный ресурс. Режим доступа: <http://www.avkokin.ru/mirovozzrenie/osmyslenie-mira/2011/02/24/2-5-3.html>
97. Кроновер Р.М. 2000. *Фракталы и хаос в динамических системах. Основы теории*. М.: Постмаркет, 352 с.
98. Кузнецов С.П. 2001. *Динамический хаос (курс лекций)*. М.: Физматлит, 294с.
99. Кулик А. 2013. Представления Платона о хаосе // *Ученые записки*

Таврического национального университета им. В.И. Вернадского. Серия «Философия. Культурология. Политология. Социология». Том 26 (65). No 4. с. 119–126.

100. Кулик А.В. 2014. Идеи раннехристианской философской мысли о необходимости порядка // *Грамота. Философские науки.* № 2 (40): в 2-х ч. Ч. I.

с. 99-101.

101. Кулик А.А. 2014. Взаимосвязь понятий “хаос” и “зло” в истории философской мысли // *Вестник РУДН (Москва), серия Философия,* № 2, с.58-65.

102. Кулик А.В. 2014. Идеи философов Нового времени о способах взаимодействия с хаосом // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики.* Тамбов, № 5, Ч. 1. с. 113–116.

103. Кулик А.В. 2014. Учение Ф.Ницше о должном отношении к хаосу // *Грани.* 2014, №6 (110). с. 20-23.

104. Кулик О. 2014. Теорії Ж. Дельоза і Ф. Гваттарі щодо взаємодії з хаосом // *Науковий вісник Чернівецького університету. Збірник наук. праць.* Вип. 665-666. Філософія. с. 150-154

105. Ласло Э. 1995. *Век бифуркации: постижение изменяющегося мира* // *Путь.* №1. с.3-129.

106. Ламеко Н.В. 2005. “Хаосмос” Джеймса Джонса как мультистабильная система (синергетическая природа художественного феномена) // *Вестник Белорусского государственного университета.* Сер. 4. №3. с. 37–41.

107. Лаппо-Данилевский А.С., 2010. *Методология истории.* Т.1. М.: РОССПЭН, 408с.

108. *Латинско-русский словарь И.Х. Дворецкого* // Электронный ресурс: Режим доступа: <http://linguaeterna.com/vocabula/alph.php>

109. Лебедев А.В. 1989. *Фрагменты ранних греческих философов.* Т.1. М.:

Наука, 576с.

110. Леонтьев А.Д. 2018. Экзистенциальный подход в современной психологии личности // *Mobilis in mobili: личность в эпоху перемен* / Под общ. ред. А. Асмолова. М.: Издательский Дом ЯСК, с.293-307.

111. Леонтьев Д.А. 2018. Жизнь на волнах хаоса: уроки Пригожна и Талеба // *Mobilis in mobili: личность в эпоху перемен* / Под общ. ред. А. Асмолова. — М.: Издательский Дом ЯСК, с. 29-39.

112. Лосев А.Ф. 1975. *История античной эстетики. Аристотель и поздняя классика*. Т.IV. М.: Искусство, 672с.

113. Лосев А.Ф. 1996. *Мифология греков и римлян*. М.: Мысль, 948с.

114. Лосев А.Ф. 2008. Хаос // *Мифы народов мира : Энциклопедия. Электронное издание* / Гл. ред. С. А. Токарев. М., 2008 (Советская Энциклопедия, 1980).Т. 2. с.579-581.

115. Луговой А.А., Куракина Е.В. 2017. *Нелинейная социальная динамика общественного развития* // <https://cyberleninka.ru/article/n/nelineynaya-sotsialnaya-dinamika-obschestvennogo-razvitiya>

116. Лукашевич С.Ю., Груба Д. І. 2013. Историчні та теоретичні підвалини застосування синергетичної парадигми в соціально-гуманітарному знанні // *Вісник Національного університету «Юридична академія України імені Ярослава Мудрого»*, № 2 (16), с.167-175.

117. Макаров А.И., Пигалев А.И. 2002. Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторение // *История философии. Энциклопедия*. Под ред. А.А.Грицанова. Мн.: Интерпрессервис; Книжный Дом. 1376 с. Электронный ресурс: Режим доступа: http://velikanov.ru/philosophy/mif_o_vechnom_vozvraschenii_arhetipy_i_povtorenie_eliade.asp

118. Макиавелли Н. 1987. *История Флоренции* / Пер. Н. Я. Рыковой. Общ. ред., послесл. и комм. В. И. Рутенбурга. Кн.5-8. М.: Наука, 446с.

119. Манн С. 1992. Теория хаоса и стратегическая мысль // *Parameters*. Электронный ресурс: Режим доступа: URL: <http://konservatizm.org/konservatizm/theory/080310032055.xhtml>

120. Мандельброт Б. 2002. *Фрактальная геометрия природы*. М.: Институт компьютерных исследований, 656 с.
121. Мелетинский Е.М. 1976. *Поэтика мифа*. М.: Наука, 407с.
123. Мелетинский Е.М. 1980. Время мифическое // *Мифы народов мира: Энциклопедия*. М.: Советская энциклопедия. Т. 1. с.252-253.
124. Мещерякова Н.Н. 2015. Закономерное место исторической случайности // *Исторический журнал: научные исследования*. №5 (29). с. 533-541.
125. Морен Э. 2006. Образование в будущем: семь неотложных задач // *Синергетическая парадигма. Синергетика образования* / пер. с франц. Е.Н. Князевой. М., с. 26–96.
126. Морозов В.Г. 1988. Флуктуации // *Физическая энциклопедия*. 1988. Ред. А.А. Прохоров. М.: Советская энциклопедия, с.326-327.
127. Можейко М. 2009. Теория хаоса, или порядок через флуктуации // *Философия в мире научного поиска*. №12(82). Электронный ресурс. Режим доступа: <http://innosfera.by/node/607>
128. Моисеев Н.Н. 1987. *Алгоритмы развития*. М.: Наука, 304с.
129. Морен Э. 2007. Образование в будущем: семь неотложных задач / *Синергетическая парадигма. Синергетика образования*. М.: Прогресс-Традиция. с. 24–96.
130. Назаретян А.П. 2004. Универсальная перспектива творческого интеллекта в свете постнеклассической методологии // *Вызов познанию: стратегии развития науки в современном мире* / Отв. ред. Н.К. Удумян М.: Наука, с.389-434.
135. Ницше Ф. 1990. *Так говорил Заратустра*. Пер. с нем. В.В. Рынкевича, под ред. И.В. Розовой. М.: Интербук, 304с.
136. Ницше Ф. 1996. *Злая мудрость. Афоризмы и изречения* / [пер. с нем. К. Свасьяна] // *Сочинения в 2 т. Т. 1.* – М. : Мысль, 1996. с. 720-768.
137. Ницше Ф. 1996. *О пользе и вреде истории для жизни* // Ф. Ницше [пер. с нем. Я. Бермана] // *Сочинения в 2 т. Т. 1.* М. : Мысль, с. 158 – 230.

138. *Общество и синергетика : учебно-методическое пособие / 2018.* сост. : Г. М. Нажмудинов, А. А. Власова ; Яросл. гос. ун-т им. П. Г. Демидова. — Яро-славль : ЯрГУ, 36с.

139. Овидий Публий Назон. 1983. *Любовные элегии. Метаморфозы. Скорбные элегии /* Перевод с латинского С.В.Шервинского. М.: Художественная литература, с.5-879.

140. Овидий Публий Назон. 1994. *Фасты // Овидий. Собрание сочинений в 2-х тт.* Т.2. Пер. Ф. Петровского, М.: Студия биографика, 528с.

141. Овшинов А.Н. 2018. Хаос и порядок – модусы социальной диффузии как процесса (коммуникативный подход) // *Гуманитарий Юга России*, т.7, №5, с.63-75.

142. Омельченко Н. 2006. *Феномен соціального хаосу: філософський аналіз.* Автореферат на здобуття наукового ступеня кандидата філософських наук за спеціальністю 09.00.03. - соціальна філософія та філософія історії. Запоріжжя: ЗНУ, 20с.

143. Орлова Э.А. 2012. Синергетические идеи в изучении микродинамики // *Культура и искусство*, №4 (10), с.18-31.

144. Павлов П.А., Павлов А.П. 2015. Онтология социального хаоса // *Исторические, философские, политические и юридические науки, культурология и искусствоведение. Вопросы теории и практики.* № 8 (58): в 3-х ч. Ч. I. с. 136-139.

145. Петров П.А. 2017. Теоретические основы теории “управляемого хаоса” в социальной философии // *Научно-технические ведомости СПбГПУ. Гуманитарные и общественные науки.* Т. 8, № 4. с. 77–87.

146. Петрова Е.В. 2017. Информационная среда и ее воздействие на человека: проблемы экологии человека в информационном обществе. *Философские науки.* №5, с. 98-114.

147. Платон. 1993. *Пир / Пер. С.К. Анта // Платон. Соч. в 4 т. : Т. 2 /* Под общ. ред. А.Ф. Лосева, В.Ф. Асмуса, А.А. Тахо-Годи. М.: Мысль, с.97-161.

148. Платон. 1994. *Аксиох / Пер. С. Я. Шейнман-Топштейн // Платон.*

Соч. в 4 т. : Т. 3. Ч. 2. М.: Мысль, РАН ИФ, с. 603—611.

149. Платон. 1994. *Тимей // Платон. Соч. в 4 т. : Т. 3. Ч. 1. М.: Мысль, РАН ИФ, с.495-588.*

150. Платонова С.И. 2014. *Парадигмальный характер социального знания: монография.* Ижевск: Ижевская ГСХА, 296 с.

151. Платонова С.И. 2017. Эпистемологические особенности современного социально-гуманитарного знания // *Контекст и рефлексия: философия о мире и человеке.* Сб. ст. Том: 6, №3А, с. 131-142.

152. Плющ А.Н. 2017. *Социально-психологические механизмы информационного влияния: монография.* Нежин: Аспект-Поліграф, 244 с.

153. Плотин. 1995. *Эннеады.* Пер. с греч. и англ. К.: УЦИММ–ПРЕСС, 394с.

154. Позднякова Д.А. 2014. Концепция хаоса в антикризисных подходах к антропосфере. *Наука и школа.* Электронный ресурс: Режим доступа: // [https://cyberleninka.ru/article/n/kontsepsiya — haosa-v-antikrizisnyh-podhodah-k-antroposfere](https://cyberleninka.ru/article/n/kontsepsiya---haosa-v-antikrizisnyh-podhodah-k-antroposfere)

155. Попов В.В., Ковтунова Д.В., Лойтаренко М.В. 2015. Социальный субъект в контексте нестабильного общества // *Философия права.* №6 (73).с.92-96.

156. Потапов А.А. 2010. Б. Мальденброт — человек, «преодолевший пропасть размерностей» // *Материалы IV Всероссийской конференции «Радиосвязь и радиолокация» ИРЭ РАН, Москва, 29 ноября-3 декабря 2010г., с.315-320.*

157. Предборська І.М. 1995. *Мінливість, соціум, людина. Монографія.* Суми, Слобожанщина, 156с.

158. Пригожин И.Р. 1960. *Введение в термодинамику необратимых процессов.* М.: Иностранная Литература, 150с.

159. Пригожин И., Стенгерс И. 1986. *Порядок из хаоса: новый диалог человека с природой.* М.: Прогресс, 432с.

160. Пригожин И.Р. 1991. *Философия нестабильности // Вопросы*

философии. №6, с.46-52.

161. Пригожин И. 2006. *От существующего к возникающему. Время и сложность в физических науках*. М.: КомКнига, 296с.

162. Пригожин И. 2013. Кость еще не брошена // *Синергетика. Антология* / Науч.ред., сост., автор пер. и вступит. статьи Е. Н. Князева. М.; СПб.: Центр гуманитарных инициатив, с. 76–82.

163. Пригожин И., Стенгерс И. 2014. *Время. Хаос. Квант. К решению парадокса времени*. М.: Едиториал УРСС, 240с.

164. Пуанкаре А. 1990. *Наука и метод. Книга I. Ученый и наука. Глава IV. Случайность*. М.: Наука // Электронный ресурс:Режим доступа: <http://www.philosophy.ru/library/poincare/4.htm>

165. Рак И.В. 2000. *Египетская мифология*. СПб.: «Журнал “Нева”», «Летний сад», 212с.

166. Рендл М. 2014. Актуализация метафизического хаоса в современной философии // *Вестник Волжского университета им. В.И. Татищева*. № 3 (16), с. 127-136.

167. Ризниченко Г.Ю. 2010. *Лекции по математическим моделям в биологии*. М.– Ижевск: Институт компьютерных исследований, НИЦ «Регулярная и хаотическая динамика», 560 с.

168. Рожанский И.Д. 1972. *Анаксагор. У истоков античной науки*. М.: Мысль, 320с.

169. Рожанский И.Д. 1989. *Ранняя греческая философия* // Лебедев А.В. Фрагменты ранних греческих философов. Т.1. М.: Наука, с.5-32.

170. Розин, В. М. Действовать с учетом сложной природы человека [Текст] // *Философия науки*. Вып. 16: Философия науки и техники. - М.: ИФ РАН, 2011.

171. Романов В. Л. 2001. *Социальная самоорганизация и государственность*. РАГС, 2001, 136с.

172. Рубанов А.В. 2017. Социальный порядок: традиции и современные подходы к его изучению. *Журнал БГУ. Философия*.

Психологія. № 1. с. 45–56.

173. Сачков Ю.В. 2010. Причинность. Новая философская энциклопедия: в 4т. М.: Мысль, Институт философии РАН; Интернет-версия:<https://iphlib.ru/library/collection/newphilenc/document/HASH01beef7cc272acb9a82e9dbe>).

174. Селиверстова А.С. 2018. Развитие представлений о хаосе как предмет социально-философского анализа // *Наукове пізнання: методологія та технологія*. № 2 (41), с. 102-114.

175. Селіверстова Г.С. 2018. Об'єднювальна роль хаосу; від природознавства до соціо-гуманітарної сфери // Міжнародна наукова конференція “Методологія та технологія сучасного філософського пізнання”, ПНПУ ім. К.Д. Ушинського. Одеса, 25 травня 2018р.

176. Селиверстова А.С. 2018. Социальный хаос как проблема социальной философии // *Scientific Journal Virtus*. November #28, с. 43-47.

177. Селіверстова Г.С. 2019. Вхідження постнекласичного гуманітарного поняття «хаос» в освітню сферу: соціально-філософський аспект проблеми соціалізації особистості // *Освітній дискурс: збірник наукових праць (філософія, педагогіка)*. Випуск 12 (4), с. 36-45.

178. Селиверстова А. С. 2019. Теория динамического хаоса в исследованиях социально-философской и социальной направленности // *Науково-теоретичний альманах «Грані»*. Т. 22. № 2, с. 40-47.

179. Секст Эмпирик. 1976. Против ученых // *Секст Эмпирик. Сочинения в двух томах*. Общ. ред. А. Ф. Лосева. Пер. с древнегреч. Т. 1. М.: Мысль.с. 61-376.

180. Семенова А.В. 2009. Теоретичні і методичні засади застосування парадигмального моделювання у професійній підготовці майбутніх учителів: *Автореф. дис. на здобуття наукового ступеня докт. пед. наук: спец. 13.00.04. “Теорія і методика професійної освіти”*. Тернопіль, 42 с.

181. Сергейчик Е.М. 2019. *Философия истории. Учебник для бакалавров и магистров*. изд.2-е доп. и исправл.М.: Юрайт, 407с.

182. *Синергетика і освіта*. 2014 / за ред. В.Г. Кременя. К.: Інститут обдарованої дитини, 348с.

183. Смирнов Е.А. 2009. Цивілізація в горизонті Управління і Порядка: вызови “матриці” техніки // *Цивілізація: вызови сучасності. Сб.статей*, Под ред.М.С.Уварова. – СПб.: Изд-во С.-Петербур. Ун-та, с.259-268.

184. Смутьсон М.Л. 2018. Спілкування і саморозвиток людей похилого віку // *Проблеми розвитку особистості у комунікативному просторі: збірник тез доповідей всеукраїнського науково-практичного семінару «Проблеми розвитку особистості у комунікативному просторі»*, 27 листопада 2018 р. Київ [електронний документ] / ред. кол.: Н.В.Чепелева (гол.ред.). Чернівці : Чернівецький нац.-й унів-т ім.Ю.Федьковича, с. 10-14.

185. Соболевская М.А. 2013. Проблема социального порядка в современной социологической теории: от дискурса порядка к порядку дискурса // *Молодой ученый*. №12. с. 794-798 // URL <https://moluch.ru/archive/59/8423/> (дата обращения: 03.09.2019)

187. Сохань Л.В. Предисловие // Л.Д.Бевзенко. *Социальная самоорганизация Синергетическая парадигма: возможности социальных интерпретаций*. К.: Институт социологии НАН Украины, 2002, с.3-4.

188. Спица Н.В. 2010. Особливості взаємодії хаосу і порядку в самоорганізаційних системах суспільства: проблема категорії міри в контексті дослідження Є. Седова. *Гуманітарний вісник ЗДІА*, вип. 43, с.152-165.

189. Степин В.С. 2000. Теоретическое знание. М.: Прогресс-Традиция, 744с.

190. Степин В.С. 2011. Философский анализ универсалий культуры // *Гуманитарные науки*, №1, с.8-15.

191. Столяров А.А. 1998. *Фрагменты ранних стоиков. Т.1*. М.: Греко-латинский кабинет Ю.А. Шичалина, 234с.

192. Талейб Н.Н. 2017. *Антихрупкость. Как извлечь выгоду из хаоса*. М. : КоЛибри, Азбука-Аттикус, 768 с.

193. *Теория и методология истории*. 2014. Отв. ред. В. В. Алексеев, Н. Н. Крадин, А. В. Коротаев, Л. Е. Гринин. Волгоград: Учитель, 504 с.
194. Топоров В.Н. Хаос первобытный // *Мифологии народов мира: Энциклопедия*. М.: Советская энциклопедия, 1980. Т.2. с.581-582
195. Тураев Б.А. 1999. Введение. Отрывки финикийской космологии и мифологии Филона Библиского // *Финикийская мифология* / Сост. Н.К. Герасимова. Под общ. ред. Ю.С. Довженко. СПб.: "Летний сад", Журнал "Нева", 331с., с. 39-68.
196. Федоров, И. А.2007. *Становление идеи социального преобразования : античность и христианство : диссертация ... доктора философских наук : 09.00.11, 09.00.03* / Санкт-Петербург, 2007. 486 с.
197. *Финикийская история*. 1999 // *Финикийская мифология* / Сост. Н.К. Герасимова. Под общ. ред. Ю.С. Довженко. СПб.: "Летний сад", Журнал "Нева", 331с., с.69-119.
198. Тишин А.И. *Самоорганизация в динамическом хаосе социальных процессов*. Электронный ресурс: Режим доступа: <http://rusnauka.narod.ru/lib/sociolog/1/selforg.htm>).
199. Хакен Г. 2000. Основные понятия синергетики // *Синергетическая парадигма. Многообразие поисков и подходов: сб.науч. трудов* /Ред.кол. Степин В.С. М.: Прогресс-Традиция, с.28-55.
200. Хакен Г. 1980. *Синергетика*. М.: Мир, 405с.
201. Хакен Г. 2009. Самоорганизующееся общество // *Синергетическая парадигма. Социальная синергетика: сб. статей*. Ред.-сост. О.Н. Астафьева, В.Г. Буданов. М.: Прогресс-Традиция, с.350-370.
202. Хаос (мифология) // *Википедия* // <https://ru.wikipedia.org/wiki>
203. Чудов С.В. 2010. *Современная физика и границы естественнонаучного познания* / Электронный ресурс: Режим доступа: http://www.chronos.msu.ru/old/RREPORTS/chudov_sovremenna.htm
204. Шестакова Е.В. 2012. Теории самоорганизации: от античных воззрений до идей эволюционной экономики. *Вестник Оренбургского*

государственного университета // <https://cyberleninka.ru/journal/n/vestnik-orenburgskogo-gosudarstvennogo-universiteta?i=1048466>

205. Щепаньский Я. 1969. *Элементарные понятия социологии*. М.: Прогресс, 242с.

206. Элиаде М. 1998. *Миф о вечном возвращении. Архетипы и повторяемость*. Пер. с фр. Е. Морозовой, Е. Мурашкинцевой; СПб.: Алетейя, 250 с.

208. Яскевич. Я.С. 2015. Философские основания трансдисциплинарной синергетической методологии // *Научные труды РИВШ*, №14, с.307-313.

209. Ярхо В.Н. 2001. *Введение // Гесиод. Теогония // Гесиод. Полное собрание текстов*. / Пер. В.В. Вересаева, О.П.Цыбенко. Ком. О.П.Цыбенко и В.Н.Ярхо. М.: Лабиринт, 256с.

210. Ashby W. R. 1947. Principles of the Self-Organizing Dynamic System // *Journal of General Psychology*.V. 37. p. 125—128.

211. Baker S. 1995. Chaos theory in educational system: pricipals, perceptions of sensetive dependence on initial conditions. East Tennessee State University // Электроний ресурс: Режим доступа: // <https://dc.etsu.edu/cgi/viewcontent.cgi?article=4024&context=etd>

212. Chaos theory in the social sciences: Foundations and Aplications. 1996 // Ed. D. Kiel, E. Elliott. Michigan: University of Michigan Press, 330p. <https://muse.jhu.edu/book/6326>

213. Colijn C. 1999. Addressing to Complexity: Exploring Social Changes through Chaos and Complexity Theory. Ontario, 201p.

214. Cutright M. 1997. Planning in higher education and chaos theory: a model, a method // paper presented at the Education Policy Research Conference (Oxford, March 15, 1997) // Электроний ресурс: Режим доступа: // <https://eric.ed.gov/?id=ED416741>).

215. Eusebius Pamphili. 1857. Praeparatio Evangelica (Εύσεβίου τοῦ Παμφίλου εύαγγελικης'αποδείξεως βιβλία δέκα) // *Patrologia Cursus Completus Series Graeca*.Rec J-P. Migne Parisius. T. XXI, Col. 21–408

216. Fuchs T., Jaegher de H. 2009. Enactive Intersubjectivity: Participatory Sense-making and Mutual Incorporation // *Phenomenology and Cognitive Sciences*. Vol. 8, № 4. pp. 465-486.

217. Haken H. 1978. *Synergetics. An Introduction. Nonequilibrium Phase Transitions and Self-Organization in Physics, Chemistry, and Biology* (2nd Edition). Berlin—Heidelberg—New York. Springer-Verlag., 355p.

218. Lorenz E.N. 1965. A study of the predictability of a 28-variable atmospheric model // *Tellus*. Vol. 17, p. 321–333.

219. Lorenz, E.N. 1972. Predictability: does the flap of a butterfly's wings in Brazil set off a tornado in Texas? 139th Annual Meeting of the American Association for the Advancement of Science (29 Dec 1972), in *Essence of Chaos* (1995), Appendix 1, p.181.

220. Maldenbrot B. 1982. *The Fractal Geometry of Nature*. W.H. Freeman and Co, San Francisco, 460p.

221. Predborska I. 2006. The concept of «Multi-Dimensionality» in Social Philosophy // *The proceedings of the Twenty-first World congress of Philosophy*. Vol. 2. Ankara, pp. 17-22.

222. Prigogine I. 2000. The Die Is Not Cast. Futures. Bulletin of the World Futures Studies Federation. Vol.25, № 4, p.17-19.

223. Seliverstova A. The problem of social chaos from the psychosynergic position // *Theory and Practice of Introduction of Competence approach to higher education in Ukraine. Monograph*, H.S. Skovoroda Kharkiv National Pedagogical University. Vienna, 2019. p. 59-66.

224. Skully S. 2016. *Hesiod's Theogony: from the Near Eastern Creation Myths to Paradise Lost*. N.Y. Oxford University Press, 268p.

225. Toyryla H. 2000. Slimy stones and Philosophy // *Scandinavian Jewish Studies*. Vol. 2I, No. 1-2, p. 91-110

226. Walcot P. 1966. *Hesiod and Near East*. Cardiff: Wales U.P., 154p.

227. Yershova-Babenko I., Kozobrodova D., Seliverstova A. 2020. Psychosynergetic approach to formation of teacher's pedagogical self-organization in

the New Ukrainian school // Theory and Practice of Future Teacher's Training for Work in New Ukrainian School: monograph / Edit. I.F .Prokopenko, I.M. Trubavina. Prague, OKTAN PRINT, pp. 72-81.

228. Yershova-Babenko I., Peklina G., Kozobrodova D., Seliverstova A. 2020. Psychosynergetic Foundations of the Educational Process in the New Social Conditions of Preparation of English-speaking Medical Students // International Journal of Arts and Social Science. Vol. 3. Issue 4., pp. 8-14.